

مٿي سنڌ سڪار

(ڪهاڻيون)

نجم عباسي

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

ذچم عباسيءَ جو سنور جوڊلي ڪتاب

مٿي سنڌ سڪار

(ڪهاڻيون)

سنڌي ساهت گهر

پوسٽ باڪس نمبر ۱۹
جنرل پوسٽ آفيس حيدرآباد سنڌ

۱۹۸۸

حق ۽ واسطو ليکڪ وٽ محفوظ آهن.

ڪتاب جو نالو :	مٿي سنڌ سڪتار
موضوع :	ڪهاڻيون
ليکڪ :	نجم عباسي
ڇاپو :	پهريون
ڇپڻ جو مهينو :	ڊسمبر ۱۹۸۸ع

اداري جو ڪتاب نمبر ۲۳

RS:25

قيمت:

انڊر پيس:

سنڌي ساهت گهر

پوسٽ باڪس نمبر ۱۱۹ جنرل پوسٽ آفيس

حيدرآباد سنڌ

نجر عباسيءَ جا ڇپيل ۲۵ ڪتاب

- ۱- طوفان جي تمنا (ڪهاڻيون) (پڻ ڇاپا) ۱۹۶۹-۱۹۸۲
- ۲- پٿر تي ليڪو (ڪهاڻيون) (پڻ ڇاپا) ۱۹۷۳-۱۹۸۴
- ۳- گڙهو لالتين (ڊراما) (پڻ ڇاپا) ۱۹۷۴-۱۹۸۰
- ۴- جيڪي منهنجي من ۾ آهي (ڪهاڻيون) ۱۹۷۷
- ۵- ناچڻي (ڪهاڻيون) ۱۹۷۸
- ۶- ايڏو سور سٺي (ڪهاڻيون) ۱۹۷۸
- ۷- مون پڻ گايو هو (شاعري) ۱۹۷۹
- ۸- ڏنل ان ڏنل (آتم ڪهاڻي) (پڻ ڇاپا) ۱۹۸۰-۱۹۸۸
- ۹- رشتا نانا (ڪهاڻيون) ۱۹۸۱
- ۱۰- اڪيلا نه آهيون (ڪهاڻيون) ۱۹۸۲
- ۱۱- سورج هوندي مرجھايل (ڪهاڻيون) ۱۹۸۲
- ۱۲- للڪار (ڪهاڻيون) ۱۹۸۳
- ۱۳- پهاڙن ۾ پڪار (ڪهاڻيون) ۱۹۸۴
- ۱۴- پيار ڪهاڻي (ناول) ۱۹۸۴
- ۱۵- بلنديون (ناول) (پڻ ڇاپا) ۱۹۸۴-۱۹۸۷
- ۱۶- پروفيسر (ڪهاڻيون) ۱۹۸۴

- ۱۹۸۵ - ۱۷ - دارون هن ديواني جو (ڪهاڻيون)
- ۱۹۸۶ - ۱۸ - ڪهاڻي ۽ جو. قافلو (تنقيد)
- ۱۹۸۷ - ۱۹ - گانڌي (جيون چرتر)
- ۱۹۸۷ - ۲۰ - تصوف جي چيرڦار (مضمون)
- ۱۹۸۷ - ۲۱ - تلاش (ناول)
- ۱۹۸۸ - ۲۲ - زلزلو (ناول)
- ۱۹۸۸ - ۲۳ - ماسٽريائي (ناول)
- ۱۹۸۸ - ۲۴ - دوکو (ڪهاڻيون)
- ۱۹۸۸ - ۲۵ - مٽي سنڌ سڪار (ڪهاڻيون)

ڊاڪٽر اديب انقلابي
جي نالي.

منهنجو پنجويھون سالور جبلي ڪتاب

منهنجي ڇھيل پنجويھن ڪتابن مان، ڪھاڻين جو هي منهنجو ٻارھون ڪتاب آھي. مان ڪھاڻيون واسطيدار (Commitment) ۽ سماجي ذميواريءَ سان لکندو آھيان؛ سنڌيت سان واسطيداري ۽ سنڌي سماج ۾ ڦيري جو آدرش. منهنجون سڀئي ڪھاڻيون پڙهي وڃو، توهان کي سنڌ جي تازي ۽ نئين دور جي تاريخ معلوم ٿي ويندي. سنڌ جون سياسي حالتون؛ سنڌي زبان لاءِ جاکوڙ؛ سنڌين جي ذهني، نظرياتي ۽ قومي اوسر؛ عام سنڌي شاگرد، هاري ۽ پورهيت جي سوچ؛ سنڌين جون اوڻايون ۽ ڪرناميون؛ ڌارين جون سنڌين سان ڏاڍايون، مڪاريون ۽ منافقيون؛ انهن مٿي موضوعن جي چنڊچاڻ ۽ جتي ضروري آهي، اتي حل به ڏنل ڏسڻ ۾ ايندو. منهنجي ته هاڻي اها حالت آهي جو جنهن به موضوع يا خيال کان لکڻ وهان ٿو ته ذهن توڙي قلم، ڦريو گهريو سنڌيت يا ان سان لاڳاپيلدار مضمون تي اچيو پھن. مون ڪھاڻين ۾ اها ڪوشش ڪئي آهي ته سنڌي پاڻ کي ويچارو ۽ ڪمزور سمجهڻ ڇڏي ڏين، ۽ سنڌ جي روشن ۽ انقلابي آئيندي ۾ پورو ڀتين ۽ ويساهه رکجن.

منهنجي ذهن ۽ قلم جي جنبش اڃا جاري آهي. مون کي سڄي پيو ته هاڻي جلد ئي مون کي پنهنجي ڌرتيءَ جي سڀوتن جي انقلابي ڪاررواين جون ڪهاڻيون لکڻيون پونديون. ذهني ۽ نظرياتي شعور کان پوءِ جي عملي هلچلون شروع ٿينديون آهن، تن جون ڪهاڻيون لکڻيون آهن؛ زندهه ۽ باشعور قوم جي عملي ميدان ۾ ڪارنامن جون ڪهاڻيون.

ڌاريائپ، ڌرتيءَ لاءِ وڏي ۾ وڏو ڪئنسر آهي. ڌاريائپ ئي سماجي انقلاب جي واٽ ۾ وڏي ۾ وڏي رڪاوٽ آهي. ڌرتي تي ڌاريو، طبقاتي سماج کي هتي ڏئي ٿو. ڌاريائپ، سامراج جو انسان دشمن هٿيو آهي. دنيا ۾ سک، سلامتي ۽ امن واسطي اها ڳالهه اڻ ٿر آهي ته هر ڌرتيءَ وارا، پنهنجي پنهنجي ڌرتيءَ کي ڌارين کان صاف ڪن.... جيئي سنڌ!

— نجم عباسي

۲۲ - ڊسمبر ۱۹۸۸

۹۵ - پي. پونٽ نمبر ۱۲

لطيف آباد، حيدرآباد سنڌ

ڪهاڻيون

۹	۰۱ مٽي سنڌ سڪار
۱۷	۰۲ ڪئسيٽ انقلاب
۲۷	۰۳ گندگي
۳۰	۰۴ ڪسوٽي
۶۷	۰۷ بلندي
۷۶	۰۶ هڪ خبر جي چنڊچاڻ
۸۶	۰۷ ڳڙهيون ڳاڙهيون جهنڊيون
۹۸	۰۸ نئون ڪردار
۱۰۸	۰۹ هڪ طرفو
۱۱۵	۰۱۰ مونجهارو
۱۲۲	۰۱۱ خصال
۱۳۳	۰۱۲ پراڻا ماڻهي
۱۳۸	۰۱۳ وراڪا وڃن جا
۱۴۵	۰۱۴ واريءَ ۾ لهرون
۱۵۶	۰۱۵ ڏاها ماڻهو ڏيهه جا
۱۸۶	۰۱۶ جلي جوت جهنگل ۾
۱۸۸	۰۱۷ منهنجي ڌرتيءَ جي روشني

مٽي سنڌ سڪار

هڪڙو شهري شاگرد هڪڙو ڳوٺاڻو شاگرد، ٻن
م ڏاڍا گهڻا دوست هئا. ٻئي ساڳي يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندا
هئا. ٻئي پاڻ کي ترقي پسند ۽ روشن خيال سمجهندا هئا.
۽ نسروي سنڌي ۽ روشن خياليءَ تي ڏاڍا بحث مباحثا
ڪندا هئا.

هڪڙي ڀيري ڳوٺاڻي دوست پنهنجي شهري دوست
کي چيو ته اسان جي ڳوٺ هل نه اچ تون ئي وڏيري جي
ٺٽ جي هڪڙي جڙيل ڏيکاريان. ان ڏينهن وڏيري جي
ڀت جو وهانءُ هو. شهري دوست اعتراض ڪيو ته مان
بنا ڪوٽ ڪيئن هلاڻ؟ ڳوٺاڻي دوست ورائيو ته مان نه
وڏيري جي راڄ جو آهيان، تون کي ته سڏ آهي، سوکي
مان پنهنجي دوست جي حشت ۾ وٺي ٿو هلاڻ. ان کان
سواءِ هڪ نه ان جي وڏيري ئي لکا ڪانه هوندي، پر جي
پس به نه به هو ته رڳو منهنجو ۽ پر تنهنجو به ٿورائو
ٿيندو، ڇو ته هن جي دعوت جي اهو به ۾ وادارو
ڪئين، ۽ ان کي الله ڏي وڌيرا پنهنجو سان ۽ ساڻ
سمجهندا آهن ته هن جي ناهيءَ ۾ وڏي نان وڏو انبهه
شامل ٿيو.

تر ۾ وڌيري جي واه واه پهچي ويئي.

سڄي دوست رات ۾ ڪوئي دوست وٽ رهيو.
گهرائي دوست جي ڪري ڪري هو. سڄي دوست ڏٺو ته
وڌيري جي حودي ۾ اوطاق ڏان سوچي سچي ڳوٺ اوسه
۾ بند هو. ڳوٺاڻي دوست هن کي ٻڌايو ته ته رڳو اڃ
اتن آهي، پر هونءَ به اٿن هوندو آهي. ڳوٺ ۾ پهچي
ڪاٺي، پر وڌيري وٽ نه هجي ڇاڪاڻ ته هن ان
رات نه پهچي ۽ جي روشني ۾ جڙن اندرون رنگينون، لهرون
۽ رڻشا هئا، جن ڪراچي شهر جي عالمن فائوڊسٽار
هونءَ جي چڪي ۾ اچي رهي هئي.

ٻئي ڏينهن بس اسٽوڊنٽس ۾ وڌيري، بس اسٽوڊنٽس
تي اس لاءِ ترسندي ۽ اس ۾ سٺ ڪندي، هو وڌيري جي
دعوت جي باري ۾ ڪچيري ۽ ٽڪاڻي ڪندا رها.

”اسان جنهن جهجهائيءَ جي ڳالھ ڪندا آهيون ته
سڄي اسٽوڊنٽس جو بنياد يا منڊ جهجهائي آهي، اها آهي
اسان جي استعمال جي شين جي جهجهائي، اسان جي
سڪن جي جهجهائي، دنيا جي سون جي جهجهائي، پر
وڌيري جي دعوت واري جهجهائي پنهنجي طبيعت جي ۽
ڏيکاءَ لاءِ جهجهائي هئي، سا به پن جي پورعتي ۽ برع
تي عيش ڪرڻ واري جهجهائي؟“

”پورهتن لاءِ ڪالھ دعوت ۾ جي جهجهائي هئي ۽
ٻي ڀيري ڪڏهن ته اڃ وري اهائي اٿا ۽ ٻي.“

”مان تم وڏيري واري دعوت جي جهجهائيءَ تي
جهجهائي نه پر زيان (Waste) ڇوڪس، پر رحمت ۽ مدد جي
جي ڪرڻي ۽ جوڙي ڏيئي ۽ بي رحميءَ سان زيان.“
جن ڇڙن ۽ رسن سان هو لنگهي رهيا هئا، ان جي
آس پاس نظر جي دنگ ٺاهڻ ساڙا وارا فصل هئا: اڄ ڏين
پوکيون، پاجين جون پٽيون، مٺون جا باغ، پٺن جي وڪڙ،
مينهن، ڳڻن، پڪرين ۽ رين جا ڏڻ گاهه چري رهي هئا.
فضا ۾ اڏامندڙ پکين جا ولر هئا.

”اسان جي زمين ڏاڍي زرخيز آهي“ شهري دوست
چڙهاري نهارڻ چيو.

”سو پاڻ پڻي ڳالهه ڪئي ته سماجي انقلاب جو
منصه آهي جهجهائي.... پيداوار جي جهجهائي، زمين ۽
ڪارخانن جي پيداوار جي جهجهائي، جنهن ڪري انسان
جي ضرورت، سک، سونڀ، خوشي، وندر، جسماني صحت،
ذهني ارتقا ۽ دنيا جي سندرغا جي جهجهائي حاصل ٿئي.“
”اها جهجهائي ڪيئن حاصل ٿيندي؟“

”ان لاءِ هڪڙي سان ڳڙهيل ٻه ضرورتن آهن.“
”ڪهڙيون؟“

”هڪ پورهيو ۽ ٻي سانس ۽ ڏک. لاجي.“
”پورهيو ڪيئن؟“

”هر ماڻهو پورهيو ڪري، ڪوبه ٻئي جي پورهئي تي
عيش نه ڪري، ڪوبه سماجي چور نه بڻجي، ٻئي جي ڪشي
جو رت نه چوسي. جو ڪم نه ڪري، پنهنجي ٿاڻو نه مڪن

[illegible]

سائنس جو مطالب راپر اوزار، مشينون ۽ ايجادون
 ندي، پر سائنس ئي اسان جي دنيا جي هر مادي ۽
 چارن ۾ چٽي ڏيکاري ڏيکاري ڏيکاري ڏيکاري ڏيکاري
 طريقن ۽ اقتصادي سوالن ۾ اسان جي سائنسي
 ڏيکاري. سائنسي سوچ جو مطالب آهي ته غلطي، ڏيکاري
 ۽ ڏيکاري ڏيکاري ۽ سبب ۽ نتيجي تي ڏيکاري ڏيکاري
 جي هر ڳالهه جي چٽي ڏيکاري ڏيکاري ڏيکاري ڏيکاري
 جي ڏيکاري ڏيکاري، بحث مباحثو ڪجي ۽ اهي سڀ طريقا
 گڏيل هجن ۽ نه انفرادي ... ڏيکاري ڏيکاري ڏيکاري
 آهي. بجلي جهڙي مقدار ۾ ڏيکاري ۽ ڏيکاري ڏيکاري
 شهر شير ۽ ڳوٺ ڳوٺ ۾ ڏيکاري ڏيکاري ڏيکاري
 ڪارخانا ۽ وڏي پئماني وارا ڪارخانا (Large scale
 Industries) ڪندا، جتي هڪ هنڌ وڏي تعداد ۾ مزدور
 ڪم ڪندا، اتي هو هڪٻئي سان لهه وچڙ ۾ ايندا، هر
 جا نوان سماجي ناتا جڙندا، نئين سهڻا وجود ۾ ايندي،
 هنن جون نون تنظيمن ٺهندون، هنن ئي نينجي سڳو
 جو ساهه ٻوندو ۽ هو خالن ۽ برمارن جو وجود ماضي
 سگهندا ۽ پورهيت راج قائم ٿيندو. ڪارخانن ۾ ڪم
 ڪري، ننڍا ننڍا هنرمند، جي پنهنجي منهن اڪو نو پورعو ۽
 دستڪاري ڪن ٿا، سي ڪارخانن ۾ ڪم ڪندا ۽ پيداوار
 هزارين ڀيرا وڌي ويندي. مشين ئي ماڻهو هزارين لکين
 دفعا وڌيڪ پيداوار وڌائي سگهي ٿو. ڏيکاري ڏيکاري ڏيکاري
 اهڙا طريقا پيا ڳوليا وڃن، جن وسيلي ٿوري محنت سان

قورري وقت ۾ جنهنجي ٿڌن چوڇن جي پيداوار ٿئي، مشين ۽
 نون طريقن ذريعي زرعي پيدايش به سوين هزارن دٺا
 وڌي ٿي. زراعت ۽ ڪارخانن جو هڪجهڙي ئي اهم ۽ دائمي
 سرار آهي. زراعت جي جنهنجي پيداوار ٿيندي ته ڪارخانن
 کي ڪچو مال مستعدو رهندو ۽ اهي هنڌا رهندا ڪارخانن
 هنڌا رهندا ۽ انهن جي پيداوار وڌندي رهندي ته زمين جي
 پيداوار به ٿيندي رهندي. جڏهن سڀ منهنجو پورو ڪيو
 ته زمين ۽ ڪارخانن جي پيداوار نهنجي خاطر نه ڪئي
 ويندي، پر انسانن جي ضرورتن ۽ سڪن لاءِ، هڪڙي ڳالهه
 ٻي به آهي ته پيداوار وڌڻ واسطي اسان امان عجل ضروري
 آهي، ان ڪري دنيا ۾ جنگ جو خيال آيو ويو آهي.

رستي تي هڪ هنڌ، هڪڙي جوان واپس آيو ته اسان
 سڀ کڻي پڇيائون جو اهو ڇو آيو، سڀ جي رهي، هنن دوستن
 جي گفتگو ٿي به چڻ بربڪ ٻڌي وئي ۽ هو من ٿي
 ويا. هنن جي پڇڻاڻ ڏک وڃائي عمر وارو ڳوٺڙو ويٺو
 هو. هو شايد سوال پڇڻ جي تازم هو، هنن کي ڇپ
 ڪندو ٿي هڪدم پڇيائين:

”ڀائرو! هي ڪهڙي ملڪ جون به ڳالهيون ڪريو؟“

هنهي دوستن پراڻي نيتاريو، هڪ دوست مرڪندي ورايو:
 ”دنيا جي ڪنهن به ملڪ جون، دنيا جي هر ملڪ جون.“

”ڇا اسان جي ملڪ جون به؟“

”ها، ڇو نه! سنڌ جي سڪر جون ۽ سڀ عالم جي

آباد ٿيڻ جون ڳالهيون.“

”پرڻ ته انهن ڳالهين سان ٿي جنهنجي خوشي ڏني.“
 وڃڻي عمر واري ڳوٺاڻي مرڪندي چيو.
 ٻنهي دؤمنن ۽ پروارن مسافرن پڻ مرڪي ڏنو.

(۳- جولاءِ ۱۹۸۶)

* *

ڪنسيٽ انقلاب

اڄ بلاول اخبارون وٺڻ به جلدي ويو، ورتائين به سڀ اخبارون ۽ اخبارن کي اڻلايائين پٽلايائين به ڏاڍو پر پنهنجي پارٽيءَ جي اخبار کانسواءِ ٻي ڪنهن به اخبار هنجي پارٽيءَ جي ڪلھڙڪي جلوس، جاسي، جوش ۽ جذبي جي خبر تفصيل سان يا ڌيان ڇڪائيندڙ نموني نه ڏني هئي. ڪن ته اها خبر مرڳو ڏني ئي ڪانه هئي.

هن کي ان جلوس ۽ جلوسي ۾ ماڻهن جي ڏيکاريل جوش ۽ جذبي نئون اتساهه ڏنو هو ۽ اميد پيدا ڪئي هئي. هن چاهيو ئي ته اها ڪاروائي ۽ اهي تقريرون ڏيس جي گهر گهر تائين پهچن. هن کي ياد آيو ته ٻه هفتا اڳ هن ساڳي شهر ۾ سرڪاري سياسي پارٽيءَ جلوس ڪيو هو، ان ۾ حصو وٺندڙ ماڻهن جو ڳاڻاڻو اسانجي ڀيٽ ۾ ڇوڻين ٻئي به ڪونه هو، ته به اخبارن اهي خبرون شدمد سان شايع ڪيون، ۽ جلوسي ۽ جلوس جي تصويرن سان پهريون صفحو ڀري ڇڏيو. نه رڳو ايترو پر ريڊيو وارن انهن تقريرن جا رڪارڊ ٻڌايا ۽ ٻه ئي ڏينهن انهن تقريرن تي ملڪ جي سرڪاري دانشورن تبصرا پئي ڪيا. اهڙي طرح ئي سويءَ ان جلوس ۽ جلوسي جون فلمون ڏيکاريون ۽ تبصرون جو انتظام ڪيو، جيتوڻيڪ انهن تقريرن جو مواد پراڻو، روايتي ۽ رجعت پرست هو.

بلاول ڪلهه سانجهي ۽ نان وٺي اڃ سائين رڳورو
ٻڌندو ۽ ٽي-وي ٽيندو رهيو هو، پر ملڪي خبرن ۾ نه
ٺهيو پر وارين خبرن ۾ به هنجي ٻارڻي ۽ جي ڪارڪردگي ۽
جي خبر نه ٿئي وئي.

هنڪي باهم وٺي وٺي. حڪومت کي ڪجهه ته
غير جانبدار هئڻ گهرجي. هي ۽ حڪومت ته پاڻ ئي انقلابي
۽ سوشلزم جو علمبردار ٿي سگهائي. اسانجي هن جلسي
واريون تقريرون ڪيڏيون نه انقلابي هيون، قومي ۽ طبقاتي
هيون، قومي ۽ طبقاتي جا ڪوڙ لاءِ عملي قدم جي چٽائي
ڪئي وئي هئي. اهي تقريرون ته هر شهر، هر ڳوٺ، هر
واهڻ، هر وسندي، هر پورهيت ۽ هر هاري ۽ نائين پوڄڻ ڪن.
ان مقصد لاءِ سڌ ٻڌ جا ذريعا فقط رڳورو ۽ ٽيليويزن آهن،
جي اسانجا هوندي به هن طبقاتي سماج ۾ اسانجي بهج ڪن
ٻاهر آهن.

هنڪي ياد اچي ٿو ته ڪي سال اڳ جڏهن هو
شاگرد هو، تڏهن هو پنهنجن ڪن سائين سان گڏجي هڪڙو
ماهوار پمفليت ڪيندو هو. ان ۾ هڪڙي آفيس جو
هڪڙو ملازم سندن مددگار هوندو هو ۽ هو مڃي طرح
ڪن ماڻهن تائين اها پهچائيندا هئا. هن سوچيو ته لينن
اسي سال اڳ اها ترڪيب استعمال ڪئي هئي ۽ هاڻي ته
سائنسي ترقي ۽ جوفائونڊولي اسانکي ڪو اهڙو طريقو اختيار
ڪرڻ گهرجي جو وڌيڪ ٽڪڙو، وڌيڪ اثرائتو ۽ وڌي
پئماني ٿي هجي. سامراج خلاف وڙهندڙ ڪي پڙيل قومن

ته پنهنجيون ڳجهرون ريڊيو اسٽيشنون لڳائينديون آهن.
 اسانجي پارٽيءَ وارن هيڏا جيل ڪاٺيا آهن، هيڏيون
 قربانيون ڏنيون آهن، پر قومي سطح تي عملي هلچل «لائڻ»
 ته ٺهيو پر ذهني معجاگي پيدا ڪرڻ ۾ به ڪو ڪوشش اڳتي
 وڌي ڪونه سگهيا آهيون. پوءِ ته ٺهيو پر جن تائين اسان
 پنهنجو پيغام پهچائڻ چاهيون ٿا يعني ڳوٺاڻا، بهراڙي ۽ وارا،
 ڪڙمي ڪاسبي ۽ هاري، تن تائين به اسان پنهنجو پيغام
 پهچائي ڪونه سگهيا آهيون. چوٿين مارچ تي جڏهن پوليس
 بي هٿيار ڏاڪڻن تي خوني هٿيارن سان حملو ڪيو، نڌن
 مان به رتور ٿي پيس ۽ پچندي پڻ ڪن سائين وانگر
 قساي ۽ ٻيو ڏنم ۽ تري جان بچايم. ان کان پوءِ منهنجي
 اندر ۾ نفرت جو ڪورو پڻ لڳو. مان شاگرديءَ جي زماني
 ۾ پنج سال جيل جيون عتوبتون برداشت ڪيون. پڙهي به
 ڪونه سگهيس، جو مونکي رستيڪٽ ڪيو ويو. مان
 ويڙهو سکيا به وٺي چڪو آهيان، مان رڳو اڪيلو ته آهيان
 پر سوين هزارين هم وطنين قربانيون ڏنيون آهن ۽ ڪيترن
 پنهنجي جان به ڏني ڇڏي. ان هوندي به اسين پنهنجي تحرڪ
 ۾ ڪيترو اڳتي وڌيا آهيون؟ مايوسيءَ کان بچڻ خاطر يا
 پاڻ کي آڏت ڏيڻ لاءِ ڪٿي وڃي ته ڪجهه نه ڪجهه ٿيو
 آهي، پر ان حقيقت کان ڪنڌ ڪڍائي نه ٿو سگهجي ته
 ان معاملي ۾ اسانجي رفتار ٻانڙا پائڻ واري رهي آهي. هو
 ڪلهوڙي تقريرن جا ڪئسيٽ پنهنجي دوست ڏڪاندار
 وٽان کڻي ويو. اتي ويٺو رهيو، ڪچهري ڪندي ڪئسيٽ

واري دڪاندار دوست کان پڇيائين: ”يار، ڏي خبر اڄ
 ڪاه سنڌي ڳائڻ ۾ ڪير ٻيو زور وڃي؟“
 ”جلال چانڊيو سڀني کان زور آهي، عابده پروين، مائي
 ڀاڳي ۽ چاڪر چانڊيو به چڱو هلن ٿا، پر ماڻهو جلال
 چانڊيي جا ڪئسيٽ وڌيڪ ٿا وٺن.“
 ”جلال چانڊيو ريڊڻي ۽ ٽي-ويءَ تي ايترو ڪونه
 ٻڌجي!“

”اهائي ته مزي جي ڳالهه آهي، ريڊڻي ۽ ٽي-ويءَ
 وارا ته پنهنجي مرضيءَ تي فنڪارن کي ڪڍندا آهن، ان ۾
 فن ۽ لياقت جو هروڀرو دخل نه هوندو آهي. ٻيا محروم
 رهيو وڃن. جلال چانڊيو به اهڙن مان هو، پوءِ ڪنهن کي
 خيال آيو ۽ مڙسي ڪري وئي هن جا ڪئسيٽ پرايائين.
 ماڻهن جو هنجو راڳ ٻڌو سو اصل مست ٿي پيا ۽ جلال
 چانڊيي جا ڪئسيٽ ڌڙاڌڙ ڀرجڻ ۽ وڪامن لڳا ۽ اهڙي
 طرح ريڊڻي ۽ ٽي-ويءَ جي سهاري کان سواءِ جلال جو
 واڳ ۽ آواز گهر گهر پهچي ويو.“
 ”سچي!“ بلاول جون اکيون روشن ٿي ويون.

”ها، اهڙيءَ طرح ٻئي سنڌي ڳائڻا جيڪي ڪئسيٽن
 ذريعي مشهور ٿيا ۽ جن جا ڪئسيٽ چڱا پيا وڪامن سي
 آهن: هاشم پيل، وڪيو پيل، لونگ پيل، زينت بانو
 سولنگي، بيگم فقير ڀائي، خان محمد شيخ، محمد هاشم
 شيخ ۽ رسول بخش ابڙو.“ دڪاندار خان ۾ رکيل ڪئسيٽن
 ڏانهن نهاريندي ٻڌائيندو ويو.

”جيئي جيئي.....“ بلاول نعرو هنيو.

دڪاندار آبل گراهڪ سان منهن ڏيڻ ۾ مصروف ٿي ويو. رستي تي گڏين جي بيهڻ ڀڙ هئي. انهن جي هارنن ۾ انجڻ جو ڪن ڪاٺيندڙ شور هو. انهن ڪسيٽن جو آواز به ڏاڍو بلند هو، جي دڪاندار پنهنجي گراهڪ کي وڃائي ڏيکاري رهيو هو. بلاول ماڻ ٿي ويو. هو آسپاس ڪن ڪٽجي پنهنجي ذهن جي دنيا ۾ مڱن ٿي ويو هو ۽ اڏرندو ٿي ويو پنهنجي ديس جي فضائين ۾. هن جا ڪن ڪٽا ٿي ويا هئا ۽ ٻڌائون ٿي پنهنجي ديس جي فضائين ۾ ڀريل ڪسيٽن مان نڪتل انقلابي گيتن جا سر، قومي ڪهاڻين جا پٽڙا، انقلابي اڳواڻن: ڪيبرال، ڪاسٽرو، چي گويرا، هو چي من، جارج حبش، ياسر عرفات ۽ ڏيهي سورمن جي انقلابي تقريرن جي گونج.....

دڪاندار دوست واندو ٿي پڇيو، ”ها سائين، ٻيو ڇا؟“
 ”هاڻي ڀاڻو، جيئن ته تون ان ڪاروبار سان ڳنڍيل آهين، مون کي ٻڌاء ته هڪڙي ڪسيٽ جو آواز ٻن ڪسيٽن ۾ رڪارڊ ڪرڻ جي مشين Duplicator جي قيمت ڪيتري آهي؟“ بلاول پڇيو.

”ٺيڏي مشين جي ڇهه هزار کن آهي ۽ وڏي مشين پنجاهه هزار کن کائيندي، جنهن ۾ اهو ڪم تمام تڪڙو ۽ وڏي پئماني تي ڪري سگهجي ٿو.“

”تنهنجي هنن ڳالهين ته منهنجي لاءِ نيون راهون کولي ڇڏيون آهن. ساڳيو معاملو آهي ئي. ويءَ جي ڪسيٽن

جو، جن کي ويڊيو ڪنسيٽ چئجي ٿو. هندستاني فلمن تي پنڌش آهي ته ماڻهو انهن فلمن جا ويڊيو ڪنسيٽ هٿ ڪيو پنهنجن گهرن ۽ خانگي جڳهين ۾ وي-سي-آر تي اهي فلمون پيا ڏسن.

”سائين، ماڻهو ته پنهنجن گهرن ۾ وي-سي-آر تي انگريزي غير مينسر ٿيل ۽ بلو ننگيون فلمون پيا ڏسن.“

”اهي ته سرمائيدار ۽ وڏيري طبقي وارن جا ڪم آهن. اسين ڏي-سي-آر کي عوامي ڪارج لاءِ ڪتب آڻينداسين. ائين برابر آهي ته ٽي-وي ۽ وي-سي-آر اهڙا مهانگا آهن جو غريب طبقو خريد ڪري نه ٿو سگهي، پر اسين پارٽي ۽ طرفان ڪجهه سميت وٺي عام ميڙ ڪري اسي پنهنجون ٺاهيل نظرياتي فلمون ڏيکاري سگهون ٿا.“

”مرووي ڪئميرا ذريعي ويڊيو ڪنسيٽ ۾ فلم پري سگهجي ٿي.“ دڪاندار دوست چيو.

”اڄ منهنجي ذهن نوان نوان نتيجا ڪڍيا آهن. سڌ ٻڌ جي ذريعن تي سرڪاري پارٽي ۽ حڪمران اڳواڻن جي هڪ هٿي ۽ جي-ڄاوجود اسين سڌ ٻڌ جا عوامي ۽ قومي ذريعا بنائي سگهون ٿا، اسين پنهنجي قومي ۽ عوامي ڳائڻن جي راڳ جا، پنهنجي قومي اڳواڻن جي تقريرن جا، پنهنجي ترقي پسند دانشوران جي، لکڻن جا ۽ دنيا جي انقلابي اڳواڻن جي نظرياتي گفتن جي ترجمي جا هزارن لکن جي تعداد ۾ ڪنسيٽ ڀري پنهنجي ديس جي ڪنڊڪڙچ ۾ پهچائينداسين ۽ پوءِ اسان جا ديسواسي انهن ڪنسيٽن کي

امڙي شوق ۽ ڌيان سان ٻڌندا جڏهن هن وقت ماڻهو پنهنجي فلمي ڳائڻن کي ڇڏي هندستاني فلمي ڳائڻا ٻڌندا آهن ۽ پنهنجون فلمون نظارنماز ڪري، هندستاني فلمون ڏسندا آهن. پارٽيءَ جي ڪن ڪارڪنن ۽ سائين وٽ پنهنجا ٽيپ رڪارڊ هوندا ۽ ڪن کي پارٽيءَ طرفان وٺي ڏنل هوندا آهن. ڪرايل ڪئسيٽ، جن کي مان قومي ڪئسيٽ چون ٿو، سي ڪي شهن توڙي ڳوٺن ۾ نڪري پوندا ۽ ڪچهري ٻن ماڻهن جي هجي يا سؤ ماڻهن جي، انهن کي هو اهي ڪئسيٽ ٻڌائيندا رهندا. ان ريت اسين ڪئسيٽ جي سرن سان قومي پرچار جو قلعو اڏي سگهنداسين. ساڳئي نموني اسين پنهنجي جلسن ۽ جاپوسن جا ويڊيو ڪئسيٽ پڙينداسين، پنهنجي ٻوليءَ جي ڊرامن جا ويڊيو ڪئسيٽ پڙينداسين، دنيا جي قومي تحريڪن ۽ گوريلا جنگين جا ويڊيو ڪئسيٽ هٿ ڪنداسين ۽ ڳوٺ ڳوٺ ۾ وڃي وي-سي-آر تي عوام کي ڏيکارينداسين. ڪم شروع ڪرڻ واسطي به وي-سي-آر جا سيٽ به ڪافي ٿيندا.

”ڪوٽون خوابن ۾ پنهنجي وٿين“ ڏسڪاندار هنجي ڊگهي تقرير کان ڪڪڙ ٿيندي ڇو.

”قومي ڪارڪن خواب ضرور ڏسندو آهي، پر انهن خوابن کي خواب سمجهي ڇڏي نه ڏيندو آهي. هو انهن خوابن کي ساڀيا، ٻڌائڻ خاطر پاڻ پتوڙيندو آهي.“ بلاول ورائيو.

بلاول پارٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري هو. اتي ئي ويهي،

دڪاندار دوست ڏان انگ آکر ٻڃي خرچ ٻڪي جو حساب
ڪتاب ٺاهيائين ۽ ڪاروباري ڪاميٽي ۽ جي ايندڙ ميٽنگ
۾ پيش ڪرڻ واسطي لهرائڻ لکيائين.

قطار ۾ رکيل ڪئسيٽن مان ڪن تي ڳائڻين يا ڳائڻن
جون سمجهون مورتون ڏنل هيون ۽ ڪن تي ولايتي عورتن
جا اڌ اڳواڙا فوٽو. ڪن ڳائڻين جون فريم ٿيل دلڪش
تصويرون به ٽنگيل هيون. اٺن وقت، بلاول، دڪاندار
دوست کي چيو:

”اهو وقت جلد ايندو جو تون پنهنجو هي دڪان قومي
اڳواڻن جي تصويرن وارن ڪئسيٽن ۽ انهن جي فريم ٿيل
فوٽن سان سينگاريندين.“

* * *

رات جا اٺ ٿيا آهن. هڪ گهٽ جو هڪ خالي ميدان آهي،
جنهن جي چوڌاري اوڌڪي پٽ ڏنل آهي. پٽ تي تڏا،
ڳوٺيون ۽ پراڻا کلم وڇايل آهن. ماڻهو ايندا انهن تي
وهندا ٿا وڃن. پنج سؤ کن ڪٺا ٿي ويا آهن. ڪي ننڍيون
ننڍيون نوليون ٺاهيو ڪچهري ڪري رهيا آهن. هڪ پاسي
کان ميز رکيل آهي، جنهن تي بلاول ۽ سندس ٻه ساٿي
ٿي-وي ۽ وي-سي-آر ليڪ ڪري رهيا آهن. ٻي واري
دڪان کان بجلي ۽ جو ڪنيڪشن ورتو ويو آهي.

ڪي ويئل دلچسپي ۽ عظيمنديءَ جي نگاهن سان هنن
ٽن نوجوانن کي ڪم ڪندي ڏسي رهيا آهن. هنن ڏٺو آهي
ته گذريل ٻن ڏينهن ۾ هنن نوجوانن ڪيڏي نه سڃاڻي ۽

جذبي سان ڪم ڪيو آهي. هو هن گهٽ ۾ آسپاس وارن
 واهن ۾، اوڻاڻن، ٻنين، ڏيرن، منهن ۽ لاندين ۾ ويا آهن
 ۽ اتي ماڻهن کي ڪڍو ڪري، ڪچهري ڪئي اٿن ۽
 ٽپ رڪارڊ تي پنهنجي ڌرتيءَ جا گيت ۽ انقلابي تقريرون
 ٻڌايون اٿن، جن ٻڌندڙن کي بنيادي تبديليءَ جي سوچ
 ڏني آهي، پنهنجي حقن کان آگاهه ڪيو آهي ۽ پنهنجي
 قوتن جي احساس ڏياريو آهي ۽ انهن حقن حاصل ڪرڻ لاءِ
 پنهنجن انهن قوتن سان لڙڻ جو سڏ ڏنو آهي، جذبو جاڳايو
 آهي ۽ اڀار پيدا ڪئي آهي.

ڪم پورو ڪري، بلاول ماڻهن ڏي مهڙ ڪري بيٺي
 ٿو ۽ هٿ مٿي ڪئي ماڻهن کي مات ڪرڻ لاءِ چوي ٿو.
 هو پنهنجي تقرير ۾ پنهنجي پارٽيءَ جي مقصدن تي روشني
 وجهي ٿو. تقرير پوري ڪرڻ کانپوءِ هو فلمن ڏيکارڻ
 شروع ڪري ٿو. پهرين فلم پارٽيءَ جي ڪيل هڪ وڏي
 جاسي، جلوس ۽ مظاهري جي آهي، ٻي فلم فلسطين جي
 گوريلا تنظيم جي باري ۾ آهي. ٽين فلم انگولا جي قومي
 آزاديءَ جي هلچل بابت. فلم هندي ماڻهو ڪڏهن نورا
 هڻ ٿا، ڪڏهن تارڻون وڇائڻ ٿا، ڪڏهن هوڪرا ڪن
 ٿا ۽ ڪڏهن ٻچ ڪن ٿا..... جڏهن فلم ۾ قومي اڳواڻ
 تقرير ڪرڻ لاءِ اٿي ٿو ته هو زور سان هڪ آواز نڪرو هڻ
 ٿا: ”جيئي، جيئي!“ جڏهن هن چيو ته اسان پنهنجا قومي
 حق حاصل ڪرڻ لاءِ دنيا جي انقلابي قوتن واري راهه
 اختيار ڪنداسين ته هو تارڻن جو ٽهڪو لڳائي ڏين ٿا.

جڏهن فلم ۾ هو جمالو ڳاڻهندي ڏيکاريو وڃي ٿو، تڏهن سڀني ان لاءِ تي تاريون وڄائيندا رهن ٿا ۽ سر ۾ سر وڌن ٿا. فلسطيني فلم ۾ جڏهن هڪ يهودي سپاهي هڪ فلسطيني ۽ کي وڻ سان ٻڌي ڦٽڪا هڻي ٿو ۽ لوهه جي تتل مسخ سان ڏنڀ ڏئي ٿو ته ڏسندڙ هرڪن ڪن ٿا: ”ڪلا ٿي ڪو ٻلا.. ٿڪون هجڻي ڪا...“

جڏهن فلسطيني گوريلا يهودين جي هڪ باروتخاني کي ڌماڪي سان اڏائن ٿا ته ڏسندڙ رڙ ڪن ٿا: ”ساباس مجاهدو!“

انگولا جي فلم ۾ جڏهن هڪ گورو يوزبين پوليس آفيسر هڪڙي شيدي گوريلا کي اڳڙو اونڌو ٽنگ ٿي ڇهڪ هڻي رتورت ڪري ٿو ڇڏي ۽ پوءِ ٻه ڪٿا هن سي پڇي ٿو، جي هنجو ماس پٽڻ لڳن ٿا، ته ڏسندڙ ”لعنت لعنت“ چرن ٿا.

جڏهن پهڙن ۾ لڪل شيدي گوريلا رستي تي لنگهندڙ گورن سپاهين سان ڀريل ٽرڪ تي حملو ڪن ٿا ته ڏسندڙ زور زور سان رڙيون ڪن ٿا: ”ماريو ماريو حرامين کي، سرنهن جيڏا داڏا بنايو ظالمن کي...“

ٻلاول ماڻهن جي روش کي غور ۽ اتساهه سان ڏسي رهيو آهي.

(۲۹ - مارچ ۱۹۸۱)

گندگي

اڃارن جي ”ڪراچي، دنيا ۾ گندي ۾ گندو شهر آهي.“
واري خبر منهنجي سيني ۾ پڙجي ٿي لڳي. ڪراچي، سنڌ
جي سرير جو اهم ۽ اڻوٽ حصو آهي. ان جي خسيس گهٽتائي
به گهڻا ڪيو ڇڏي. اسين پنهنجي اسٽڊ ڪي، پنهنجي ڪراچي ۽
ڪي هر گندگي ۽ کان صاف ڪرڻ خاطر پنهنجو ست ۽ رت
ڏيڻ کان ڪڏهن به ڪين ڪٻائينداسين.

پر منهنجي دل گندگي ۽ واري ڳالهه نه ڏيچي. مونکي
اهو وقت ياد آيو، جڏهن مان پهرين پهرين، ڪراچي ۽ جي
قرب ۽ سونهن ڀري گود ۾ پهتو هوس.

پاڪستان کان ڳچ سال اڳ، بابو سائين پنهنجي ڪم
سان ڪراچي ۽ ٿي ويو. منهنجي انگل ڪرڻ تي مونکي
به ساڻ وٺي ويو. منهنجي لاءِ ته ڪراچي سڀني جو سمنڊ
ثابت ٿي. هر شيءِ ڏسي عجب مان اڪيون ڦڙي ٿي ويو.
وڏي ڳالهه ته اتي جي نه رڳو ماڻهن جي هٿ چٽ ۽
پوشاڪون ڏسي حيرت وٺي ٿي ويو، پر بابي سائين ۽ جي
واقفڪارن ۽ انهن واقفڪارن جي واقفڪارن ايتري ته حب
۽ قرب جو وهنوار ڪيو، جو مونکي محسوس ٿيو ته پنهنجيائي
آهي ٿي هن شهر ۾ ۽ پنهنجو شهر آهي ٿي هيءُ.
اسان جي گهر جا ڪيترا وائيا هن شهر ۾ وڻج ڪندا

هئا. انهن مان گهڻا وڏا وڏا دولتمند بنجي ويا هئا. پر هنن
 ۾ سڪ، نهٺائي، مهمانوازي، پنهنجائي ۽ عزت ڏيڻ جون جي
 خصلتون هيون، سي زماني فقط سنڌين جي سڃاڻ ۾ سمايون آهن.
 امين سيٺ هاسا نند وٽ وڃي ٺڪيا هئاسين. هو گهڻ
 جي ماڻهن کي ڏسي خوشيءَ وچان ٿڙي پيو ۽ اسان جو
 آدرپڻ ڪندي، لطيف سائين ۽ جا ڪيترائي بيت پڙهي ويو.
 بابي سائين ۽ مون کي ڪراچي ۽ ڏانهن ايندي ٻڌايو هو
 ۽ هن سيٺ به مون کي ٻار ڏسي ٻڌايو ته ”پٽ، اسان جي
 ڪراچي، مڇي ايشيا ۾ سهڻي ۾ سهڻو شهر آهي ۽ ان سان
 صفائي سٿرائي ۽ دنيا جو ڪوبه شهر ڪلهو هڻي نه ٿو
 سگهي.“

مون کي ياد آهي ته هي سيٺ، جڏهن به سنڌ يا ڪراچي ۽
 جونالو وٺندو هو ته ”اسان جي سنڌ“ ۽ ”اسان جي ڪراچي“
 چوندو هو ۽ ان وقت هن جي چاهري تي عقيدت جا ڪن
 ٿڙي هوندا هئا، فخر کان هن جو ڳاٺ ڪابلولي ڇرو وانگر
 اوچو ٿي ويندو هو.

پوءِ هن سيٺ اسان کي شهر جون سڀ سڌون سڌون،
 سهڻيون سهڻيون، عجيب عجيب جڳهون ڏيکاريون. جتي به
 وياسون، جنهن سان به ملياسون: دڪاندار، هندو، مسلمان،
 ڪرستان، پارسي، مڪرائي، سڀي سنڌيءَ ۾ ٻئي ڳالهائون
 ۽ اها ٻولي ڳالهائيندي، هنن جي اندر جو سچو حسن، هنن
 جي چن، نيٺن ۽ چاهري تي اچي ٿي اٿيو. هو ان زمين
 جي ٻولي ڳالهائڻ تي فخر محسوس ڪري رهيا هئا، جنهن

رمن هنن کي اجهو ۽ پناهه ڏئي هئي.
 سيڪ هاسانده اسان کي پن به ڳرڻ وارن وٺي ويندو
 هو. اسانجي پهچندي ئي هنن وٽ چڻ عيد ٿي ويندي هئي.
 اسان کي ويهارڻ لاءِ جڳهه ڪانه ملندي هئي. هو اسان
 کي پنهنجي جيءَ ۽ جاءِ ڏيڻ ۾ هيٺا هئا، اسان جي خدمت
 ۾ ڪري ڪندي ڪٿا نه ٻڌندا هئا، اسان لاءِ مسڪراهن
 جا غاليچا وڇائيندا هئا، اسان لاءِ قسرب جون ڪريون
 ڪوليندا هئا، اسان لاءِ محبت جو موڙا سڄائيندا هئا، اسان
 لاءِ سڪ جون صندليون رکندا هئا. ڪاٺ لاءِ قسرين قسرين
 ميوا ۽ مٺايون آڻي موجود ڪندا هئا.

پوءِ ته جن جن پن ڳوٺاين تائين اسان جي اچڻ جو
 سماچار پهچندو هو، ته هو به اچي اسان وٽ سهڙبا هئا، ۽
 هزارين خوشامديو ڪندا هئا ۽ دعوتون ڏيندا هئا، جن ته
 ڪنهن وڏي درگاهه وارا پير بنجي ويا هئاسون. انهن ڳوٺاين
 ۾ ڪي هندو هئا، ڪي مسلمان، ڪي غريب نوڪر ۽
 ملازمين جي حيثيت وارا پڻ هئا. پر انهن به ساڳيو قرب
 سڪ ۽ پنهنجائي ڏيکاري.

دعوتون کڻڻ واريون ڪونه هيون ۽ قيامت تائين اهڙي
 اميد ڪانه هئي. پر اسان کي نيڪ واپس ورتو هو.
 اسان کي اتي ڪجهه به خرچ ڪرڻ نه ڏنو ويو.
 ڳوٺاين پنهنجي ئي خرچ تي اسان کي رهايو، ڪارايو،
 پياريو، ۽ گهمايو. پڇاڙيءَ ۾ ڪيتريون سوکڙيون پاڪڙيون
 به ڏنئون ۽ ٺڪي وٺي ريل ۾ وهاريائون.

هنن سوڻاٽن جو سبب اهو به هو ته بابو سائين ماسٽر
هو ۽ هنن ڳوڏاين مان ڪيترن جو يا سندن ٻارن جو استاد
ٿي رهيو هو.

بابو جنهن ڪم سان هليو هو، سو به سولائيءَ سان
آفيس مان بنا اينگهه ۽ بنا رشوت ڏيڻ جي ٿي ويو.
مان نه رڳو ڪراچيءَ جي صفائيءَ سونهن جي يادگيري
۾ لڙهندو اٿان نڪر، پر اسي جي ماڻهن جي سڀني وهنوار
جا گيت پڻ ڳائيندو هاس.

* * *

پوءِ ڪيترائي سال، ڪيتريون ئي صديون، منهنجي دل
۽ دماغ جي آڪاس تي، هنن سڏن وارن جي سڪا سڄي
۽ سنڌيت سنڌا ٿيڙو ٽڪندا رهيا.

* * *

اڄ ان ڪراچيءَ جي باري ۾ بدڪلامي (حالي مان
ان کي بدڪلامي ئي ڪرئيندس) پڙهي، مون کي دلبي صدمو
رسيو آهي، منهنجي سنڀال ۾ سيلهم چيپا آهن، منهنجي جذبن
۾ جهير ٻيا آهن، منهنجي احساسن کي ڏنپ لڳا آهن.
آمريڪا ته سڌريل ۽ شاهڪار ملڪ آهي. پر مون
خود آمريڪي رسالن ۽ آمريڪي ناولن ۾ پڙهيو آهي ته
نيويارڪ ۽ شيڪاگو جهڙن شاندار شهرن ۾ به ڪي ٻارا
(خاض ڪري جتي شيدي رهن ٿا) اهڙا گندا آهن، جي
انسانن جي رهڻ لائق به ڪونه آهن. انهن ۽ ٻين وڏن شهرن
۾ گند جي ڏيرن، موٽرن ۽ لارين جي دم ڪهڙيندڙ دونهيون

ڪارخانن جي ڪچري ۽ رڪين گئسن ۽ ڪني پاڻي ۽ جي
ڪسين جي بدبود اهڙيون بيماريون ۽ مسئلا پيدا ڪن،
جو ڪجهه ورهين کان ماحولائي سائنس Environment
وجود ۾ آئي آهي، جنهن جو مطلب آهي ته ماحول جي
گندگي ۽ کان ڪيئن چونڪارو حاصل ڪجي؟
سوڪي ياد آهي ته جڏهن مان پهرين گهمري لاهور
وڃي رهيو هوس، ۽ گاڏي نيشن ڪي ويجهو ٿي رهي هئي،
ان رات ڏاڍو مينهن وسيو هو. مون ڏٺو ته ريل جي ڪاٻي
پاسي سان لاڳيتو وارو لاهور ڏاڍو گندو هو. اتي ڀنگين،
ميهانن ۽ مال وارن جا وڻا، جهوپڙيون، ڪچا گهر، ڪچا
رستا، ڪني پاڻي ۽ جون ڪسيون ۽ گتر جي پاڻي ۽ جا
ڪليل تلاءَ هئا. برسات پوڻ ڪري اتي ايتري گندگي نظر
اچي رهي هئي، جو لاهور بابت منهنجو پهريون اثر اهڙو ئي
هو ته هي ته ڏاڍو گندو شهر آهي.

* * *

پوءِ پلا رڳو ڪراچي ۽ ڪي ڇو لويو ويو؟
مان اهو سمجهڻ لاءِ ڪراچي ۽ جو خاص چڪر ڏيڻ
ويس. پورا ٻه ڏينهن، صبح کان سانجهي ۽ تائين، سانجهي ۽
کان سوڻهڻي ۽ تائين، شهر گهمندو ۽ ڏسندو رهيس.
مون ڏٺو ته هينئر واري ڪراچي، پاڪستان کان اڳ
واري ڪراچي ۽ کان وڌيڪ صاف، وڌيڪ سهڻي ۽ وڌيڪ
ترقي ۽ تي هئي. شهر جو شان ۽ سونهن، ڏيک ۽ اڏاوتون
اڳئين کان وڌيل هيون، گهڻو گهڻو وڌيل. وڏا ۽ وڪرا

رستا، جن تي سارڪ ۽ کانن جي جهرور هئي ۽ خوبصورت
وڻ جهولي رهيا هئا، اوچيون اوچيون ۽ ننڍا ننڍا ٻڪر ٽي اڏيل
عمارتون، شاندار مشينائون ۽ حسن هونديون، ڏسڻ لڳا رڳو
پرنگي بجلي ۽ جون روشنيون، دنگريپ باغچا ۽ وندر جون
جڳهيون، سنڌي سمنڊ جي ڪناري تي نرمي نهارا، ڊگهي
ڊگهي بزارين جا وڏا ويڪرا ۽ خوبصورت دڪان، رستن
تي سٺين سٺين موٽرن جو سمنڊ....

باقِي ڪنا پٿر ۽ ڪنڊيون ڪنڊيون، دنيا جي هر وڏي
شهر وانگر ڪراچي ۾ به آهن.

مان سوچي ۽ چوهند تي لڻندي، ڪراچي ۽
ڪي ڪنڊي ۾ ڪنڊو شهر ڪرڻ جي ڪرڻ تي سوچيو
رهيس.

ڪراچي ۽ جي سٺائي سٺائي ۽ جو بيان ڪري چڪو
آهيان. پر هنن ٻن ڏينهن ۾ مون جي ڏنڊ، ٻڌو ۽ سوچيو،
يا ڪم ڪار يا خريد فروخت جي سلسلي ۾ هتي جي رهڻ
سان لاءِ وڃڻ ۽ آيس، يا ڪراچي ۽ وارن ٻنهي دوسن
کان ڪراچي ۽ آيل پناهگيرن جي هلت ڇلت ۽ اخلاق ۽
ڪردار جي باري ۾ ٻڌو، انهن ڳالهين ۽ چيزن مان ڪراچي ۽
جي اصل ”ڪنڊڪي“ ڳولڻ جي ڪوشش ڪيم.

مونکي نوال ٺهندو هو، هڪڙي نون آيل جي دڪان
تي چڙهي وياسين، هن قيمت ڏهر رهيا ٻڌائي. مونکي قيمت
تمام وڌيڪ نظر آئي. منهنجي ساٿي دوست چيو ته جنهن
به دڪان تي هليو، ايترا ئي ڏوڪڙ ڏيڻا پوندا. سو وٺڻ

ضرور آهي ته ماڻ ڪري وٺ. پوءِ هن حساب ڪري ٻڌايو ته ان ٿوال تي ڪل لاڳت ٽن رپين کان وڌيڪ ناهي. باقي هنن دڪاندارن جو نفعو آهي. مونکي ياد آهي ويو ته جڏهن پاڪستان ٺهيو هو، تڏهن مان ڪراچي ۽ ۽ پڙهندو هوس. هتي آيل دهلي ۽ وارن فوت پٺاڻن تي قبضو ڪري اچي دڪان ڪڍيا هئا. بوت وٺڻ ويندا هئاسين ته پسند ڪيل بوت جا ۲۵ روپيا ملهه ٻڌائيندا هئا. پوءِ سودبازي ڪرڻ، ريڙهه پڙهه ڪرڻ يا دڪان ڇڏڻ تي ساڳيو بوت فقط پنجن رپين ۾ ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويندا هئا. ”دعلي ۽ جا ڏيک“ اسان ننڍي هوندي کان ٻڌندا آيا هئاسين، پر ڏٺاسين اجهو ان طرح، جيئن جا ڳندا.

پاڪستان کان اڳ، هتي جا سنڌي هندو رهندي ٿي ٿڪو يا آڻو نفعو رکندا هئا ته هنن کي نفعي خور ۽ ڦورو چئي، ٽڪاريو ويندو هو. پر هي پاڪستاني مسلمان ته ٽن رپين تي ست روپيا نفعو رکڻ ٿا ۽ پنجن رپين جي بوت جو ملهه ۲۵ روپيا ٻڌائن ٿا، انهن لاءِ اسان جي دل ۾ ڪهڙا جذبا پيدا ٿيندا؟

* * *

مونکي پنهنجي گهرناڻي سيٺ هاسانند جي ڇوڙ ماڙ عمارت ٽسڻ جو شوق ٿيو ته ٽسان وڃي ته هن وقت ڪنهن جي هٿ ۾ آهي ۽ ڪهڙي حال ۾ آهي. سيٺ پاڻ ته هندستان هليو ويو هو.

منهنجو دوست مون سان گڏ هو. ان عمارت جو مالڪ

هاڻي ٻندو خان هو، منهنجو دوست هن جي اصل نسل ڏن واپس ٿي چڪو هو. حقيقت هيءُ هئي ته ٻندو خان وٽ هندستان ۾ پنجن هزارن جي ملڪيت به ڪانه هئي، پر هن هتي پنجن لکن جو ڪليم وڌو ۽ اهو قبول ڪيو ويو. ان جي قيمت ۾ هن کي نه رڳو هيءُ سيٽ هاسانند جي ويهن لکن واري عمارت ملي پر اسان جي ڳوٺ ڀرسان هڪ ٻئي هندو سيٽ جي هڪ سوايڪٽر زمين به ملي. هن عمارت جو قبضو ملڻ کانپوءِ، ٻندو خان انهن سنڌي رهاڪن کي ان جي گهرن مان ڪڍي ڇڏيو، جي ورهين کان وٺي مسواڙ تي وٺل هئا، ۽ انهن سنڌين کان ان عمارت مان دڪان خالي ڪرايا، جن جو اهي دڪان روزگار جو ذريعو هئا. هن کي جا زمين ملي هئي سا اسان جي ڳوٺ ۾ هئي. هندستان ۾ ته هن کي زمين جو هڪ گز به ڪونه هو ۽ هڪ فصل يا ڪيتي به ڪا ڄاڻ هئس. هوسال ۾ فقط ٻه دفعا بٽي ڪرڻ ايندو هو ۽ هارين جي محنت جو وڏو حصو کڻائي ويندو هو. حالانڪ ان زمين تي هارين جو حق هو. اهي هندن جا هاري اصل ۾ ان زمين جا مالڪ هئا، پر هندن جي هالاڪي ۽ ڪري اها زمين هندن وٽ گروي رکي چڪا هئا. هندن جي وڃڻ کانپوءِ، اها زمين انهن هارين کي ملڻ ڪهندي هئي، پر انهن ڪونه ٿيو، ۽ ٻندو خان جهڙن پناهگيرن کي گهر وٺي ان زمين جي ايت ملندي رهي ٿي.

انهيءَ طرح هو هتي جي جائداد، ملڪيتن، ڪارخانن، بئنڪن ۽ ويبي ڪمپنين جا مالڪ بنجي سرماييدار ٿي پيا.

۽ سامراجين جو هڪ نئون طبقو پيدا ٿيو.

مونکي هڪڙي آفيس ۾ ڪم هو. پنهنجي دوست کي به وٺي ويس. ڪم جائز ۽ سنئون سڌو هو. ڪابه قانوني رنڊڪ نه هئي.

آفيس ۾ پهچڻ سان معلوم ٿيو ته آفيس جي سٺ ڄڻ جي عملي مان فقط هڪ سنڌي آهي، سو به جونيئر ڪلارڪ پيا سڀ غيرسنڌي. اهي به گهڻو ڪري هڪ ٻئي جا عزيز ماسٽر. ڪيترائي سنڌي ايندا هئا، پر هنن کي هتي نوڪري نه ملندي هئي، حالانڪ هو ڊگري ۽ لياقت جي لحاظ کان، غيرسنڌين کان وڌيڪ لائق هوندا هئا. هنن کاتي جي ڊائريڪٽر بابت ٻڌوسين ته پنهنجي غيرت نيلام ڪري به تڪڙي ترقي ڪري ان عهدي تي پهتو هو.

ان ڪري آفيس ۾ رشوت جي بازار گرم هئي. سڀ جو پاڻ ۾ هئا. مون ڏٺو ته جائز ڪم هوندي به رشوت کانسواءِ قيامت تائين ڪم ڪونه ٿيندو. دوست جو اهو مشورو هو ته ”ڏنو پٽ ڇڏي جو.“ نيٺ هزار کن روڪ رشوت ڏنر، تڏهن مس مس وڃي منهنجو ڪم ٿيو. مونکي به اهو ته ساڳي قسم جو بابي سائين ۽ جو ڪم پاڪستان آڻڻ اڳ ڏاڍي آساني ۽ بنا رشوت جي ٿي ويو هو.

هن کاتي جي پناهگير ڊائريڪٽر لاءِ ٻڌوسين ته هن جو وڏو ڀاءُ هندستان ۾ مرڪزي سرڪار ۾ سيڪريٽري هو، ۽ هن جي خاندان جا اڌ کان وڌيڪ ڀاتي اڃا تائين

ڀارت ۾ هئا. پر هو هتي جي سنڌين تي الزام مڙهندو هو ته هو ڀارت جا اڄڻت ۽ لحدار آهن.

تن ڏينهن ۾ زبان جا فساد ٿيا هئا. ٻاهران آيان جو چوڻ هو ته سنڌ جي سرزمين تي سنڌي زبان نه هيندي. جنهن زمين هنن کي پناه ڏني، جن ماڻهن هنن جي سهمانوازي ڪئي، چوڻ ته تن جي پوي نه سڪنداسين. دنيا ۾ جتي هڪٿي ”جمهوريت“ جو اصول ۽ چيو ٿو وڃي. سنڌ اسيمبليءَ جي سٺ ميمبرن مان پنجاهه ميمبرن ”سنڌي زبان بل“ پاس ڪيو. پر هتي جي پناهگيرن ان تي ڪوڙ ڪيو، پڇ ڊيم ڪئي، باهيون ڏنيون، قرون ڪيون، خونريزيون ڪيون.

دنيا هنن جو ۽ هنن جي تهذيب جو هڪ ٻيو پهلو به ڏٺو. هنن پنهنجي پناهه ڏيندڙن کي گاريون ڏنيون. سنڌي اڳواڻن، سنڌي نياڻين ۽ سنڌي زبان کي ڀتين تي لکي، پوسٽر هڻي، شڪليون ڇاپي، ڪچيون ۽ اگهڙين ڪريون ڏنيون. هنن پنهنجن محسنن جون رستن تي قبرون ٺاهي، انهن مٿان ٽنهن ڏلي جو عام آڏو مسخريون ڪيون ۽ انهن کي پونجا ڏنا ۽ پادر ڏيکاريا.

دنيا ڏٺو ته جنهن زمين، هنن کي پناهه ڏني، زندگي ڏني، سڀڪجهه ڏنو، تنهن زمين جي پولي ۽ سڀ کان هو هو بچان ڪرڻ لڳا. بلڪه ان جي ڪوشش ڪرڻ لڳا دنيا وارن ڏٺو ته هنن هتي جي اصلي رهاڪن کي هنن کان محروم ڪري، سڀ حق پاڻ ٽپايا.

ٻاهران اهو به ڏسڻ ٿا ته جنهن زمين هنن پناهگيرن

کي پنام ۽ جياهو ڏنو، سي ان ئي زمين کي ٺهرا ٺهرا
ڪرڻ چاهين ٿا.

* * *

رات ڪافي گذري چڪي هئي.
مان پنهنجي دوست جي گهر جي هڪڙي ڪوٺي ۾
آهيو، ڪراچي ۾ گذاريل، گذريل ٻن ڏينهن جي گهٽتائن
۽ گفتگوئن کي من ئي من ۾ ولوڙي رهيو هوس.
دوست اڃا گهر ڪرڻ موٽيو هو. شايد هنن ٻن ڏينهن
۾ ”ڪندڪي“ جي موضوع تي ڳالهائيندي ڳالهائيندي، مون
هن جا ڪن پچائي ڇڏيا هئا، ۽ هو ان باري ۾ وڌيڪ ڪجهه
ٻڌڻ کان لهرائي رهيو هو.
پر مان پنهنجي ان ذهني بار ۽ مونجهاري کان چوٽڪارو
ٻاڻڻ کانسواءِ ڇپ ڪرڻ وارو نه هوس.
هو آيو ته هڪدم هيومانس:
”مان ڪندڪي ۽ جي ته تائين پهچي ويو آهيان.“
”ها ها، ڪر پور، جيڪي چوڻو اٿئي سو چئو، مان
وڃ ڪا به ٽوڪا ٺهي ڪونه ڪندس.“
”ها مان پاڻ چاهيان ٿو ته تون منهنجو ڪليل انومان
ٻڌي وڃ.“

پوءِ مون ڳالهائڻ شروع ڪيو:
”ڪراچي ۾ غورسنڌي جهڙي تعداد ۾ ويهي ويا
آهن. ان ڪري هو ڪنهن نه ڪنهن فٽني يا سازش جو
سوچندا رهن ٿا. ڪڏهن ڪراچي ۽ کي اردو صوبو بنائڻ،

ڪڏهن ڪراچي ۾ رڳو، ڪڏهن ڪراچي ۽ ٻي بلوچستان جو حصو بنائڻ ۽ ڪڏهن ڪراچي کي خودمختيار بنائڻ. ”هن سان گڏ، ڀارت جا ۽ ڊل مجرم به لڏي هتي آيا ۽ اچي پنهنجون بد معاشيون شروع ڪيائون. ڪيترائي، جي ٻي ڀيري جا محتاج هئا، سي لڪاڻي بنجي ويا، جن کي مٿو لڪائڻ لاءِ جهوپڙي ڪنهن هئي، سي ٻنگلن ۽ معادن جا والي ٿي ويا، جن کي مزوري به نصيب نه ٿيندي هئي، سي ڪارخانيدار بنجي ويا، جن ڪڏهن قلم هٿ ۾ ڪونه کنيو سي ايڊيٽر، صحافي، اديب ۽ دانشور ٿي ويا، اتي جي درباري تهذيب، هتي سٺيما، ريڊيو ۽ ٽيليويزن ني عام ڪئي وئي.“

”اهڙين حالتن ڪري، زندگي ۽ جو ڪوبه پهلو معياري پيدا ڪونه ٿي سگهيو. سڄو معاشرو رشوت، بداخلاقي، مڪاري، منافقت، بي حياتي، پڇ ڊاهه ۽ ڊنگن فسادن جي ڪندگي ۽ سان پرڄي ويو.“

”اها آهي اها ڪندگي، جنهن کي دنيا وارن صاف صاف چوڻ بدران، فقط هن اشاري ۾ ظاهر ڪيو ته ڪراچي دنيا جو ڪندي ۾ ڪندو شهر آهي. هنن هتي جهوپڙي ڌار پائپ جي ٽپ، سامراجيت جي ڪپڙي ۽ نمڪهرامي ۽ جي ڪٽرن جي ڪندگي ڪئي به محسوس ڪانه ڪئي آهي.“

”يورپ ۽ آمريڪا جا سياستدان، سيلاني، دانشور ۽ اديب هتي اچي هن شهر جون حالتون ڏسي، ڏٺي وڃن ٿا ته هن شهر جي سماج جو بنياد بي اصولي، پٽر، اريٽ، هتي

جي اصلي رهاڪن جا حق ڦهائڻ، ڪوڙا ڪاڍم، منافقت، سامراجيت، دلالي، رشوت ۽ ٻي حياتي آهي، ۽ پوءِ اهو چوڻ تي مجبور ٿين ٿا ته هي ڪندي ۾ ڪندو شهر آهي.

”ڪندڪي اها آهي ته ماڻهو جنهن ڌرتي ۽ تي رهي، ان ڌرتي ۽ جو نسب ٿي رهي. ڌاريائپ ڪندڪي آهي، پرماريت ڪندڪي آهي، سامراجيت ڪندڪي آهي. اهڙي ڪندڪي ۽ ڪان ٺي ويٺامين، ويٺنام ڪي صاف ڪيو.“

”پوءِ ڇا؟“ دوست دريافت ڪيو.

”هن ڌرتي ۽ جا سڀوت به سجاڳ ٿيندا ۽ پنهنجي ڌرتي ۽ ڪي ڪندڪي ۽ ڪان صاف ڪندا.“

دوست اوهاسيون ڏيندي چيو ”ها يار، مان سمجهي ويس. توکي ڪهاڻي ۽ لاءِ مواد ملي ويو هو ۽ ان لاءِ پئي دماغ سوزي ڪئي اٿئي. چڱي ڪهاڻي ٿيندي. پر شرط اهو آهي ته اها پڙهندڙن کي عملي قدم تي اڀاري، ورنه تنهنجي اها ڪهاڻي به ”ڪندڪي“ ۾ شامل ٿي ويندي.“

(۱۷ - نومبر ۱۹۷۴)

ڪسوڻي

شاميانِي ۾ ماڻهن جو گهاٽ هُو. ڪي آيا ٿي، ڪي ويا ٿي.

هي شاميانو، آفيس جي اوچي ماڙيءَ جي آڏو واري ڪشادي سائي سائي چپر تي لڳايو ويو هو. هيٺ گم وڃايل هُو ۽ هڪڙي پاسي ڏان، گم جي مٿان گن وارو غاليجو پٿريل هو. پاسن کان پنج ڇهه وڏا ۽ ٽيها وهڻا رکيا هئا. ٿي وار ٿوڪ-ان ۽ ۽ ٿي پاندان پڻ نظر آيا ٿي. شاميانِي جي ٽن پاسن وارن پردن تي، گڙهن ڪيون ٿي، اچن اکرن ۽ ڪي نعرا ۽ گهرون لکيل هيون. اهڙي قسم جا هڪڙي جا ٽڪرا، پٿر واري ديوار تي، رستي واري طرف، پڻ ٺنڪيل هئا. انهن لکڻين جو سنڌيءَ ۾ ترجمو هڪجهن هن ريت آهي:

‘صوبي پرستي مرده باد.’

‘ڏاهر پرستي نه هلندي.’

‘پاڪستان جي نظريي بچائڻ خاطر، اسان سر ڌڙ جي

بازي لڳائينداسين.’

‘اسان هندستان ۾ سڀڪجهه قربان ڪري، هتي انهيءَ

ڪري نه آيا هئاسين ته اسان کان روزگار ڪسيو وڃي.

اسان اهڙي ظلم جو مقابلو ڪنداسين.’

اسان پاڪستان جي سالميت توڙڻ نه ڏينداسين، ڇو
 ته اهو اسان ئي پنهنجي رب ست سان ٺاهيو آهي.
 ڊائريڪٽر ملڪ جو غدار آهي، ڀارت جو ايجنٽ آهي.
 ٻيڻ تي چار نوجوان نمابان نظر اچن ٿا. هنن جي ڳچن
 ۾ گڏن جا هار پيل آهن. هنن چوڻي چئن، ٻارن ڳچن سميت
 بڪ، هڙتال ڪئي آهي. ٻه ڄڻا الڳ ٿيڻ لڳا آهن، ان ڪري ڇڙا
 ويٺا آهن. ٽئين ڄڻي جي هڪ زال ۽ ٻه ٻار ويٺا آهن، ۽
 چوٿين جي رڳو گهر واري، ڇو ته هن کي اڃا ٻار ڪونه
 ٿيو آهي.

مڙني جا ٽا ميرا ۽ اڌ ڦاٽل آهن. ائين ٿو ٿسجي ته
 هنن کي ڄاڻي وائي پراڻا ڪٽڙا پارايا ويا آهن، جئن اسٽيج
 تي وڃڻ لاءِ ويس ڌارين کي ڪردار موجب لباس ڏيکاريو
 آهي.

هو چهرن مان تندرست، سگهه ۽ مڇي ۽ ماني ۽ وارا ٿي
 لڳا. موجود حالت ۾ هو 'غريب صحتمند' ٿي ڏسڻ ۾ آيا
 ۽ نه ڏکڻ ۽ بکن جا ماريل.

ٻئي ضاعفون ڪو جهن ڪارن برقن ۾ ڏيکيل هون،
 پر هنن جا ڀريل ڀريل ڪلابي گهٽا، نظرن لاءِ چمق بڻيل
 هئا. ائين ئي لڳو ڄڻ ته ڇوڪري گودڙي ۽ لڪائن جي
 اڌوري ڪوشش ڪئي وئي هئي.

هڙتالين جي همدردن ۽ سٿين ٽانسواءِ، ٻيا به ڪيترائي
 عام ماڻهو پئي آيا ويا. شاميانو دروازي جي سامهون ڪوڙيو
 ويو هو، ان ڪري رستي تان لنگهندڙ وانهڙن جو ڏيان

چڪيو ٿي ۽ هو ان ميڙ جو ڪارڻ معلوم ڪرڻ واسطي
اندر لنگهي ٿي آيا.

شهر جا گج اسيمبلين جا ميمبر، برڪ راجپوتي اڳواڻ،
سياستدان، مولوي ۽ عالم ۽ نامڪشيا سرمائيدار به آيا ٿي.
هنن مان گهڻا موٽرن ۾ ۽ ڪي ٽيڪسين يا رڪشائن ۾
پڻ بيٺا ٿي. ان ڪري ٻاهر رستي تي ڪيتريون ئي موٽرون
بيٺيون هيون ۽ چڱو جهڳٽو لڳو پيو هو.

دروازي وٽ، وٺڻ جي ڇانور ۾، چار پنج پوليس وارا
پنهجن بندوقن سميت بيٺجن تي ويٺا هئا.

ڪيترين اخبارن ۽ پريس جا خاڻو ۽ فوٽو گرافر به موجود
هئا. گهڻو ڪري هر ايندڙ ويندڙ جي خاطرداري سان سن
ٿي ڪئي وئي، ۽ سگريٽ جي آڇ به ٿي ٿي. جڏهن ڪو
خاص ماڻهو ٿي پهتو ته برقي اندر سرڪو ٿي ٿبو ۽ اچڻ
اچڻ کير جهڙيون ٻانهون، جي گڏي ۽ گڏي ۽ اوچو
ڪاري برقي مان ائين ٻاهر نڪري ۽ وري واپس ٿي ورن،
جن اوناهي ۽ جهڙالي رات جو اپ تي وڃ ۽ ڪو
ڪري ڪم ٿي ويندي آهي. اهي ٻانهون ٻاهر نڪري، ٻانهن
تي ٿي پهتڙن ۽ ٻان لاهي، ان اهم شخصيت تي ٿي ۽ سن
ڪيو. ٻان وٺڻ واري ٻان کان وڌيڪ انهن گورنن سرزن
ٻانهن ۽ نرم نرم، نارڪ نارڪ مٽرن تي ٿي ڪيو. ٻانهن
هٿن، جن جا ڊکها ڊکها تراشيل نهن، سونهري ڪلاسي نهن
پالش سان ۽ ڪي رهيا هئا. هڪڙي هٿ جي هڪڙي آڱر
۾ ته سوني منڊي به ٻاٽل هئي. شايد لاهڻ وسري وئي هئي،

يا سرڙهي مئي وڃڻ ڪري نه نڪري سگهي هئي.
 پاڻ ڏانهن ڏسڻ کي ڏسي، خيالن جو راکو مٽ، بنگلاديش
 مئي وڃي پهتو، جني پاڻ پوڏو آهي. هنن جو وات، زبان
 ۽ ڇوڀ رت جهڙي رنگ ۾ رنگل ڏسي، اهي آدم خور مئي
 ياد آيا، جن بيگناهه بنگالين جو رت سڙو. هاڻي هي ڇوڀ
 ڪنهن جي رت ۾ ڇٽيل آهن! پاڻ ته هتي جي پيدائش
 ڪرڻ آهي ۽ ان ڪري اهو ويچار اچڻ به غلط نه آهي ته
 هي ٽڪڙو ٽڪڙو هلندڙ ڇڙيون، سڱنگ ۽ چوربازريءَ
 جڙن جاندهيون آهن، جي اسانجي ديس کي بيسي رهون آهن،
 ۽ هي وات اسانجي ڏيهه جي پرڏيهي ڏاڻي کي ٽڪڙن ۾
 ڏيکي رهيا آهن.

اخبارون به ڪوڙ نظر اچن ٿيون. ڪي بت تي سون
 آهن ۽ ڪن کي ماڻهو پڙهن ٻڌا. پڙهندڙ ڪا محنت جي
 مطلب جي خبر يا ٿوڪڙ ڏسي ٿو، ته سڀني جو ڏنڊ ٿي
 ڏانهن ڇڪائي، پڙهي ٻڌائي ٿو ۽ پوءِ ان تي خالن جي
 ڏي وٺ ٿئي ٿي يا ٿنڀلڙي ٿي ٿي ۽ ٽپڪڙو مڃي وڃي ٿو.
 صبح ته موسم ڏاڍي وڻندڙ هئي. ٿڌي ٻري هلي،
 ۽ ڇپر جي ڇڙڌاري پوکيل پٽلا، واڌ ٿي ٻيرا ۽ ناسي گڙا،
 ان هير تي لڏي، لڏندڙ انڊل پيدا ڪري رهيا هئا.

پر هينئر اوچتو ئي اوچتو موسم ۾ ڦيرو اچي ويو هو.
 هوا صفا بيهي وئي هئي، ڇڻ ته ان به هڙتال ڪئي هئي.
 اس ۾ ٽيڪ ٿي ويو هو ۽ گرمي بي انت ٿي وئي هئي. گلن
 جو جهولڻ بند ٿي ويو، تيز روشنيءَ ڪري انهن جا رنگ

هڪا ٿي ويا، ۽ تيز ڪران ڪري، انهن تي نظر به لڳي
 نٿي سگهي، ۽ آس جي ڪري گل سست ۽ مرجھايل مرجھايل
 ٿي ڏٺا.

ماڻهن جا جسم پگهرجي ويا، ۽ پگهر ڪراچي ۽ جي
 گهميل هوا ۾ مٽي به مشڪل. اڳواڻن سان وڌيڪ
 ويٺن هئي، چو ته هو سوڙها پاڻجما ۽ شيروانيون پائي آيا
 هئا. وري وايومنڊل ۾ ڏامر جي دونهن جي اڻ وٺندڙ ۽
 ماهه گهٽيندڙ ڏپ اچي واسو ڪيو. ڀرسان ئي رستي جي
 مرست پئي ٿي، جتي ڏامر گرم ڪيو ٿي ويو.

جي مڪر ۽ منافقت، نمڪحرامي ۽ نالائقي ۽ جي عملن
 ۽ خيالن جو به دونهن نڪرندو هجي ها ته اهو به ڏامر جي
 دونهن جهڙو هجي ها. ڪنو ۽ ڪارو، گهاٽو ۽ گهٽيندڙ،
 ڌڪاريل ۽ ڏپ وارو.

سج جي تپش موسم جي خوشگوار ڳوٺڪاڻي وٺي
 هئي، ۽ هل هنگامون ۽ پاڻ فضا جو سڪون ۽ گلن ۽ پوڻ
 جي سونهن ڳوٺڪاڻي ويا هئا. پاڻ انڪري، جو پاڻ ڪاٺيندڙن
 جو وات، زبان ۽ ڇپ ڳوٺهري ڪاري رنگ جا ٿي ويا
 هئا، هنن جي وات مان انهي ۽ رنگ جي ڳڻ ڳوٺي رهي
 هئي، ۽ هو نهايت بچان ڏياريندڙ ۽ ٻا ڏيئي رهيا هئا، ۽ وري
 هر هر ٽوڪڙن ۾ ٽرڪي رهيا هئا. ٻيا وري پاڻ جون
 پڪون چپر، سيمنٽ جي فرش ۽ اڱڻ واري پٽ تي اچلي
 رهيا هئا، جنهنڪري فرش ۽ پٽ، جي صبح جو صاف ۽ آجلا
 هئا، سي هيٺر پاڻ جي ڪني رت جي رنگ جهڙن ڏاڻن

سان ڪندا ٿي ويا هئا. ڇپر تي به پاڻ جي پڙڪن ۽ سگريٽ جي ٽڪرن جو ڪچرو هو.

اڄ آباد شاميان جي مقابلي ۾، آفيس جي اوچي ۽ شاندار عمارت، ويران ۽ واٽڙي نظر اچي رهي هئي.

ايندڙن مان گڄ ماڻهو گلن جا هار پاڻ سان آئين ٿا،

۽ هر هڪ هڙتاليءَ جي گلي ۾ وجهن ٿا، ۽ هنن کي پنهنجي

حقن لاءِ 'جهاد' ڪرڻ تي مبارڪون ڏين ٿا. ڪي نارنگيون

آئين ٿا ۽ اهي پيش ڪن ٿا، ڇو ته هڙتال جي حالت ۾

نارنگين جي رس واپرائي سگهجي ٿي. ڪي سرمائيدار ۽

سرنديءَ وارا، رحم ڪائي، هنن کي روڪڙ ڏين ٿا، ۽ اهڙو

اعلان زور سان ڪيو وڃي ٿو، جئن سڀني موجود ماڻهو

هٿن ۽ ڏسن.

سياستدان، حڪومت تي ٽيڪا ٽپي ڪن ٿا، ان جي

نيتين کي ننڍين ٿا، ۽ ان جي بيحسي ۽ بي انصافيءَ تي

افسوس جو اظهار ڪن ٿا، ۽ پڇاڙيءَ ۾ حڪومت خلاف

هڻجڻ هلائڻ جي ڌمڪي ڏين ٿا. هو اهو به اعلان ڪن

ٿا ته ٻئي ڏينهن تي شهر جي وڏي ميدان ۾ عام جلسو ٿيندو

۽ ڊائريڪٽر جي پاسخاطري ۽ تعصب تي احتجاج ڪيو ويندو.

اخبارن جا خاڻو، هتي جو ڪجهه ٿي رهيو آهي، ان

جا نوٽ وٺندا رهن ٿا ۽ نامور سياستدانن جا بيان وٺي لکن

ٿا. اخبارن جا فوٽوگرافر، ميڙ جي ڪاروائي ۽ ايندڙ ويندڙ

مڪيم راجن تي شخصيتن جون تصويرون ڪين ٿا.

رکي رکي ماڻهو نعرا هڻن ٿا:

”سنڌي ڊائريڪٽر.“ — ”مردہ باد.“

”سنڌي ڊائريڪٽر.“ — ”واپس وڃ.“

”سنڌي ڊائريڪٽر.“ — ”هائ، هائ.“

”صوفي پرستي.“ — ”نہ هيندي، نہ هيندي.“

”ڏاهر جا چولا.“ — ”م کپن، نہ کپن.“

پئي ڏينهن هنن جي پنهنجي ٻوليءَ جي سڀني اخبارن
هٿن جي روئداد، پوري تفصيل ۽ وڌاءُ سان چڱي ۽ هون
جا فون به ڏنا ويا. انهن سياسي اڳواڻن ۽ مولوين جون
تصويرون ڇاپيون ويون، جي هٿن سان گڏ ڪٿي به
ويون هيون. هنن جا بيان پڻ شدت سان سماع ڪيا ويا.
اسمبلي ميمبر بندو خان، پنهنجي بيان ۾ چيو هو:

ڊائريڪٽر کي هڪدم نڪري ڏان هٿيو وڃي، جو
نہ رڳو تنگدلي ۽ تعصب واري هت هلي، پر هن
پاڪستان سان ناانصافي ڪري، پنهنجي اداري جي دور
جو ثبوت به ڏنو آهي. انڙا ئي ماڻهو آهن، جي ڪر
کي گهڻي وانگر اندران ئي اندران ٽٽي پوئو ۽ ڪمزور
بنائين ٿا. انهن کي خدائي معاف نہ ڪريو. اسر ڪر
معاف ڪري سگهنداسين. جي هن ڪمزوري بي ڪر
نہ ڏٺو ويو، ته ٺيڪ لاءِ نہ رار خرد حڪومت تيار
هئيون هي انصافيون ٿون سم اسين جدا اردو صوبي ۾
گهر ڪنداسين.

مولانا قدرت الله، جو ديني پارٽي جو مکيه ڪارڪن
هو، تنهن پنهنجي بيان ۾ چيو هو: اسلام جي اصولن ۾

ٻڌڻي ۾ پڇي ڪئي ٿي رهي آهي. صوبائي عصب جي
نياد تي سوچيو ٿو وڃي ۽ اهو نه ٿو ٿئي وڃي ته سڀ
مسلمان ڀائر آهن. جو پنهنجن ٻن ورهائين ۽ اسلامي برادريءَ
کي نظر انداز ڪري ٿو، سو اسلام جو دشمن آهي، ۽ ڪنهن
جو غدار آهي.

ٻئي ڏينهن تي اردو اخبارن ۾ البينوريين لکيا ويا،
جن ۾ ڊائريڪٽر جي صوبي جي ۽ عصب جي لکيو
ويو، ۽ هن کي نوڪريءَ ۾ ڪيڻ جي لکيا ڪئي وئي.
ٽئين ڏينهن تي هنن اخبارن جي خطن وارا خاندان
خطن سان ڀريل هئا، جن ۾ هر صوبي جي بيمارن جي لکي وئي
هئي ۽ ڊائريڪٽر کي ٻڌائي ڪريون ڏيون ويا. هنن
لاڳاپيل ڪاتي جي وزير سان اسڪيم جي لکي ڪئي
وئي هئي. اڌريءَ طرح ٻن ڪنهن ٻن ٻن ٻن ٻن ٻن
ڪالم انهيءَ موضوع تي ڪارا ڪيا هئا.

جنهن جلبي جو اعلان ڪيو ويو هو، اهو به ٿيو.
اتي به ڊائريڪٽر، سنڌين ۽ حڪومت تي دل ٽوڙي جوڙم
ڇنڊيا ويا. هنن جي اخبارن وڌيون وڌيون سرخيون ڏني
جلبي جي ڪارروائي ڇاڻي.

هي پهريون ئي اتفاق هو، جو هن ڪاتي جو ڊائريڪٽر
هڪ سنڌي ڪامورو ٿي آيو هو. هن ڪاتي ۾ ئي سو ويٺو
ملازم هئا، جن مان رڳو ٽي سنڌي هئا، هڪڙو ڪلارڪ،
جنهن جي زال سنڌي نه هئي، ۽ ٻه ٻيوالا.

پاڪستان جي شروع کان وٺي ئي، هن ڪاتي جي غير

سنڌين عملدارن جي اها نيتي ۽ نيت رهي هئي، جنهن ڪري سنڌي هن کاسي ۾ داخل ٿي نه سگهي. ترڪرين جون خالي جايون هو پنهنجي مائٽن سان يا هر زبان وارن سان ڀري ڇڏيندا هئا. اول ته اهڙي قسم جو اشتهار اخبارن ۾ ڪرڻ ڏيندا هئا، پر جي ڏيندا هئا ته سنڌين کي انٽرويو واسطي ڪونه گهرائيندا هئا. جي ڀل ڇڪ ۾ ڪنهن سنڌي کي انٽرويو لاءِ سڏائيندا هئا ته نالي، ذات يا گفتگو مان سنڌي ثابت ٿيڻ ڪري، هنکي رد ڪري ڇڏيندا هئا. يا جي نالي خاطر ڪن کي چونڊائيندا هئا ته هنن کي روبرو پروانو ڪونه ڏيندا هئا ۽ چوندا هئا ته ٽپال رستي موڪليو، پر ٽپال رستي به ڪونه موڪليندا هئا، ۽ مدو پورو ٿي وڃڻ کانپوءِ چوندا هئا ته: اسان ته آرڊر موڪليو، پر نوڪريءَ تي ڇڏيو ٿي ڪونه.

رڪارڊ ۾ اهو ڏيکارڻ لاءِ ته سنڌ جي اندرئين پڙهي جي ماڻهن کي به هن کاتي ۾ نوڪريون ڏنيون ويون آهن، هنن غير سنڌي ملازمن مان ڪيترن سنڌ جي اهڙن گهڻن ۽ شهرن جا ڊوميسائيل سرٽيفڪيٽ هٿ ڪيا، جي گهڻ ۽ شهر هنن ڪامورن ڪڏهن ڏٺا به ڪونه هئا.

لياقت ۽ قابليت جو خيال به ڪونه ڪندا هئا. ٽائيمسٽ جي جڳهه لاءِ ڪو پنهنجو ٽائيمسٽ سڪيل نه ملندو هون ته ان سڪيل، پر پنهنجو رکي ڇڏيندا هئا. سنڌي بي - اي ۽ ايم - اي پاس وارن جون درخواستون نظر انداز ڪري ڇڏيندا هئا، پر پنهنجو مئٽرڪ پاس به ان ملازمت لاءِ وٺنديدا

هئا. هنن پنهنجن مان ڪي اڏڙا ماڻهو به نوڪريءَ ۾ رکيا هئا، جن وٽ ڀارت جي ڊائريڪٽريشن جون ڊگريون هون ۽ ڏاڙوئي اٿان هتي آيا هئا، ۽ پاڪستاني شهري به نه هئا. هو پنهنجن ماڻهن واسطي نيون ملازمتون پيدا ڪري به هنن لاءِ نوڪريون مهيا ڪندا هئا.

هن سنڌي ڊائريڪٽر جي مقرر ٿي اچڻ کانپوءِ سگهوئي ڪلارڪيءَ جون چار جڳهون خالي ٿيون. هن ان واسطي باقاعدي اخبارن ۾ اشتهار ڏنا، ۽ آيل درخواستن جي جاچ-جوچ ڪري لائق اميدوار انٽرويو لاءِ گهرايا ۽ انهن مان چئن کي نوڪريءَ جو پروانو ڏنو.

ڊائريڪٽر کي اهو احساس ضرور هو ته هن کڻي ۾ ڏسي وائسي ۽ سازشون ڪري، سنڌين کي نوڪرين کان محروم رکيو ويو آهي، پر تڏهن به هن ماڻهن چونڊڻ ۾ ڪوبه نامناسب، بي انصافي وارو اڀرو قدم ڪرڻ نه ڪيو هو. هي چونڊيل اميدوار نه رڳو سنڌي هئا، پر سڀ ايم-اي پاس هئا، ۽ تجربي ۾ سڀني غيرسنڌي اميدوارن کان مٿيو هئا. غيرسنڌي اميدوارن ۾ ڪوبه بي-اي کان وڌيڪ ڊگريءَ وارو ڪونه هو.

هن ڊائريڪٽر برابر ڇاڻيو ٿي ته سنڌين سان نوڪرين جي سلسلي ۾ ٿيل بي انصافين جو مدارڪ ٿئي، ڇو ته هن ڏٺو ۽ محسوس ڪيو هو ته جتي رڳو غيرسنڌي ملازم هئا، اتي رشوت ۽ بي ايماني گهڻي ٿيندي هئي ۽ گهو ٻيون گهڻيون لڳنديون هيون، ڇو ته هو هڪ ٻئي جي ڀيڪ رکندا هئا ۽

هڪ ٻئي جي ڏال بنجندا هئا، ۽ معاملو ناساني رڌڻ واري
 ٽوهڻا کائڻ وارا، جهڙو هوندو هو. پيو ته اهڙي حالت ۾
 کاتي جي ڪارڪرگي ۾ برجستاني ۽ قابليت ڪانه رهندي
 هئي، ٿيون ته خاص ڪري سنڌين کي ان کاتي ۾ ڪم
 پوڻ جي حالت ۾ بي انتها تڪليف ڏسڻي پوندي هئي، چوڻون
 ته سنڌين ۾ انڪري ناراضگي ۽ شڪيت پيدا ٿيندي هئي.
 تنهن کانسواءِ هو اهو به سوچيندو هو ته جي غيرسنڌي
 ڪاوڙجي يا شرارت ڪري کاتي ۾ هڙتال ڪن ته پوءِ
 ته ان کاتي جو ڪم ئي ٺپ بيٺي وڃي، ۽ حڪومت لاءِ
 وڏو مسئلو پيدا ٿي پوي. مثال طور ٽيليويزن جا ملازم،
 جي ذري گهٽ سوفي سيڪڙو غير سنڌي آهن، اهي ڪا
 هڙتال ڪن يا ڪاوڙجي هي ملڪ ڇڏي وڃن ته سوء
 هڪدم ڪٿان ايندا ايترا ايجنير، ايترا مسٽري، ايترا بجليءَ
 جا ماهر، ايترا فنڪار وغيره جي ٽيليويزن هلائين؟
 ان ڪري به هر کاتي ۽ حياتي ۽ جي هر شيءِ ۾ رڳو
 غيرسنڌي نه هجن، پر سنڌي پڻ.
 ڇڻ سنڌين کي نوڪريون ملڻ ٿا پوءِ، غير سنڌين،
 اميدوارن مان اهڙا ڀار غير سنڌي هونديا جي سندن وڌيڪ
 موجب انهن نوڪرين جا اصلي حقدار هئا، ۽ انهن کي
 بڪ هڙتال ڪرڻ تي تيار ڪيو ويو.
 اهو هو هن بڪ هڙتال جو سبب.
 ٻئي ڏينهن آفيس جي ساري عملي، هڙتالين جي همدرديءَ
 ۾ هڙتال ڪئي، ۽ ڪم تي ڪونه هڙهيا.

ٽئين ڏينهن، هن ساري عملي، ڊائريڪٽر جو گهرو
ڪيو. گهيري جو مقصد اهو هو ته هن ٽان زور زبردستي ۽
سان، انهن چئن سنڌي ڪلارڪن کي نوڪريءَ مان ڪڍرائو
وڃي ۽ پنهنجن چئن ماڻهن کي مقرر ڪرايو وڃي، جي هو
ائين نه ڪري ته هن کان پنهنجي استعيفا لکرائي وڃي.
هيءُ سڀ غير سنڌي، مائڪڙ وانگر، ڊائريڪٽر جي
آفيس تي هلاڻ ڪري آيا. جي پنج ئي سنڌي ڪلارڪ ۽
ٻه سنڌي پٿيوالا بروقت همت نه ڪن ها، ۽ ڊائريڪٽر جي
آفيس جي مضبوط دروازي کي اندران بند ڪرڻ ۾ ڪامياب
نه ٿين ها، ته ڊائريڪٽر جي حياتي ۽ جو خير ڪونه هو.
انهيءَ چڪڻ ۾ ست ئي سنڌي ٻريءَ طرح ڦٽجي پيا، ۽
هو ڊائريڪٽر سميت آفيس ۾ واڙيل رهيا.
ٻاهران غير سنڌي، سنڌ ۽ سنڌين کي گاريون ڏيندا،
غليظ نعرا هڻندا ۽ پٿر اڇلائيندا رهيا، ۽ آفيس جي درن درين،
ميزن ڪرسيون ۽ ٻئي سامان جي ڏاڍي ڀڄ ڊاهه ڪئي. ڊيوٽي ۽
وارن سپاهين کي به پٿرن جو نشانو بڻايو ويو. نهٺ پونس
اهي، گهوڙا کيس ۽ لٿيون هلائي اندر واڙيلن جي حياتي بچائي.

۲

”ڏاڍو خوش ٿيو نظر اچي، وري ڪو معبرون جي ملاقات
جو واعدو مليو اٿئي ڇا؟“
”اهو ئي ته توکي ٻڌائڻ آيو آهيان.“

”يار، تنهنجي ڀاڱن سان رس ئي ڪونهي، عيش
ڪر عيش.“

”ڇڏو جلدي تيار ٿي ته هلي ڪنهن هوٽل ۾ وهون
۽ ٻرين جون پڇارون ڪريون.“

”ڀلا ڏي خبر، ڪڏهن جو واعدو ٿيو اٿئي؟“

”اڄ ٽيليفون تي ڀڄائين ته جمعي ڏينهن شام جو سڄي
وڳي سندن ڪاليج ۾ يونين جي عهديدارن ۽ اسٽاف جي
ڪن ميمبر بائين جي گڏجاڻي آهي، ساليانين راندين جي
سلسلي ۾ پروگرام ٺاهيو اٿن. بس ساڳي پڇي وڳي مونکي
موٽر ۾ وڃي مخصوص نموني عارن وڃائڻو آهي ۽ پوءِ پٺي
منهنجي ڊارنگ ڪچي ڏاڳي ۾ ٻڌجي ٻاهر هلي ايندي ۽
اسين ٻه ڀار ڪلاڪ محبت جي دنيا ۾ گم ٿي وينداسين.“
”هاڻو يار، ان کي چيو آهي خود حسن جو هي اچي
عشق جي هنج ۾ ڪر.“

”بس يار، تو جهڙن دوستن جون دعائون آهن.“

”مونکي ته هوءَ سالي رخ ٿي ڪونه ٿي ڏي. دل
جي زخمن نه هرام ڪري ڇڏي آهي، يار، تون ئي پنهنجي
بلفيس کي ڇڏ ته ڪا منهنجي سفارش ڪري.“

”بلفيس کي ڪيترائي دفعا ڇڏيو اٿم، هوءَ چوي ٿي ته
تو واري ڪلو پنٿرا ڏاڍي ڪڙڪ آهي ڪڙڪ، ڪر بل
ٿي ڪونه ٿي ڏي. وري به رڪ خدا ٿي، اچي ويندي
ڪنهن ڪڙي ۽.“

”هه هه، منهنجو دم ٿو نڪري ۽ تون اچي پيو انتظار
جون صلاحون ڏين.“

”ڙي، اهو وڃي رهي ٿي ڇڏيان، متان وسري وڃي.“
جمعي ڏينهن اسان جي وصل واسطي پنهنجي جڳهه بچن
وڃي شام کان اٺن وڃي تائين اسان لاءِ رزرو رائجان.
ٻار، تنهنجي جاءِ ڏيئي ڪم ڏنو آهي. اسان واسطي ته پريم
نگر آهي پريم نگر.“

”هه، ائين ته ضرور ٿيندو، پر ترس، مون پنهنجي حسرتن
پوري ڪرڻ لاءِ هڪڙي ترڪيب سوچي آهي. مان هن
موقعي کي هٿان وڃائڻ ٿو چاهيان.... منهنجي ڪڍو پٺرا
به ته ان گرلس ڪاليج جي يونين جي عهديدارن آهي ۽
لازمي طور اها به ان گڏجاڻيءَ ۾ موجود هوندي.“

لياقت علي ۽ ماجد ٻئي لنگوٽيا يار هئا. لياقت جو گهڻو
وقت کان، بلايس سان نينهن جو ناتو هو. ماجد وري ان
ڪاليج جي هڪ ئي شاگردياڻيءَ تي هٽ هاري هئي. ڏيئي
هتي ٻنهي ٻيو هو ۽ هنکي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ جا جر ڪيا
هئا. پر هن لنگوٽيو به ڪونه هوس. لياقت جي اڄر کي
ڳالهه اڏي هنکي وري پنهنجون حسرتون پورو پورو ڪرڻ
جو سوچو سامهون لڳو.

خير ناهي ماجد ڪهڙي ڀلي ڀلي يا ترڪيب هلائي
جو هن جا پٺڙهن ويهه مهر ڪاليج جي هڪ سازش ۾ شريڪ
ٿيڻ لاءِ تيار ٿي ويا. ڪي ساڍان ۾ ۽ ڪي روئشي خاطر.

هونءَ به ان گرلس ڪاليج جي چوڪرين جي حسن جي
هڪ سڃي ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ هئي. هن ڪاليج جو
رڳو نالو ٻڌڻ سان ئي نوجوان ڪاليجن جو وات ٻاڻي ٿيڻ
لڳندو هو. اها به سڀني کي سنڌ هئي ته ان گرلس ڪاليج
جي يونين جون عهديدارٽيون ته خاص حسن جي ڪاڻ ۽
سونهن ۾ پنهنجو مٿ ڀاڻ آهن.

هنن جو خيال هو ته هنن کي پڪڙجي پوڻ جو يا ٻيو
ڪنهن قسم جو انديشو ڪرڻهي. ان گرلس ڪاليج جي
آسپاس آفيسون آهن، جي ان وقت بند هونديون ۽ ڪو به ٻاهر
ڪاٺ هوندي. ٻيو ته ڪاليج جي چوڌيسواري اچي آهي،
تنهنڪري ٻاهر وارن کي اهو پتو ڪونه پوندو ته اندر ڇا
ٻيو هو واپري. ان ڪانسواءِ، چرڪريون اسان وانگر نوجوان
۽ آسنگن سان ڀرپور آهن، تنهنڪري هٿڙي رومانوي لڌو پنچر
جي دل سان آجيان ڪنديون ۽ ٿوري گهڻي ظاهري چڪر
کانپوءِ پاڻهي اچي، پکن ۾ پونديون. باقي پوڙهيون
پرهيسريائون، تنکي به جوانيءَ جا عيش ڏئي رضي ڪري
ڇڏيو. هر جي حالتون اهڙيون بيون جو ڀڄڻو ٻيو نه
رستي تي موٽڻو هونديون، جن ۾ چرهي، بولس جي
پنچن کان اڳ رفو چڪر ٿي وڃي.

اڃا به ڏينهن هئا. اهي ڏينهن چڪهن شوق، اوسڙي
۽ دل ٿي دل ۾ سٽوڻ سڏي گذاريا.

مٿر ڏينهن، بهترين پوشاڪ پوري، بدن جي چند ٿوڪ
ڪري، اهي لڪي، هو پهرين ڏڪڙي شاربخاني ۾ ويا.

اٿي هنن مان گهڻن دل لولي شراب پيو. هنن مان ڪي وڏن ماڻهن جا پٽ هئا، جن سارو خرچ ٿي پريو. هنن مان ٽن چئن موٽرون آنديون هيون. انهن ٽن موٽرن ۾ هيءُ بندرنيڪن ڪن ڪاليجي، گرلس ڪاليج جي ٻاهران پهتا. هنن مان هرڪنهن کيسي ۾ چاقو به کنيو هو، ٻن ٽن ته پيسرن به لڪائي آندا هئا.

لياقت پنهنجي يارڙي ۽ ماحد پنهنجي معبودڙيءَ جا پار پتا ڏئي سڀني کي چٽا ڏنڊا هڻا ته اهي اسانجي حوالي، باقي سڄي پنهنجي چوندِي.

هينئر هڻي جواني ۽ شراب جي نشي ۾ مست هئا. ڏينهن به ڏيڍ وڌندڙ ٿي ويو هو. آسمان جهڙالو ۽ هوا فرحتي هئي، جا منهن، ٻانڙن ۽ جسم جي ڪڍيل حصن کي ڀلي محسوس ٿي رهي هئي، ۽ هڪ عجيب اطمينان پريو احساس ٿي پيدا ڪيائين. هتي شهر جيترو گور گهمسان به ڪونه هو.

چوڪرين جي ميٽنگ ٻاهر چپر تي ٿي رهي هئي. پرنسپال ۽ نائب پرنسپال سميت اويهم ويهم ٽن هون. چوڪريون سڻي ۾ سٺا ۽ نئين فيشن وارا لباس ڏيکاريون هيون، هارسينگار به ڏسڻ وڌا، ڪنڊيون ٿي لڳيون ڪنڊيون، جيئريون جا ڪنڊيون ڪنڊيون.

اوچتو چوڪرا اندر ڪهڙي آيا. هو ته اول ٿي سهي سنهري آيا هئا، ۽ هر هڪ دل ۾ بهم پچائي آيو هو ته هو ڇا ڇا ڪندو. هو طوفان وانگر اچي ڪڙڪيا. چوڪريون، جيسين

ڪجهه سمجهڻ تي سمجهڻ، پاڻ سنڀالڻ تي سنڀالڻ، نيسن
هو چوڪڙن جي ٻانهن ۽ ڀاڪڙن ۾ جڪڙجي ويون. هو
بي تحاشا هن ئي ۾ من لڳا، گهن بي، چن بي، الين تي،
چاٿين جي مٿن لبل حصن تي.

هن جا هٿ ڪپڙن هٿاڻن ۾ لڳي ويا. چول جا ٻڙا
ٽٽا، اوياءُ رڙپ ۽ زنجيرون هٿنديون ويون، انگيانئون لهنديون
ويون ۽ چاٿيون اگهاڙيون ٿينديون ويون.... اچيون اچيون
ڪير جهڙيون چاٿيون، گلابي چاٿيون، ڪنواريون ۽ ڪچڙيون
چاٿيون، اڀريل ۽ سيٽيل چاٿيون، معصوم ۽ مقدس چاٿيون،
سجدي ڪرڻ جهڙيون چاٿيون، ڏاڙهون ۽ جهڙيون چاٿيون،
تارنگين جهڙيون چاٿيون، سنڌڙي انبن جهڙيون چاٿيون....
بڪايلن وانگر چوڪڙن جا هٿ هنن تازن ميون ۾ مضبوط
پنجي ويا ۽ ڪي انهن کي بي تحاشا چوسڻ ۽ ڇڪ وڃڻ لڳا.
ساڙهين جو ڪلڻ ڏکيو نه هو، ساڙهيون پٽ تي وڃي
پيون، غرارا مٿي ٿيڻ سولا هئا، غرارا مٿي کڄي ويا، گهٽ
جنهڙن ٻاجن وارن پانجامن ۾ پاسي مان يا سامهون واريون
زنجيرون ۽ زبون هڪ ئي جهڙڪي سان ٽٽي ويون، هٿي
ٻاجن وارن پانجامن ۽ ستن تي ابداني واري جڳهه تي اڳت
بدان، پلاسڪ جون لچڪ سار پيون، پل هيون، سي هڪ
ئي چڪ سان وڃي ڪوڏن ۽ زيون ٿيون.

حوائون بي لباس ٿي ويون، حوائون الف ننگيون ٿي
ويون، حوائن کي انگ ڏيکڻ لاءِ وڻ جو پن به ملي ڪو
سگهيو.

چوڪرن جو من ته مست اول ٿي هو، هاڻي تن به مست ٿي ويو. هيڙي بي نقاب حسن جو جيئرو جا ڳنڍو جادو ته مڙدن ۾ سامه وجهي ڇڏي، هي ته نوجوان شاگرد هئا، باهم ۽ باروت جا مجسما.

ڪن چوڪرين کي ڪلهي تي کنيو، ڪن هنن کي گهلڻ شروع ڪيو. ڪو شڪار سميت ورائڊي ۾ ويو، ڪو ڪلاس ۾، ڪو ڪنهن ٻئي ڪمري ۾، ڪو پوڻ جي اوت ۾ ويو، ڪي مدهوش ته اني چپر تي ئي شروع ٿي ويا. ڪي چوڪريون حملي ٿيڻ شرط بيهوش ٿي ويون ۽ ايستائين بيهوش رهيون، جيستائين پيڙا پار ٿي ويا. ڪي سگهو ئي هرش ۾ اچي ويون ۽ هڪدم پنهنجو پاڻ سنڀالي ورتو. اهڙيون ٽنگڻ لڳيون ۽ پنهنجي پوري طاقت لڳائي پاڻ ڇڏائڻ جو جتن ڪرڻ لڳيون، هنن رانيوڻا پاتل ۽ چڪ هنيا، رهندي منهنون ايلاز ڪيا، خدا جا واسطا وڌا ۽ زور سان رڙيون واکا ڪرڻ لڳيون. اهڙين کي چاقو يا پستول ڏيکاري ڌمڪايو ويو. ڪن ان هوندي به ماڻ نه ڪئي ته هنن کي چاقن سان چيڪ ڏنا ويا ۽ هو رتو رت ٿي ويون. ڪي چوڪريون پاڻ ڇڏائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويون. انهن مان ٽي چار ته وڃي ڪلاس ۾ پهتيون ۽ اندران ڪڙو ڇاڙهي ڇڏيائون. پسر پون ٿي چارولي ٻاهر رستي ڏانهن پڳيون ۽ اهو به هوش ڪونه رهين ته هو اڌ اگهاڙيون آهن. ٻاهر پهچي بي تحاشا رستي تي ڊوڙڻ شروع ڪين. هو رت ڳاڙينديون پئي ويون.

انوقت ڪاليج ۾ فقط هڪڙو مرد، پوڙهو چوڪيدار، موجود هو. هنجو هيءَ حالت ڏسي سر هڪڙي ڪاليجيءَ کي اچي هڻين پيو. پر هن چوڪري، اهڙو هندائو ڏک هئس جو ڏم فوت پري، پڪي فرش تي وڃي ڪريو ۽ دڙ وارو هڏو ئي نڪري پيس. ۽ چرڻ پڻ يا اٿڻ کان لاچار ٿي ويو، ۽ بيوسيءَ ۾ لپٽي لپٽي سڀڪجهه ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ وحشانيت وڌيڪ ڏسي ڪين سگهيو ۽ اڪيون بند ڪري ڇڏيائين.

پوڙهي پهريدار اڪيون بند ڪيون... ملائڪن اڪيون بند ڪيون... شيطان روئي ڏنو.

پرنسپالڻ ۽ نائب پرنسپالڻ کي چوڪرن جو ڏهڪاءُ ڏسي، ڏنڊڻ پئجي ويا. هو ٻئي پڪي عمر جون هيون. جڏهن هوش حواس بحال ٿين، تڏهن رڙيون ڪنديون، پنهنجي آفس ۾ گهڙي ويون ۽ اندران تالو ڏئي ڇڏيائون، ۽ بيوسيءَ مان، درين جي شيشن مان هي دردناڪ ڏيک ڏسندون رهيون. پوءِ دير دير سان ايترو سڌير ٿيون جو ٽيليفون ڪري، پوليس کي اطلاع ڏنن ۽ ترٽ اچڻ لاءِ تاڪيد ڪن.

گوڙ ۽ شور تي به ٿي وانهڙو دروت آيا، پر ڇاڻو ۽ هستول ڏسي ويجهو اچڻ جو ست نم ساريائون، يا ههڙي نظاري ڏسڻ سان پنجه پهن ٿي ويا ۽ بهس بنجي بيٺا رهيا، يا اڪين تي اعتبار نه ڪري، ساري ڏيک کي سهڻو سمجهي ڏسندا رهيا.

ان مهل به ٿي موٽرون اچي لانگهائو ٿيون، موٽر وارن

هڪ ٻئي پٺيان، اڌ اگهاڙين چوڪرين کي پڇندو ٿي
 موٽرون بيهاريون. موٽرن ۾ مردن کانسواءِ ضاعفون پڻ هيون.
 سڀني لهي اچي چوڪرين کي بيهاريو. پڇڻ تي هو ڳالهائي
 ته ڪونه سگهيون، باقي سڀڪندي، ڪونگن وانگر، هٿ
 سان ڪاليج طرف اشارو ڪيائون. هڪ چوڪريءَ جي ته
 ڪن ٿڙي وئي هئي ۽ چرين وانگر ڪلي ٻئي ۽ واکا به
 ٿي ڪيائين. مٿي، ڪن موٽرن مان نرال، چادرون ۽ پوتيون
 ڪڍي هنن جي اوگهڙ ڀڳي، ۽ پنج ڪن مڙسالو ڪاليج
 ڏي ويا. هڪ وٽ پستول هو، هن اهو ڪڍي هٿ ۾
 ڪيو هو.

هي موٽر وارا ۽ ٻيا وانهڙو گڏجي اندر آيا. اتي جو
 ڏيک ٿي دنڪ رهجي ويا. هي منڊل ٿي منڊجي ويا.
 چار پنج چوڪرا، پٿري پٽ، دنيا کان بي خبر، بي نياز ۽
 بي خود ٿي، جوانيءَ جو ناچ نچي رهيا هئا. هيٺن واريون
 سرنهي سريون واريون صفا اگهاڙيون چوڪريون، ڪي
 مڇيءَ وانگر ڦٽڪي رهيون هيون ۽ ڪي ٽنگون ٿيڙي ڦڙهه
 ٿيون پيون هيون، بلڪل بيحس ۽ بي سرب.

انوقت آسمان تي ڪڪر گهاٽا ٿي ويا هئا ۽ اهڙي
 زور سان گجگوڙ ٿي جو محسوس ٿيڻ لڳو ڇڻ ته آسمان
 ٽري پيو ۽ ڌرتي ٽڏڻ لڳي. ڪيئي ڪڪر ڊوڙون پائي ڇڻ
 شرط پڄائي رهيا هئا.

پستول واري کي اهڙو جوش آيو، جو لڪار ڪري،
 هوا ۾ فير ڪيائين. لڪاءَ تي نشي وارن جا نسا ٽٽي پيا.

ايسٽائين پوليس به اچي پٽي.

پر پوليس جي پهچڻ کان اڳ، پنج ڇهه چوڪرا هڪڙي موٽر ۾ چڙهي پڇي ويا هئا، ۽ ٻيا ڪجهه چوڪرا پڇڻ ۽ لڪڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. پڇي ويلن ۾ لياقت ۽ سندس سنگتياڻي به هئا. پندرهن چوڪرن مان، اٺ ڄڻا پوليس ٿڌي تي ئي هڪڙي سگهي.

اها خبر ريڊيو تي به پڌري ڪئي وئي ۽ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچي وئي. ٻڌندڙن جون دليون غم ۽ غصي سان ڀرجي ويون. ماڻهن جي جسم مان سيسڙاٽ نڪري ويا. سڀڪنهن ڏندين آڱريون ٿي ڏنيون.

ريڊيو تي ملڪ جي وڏي وزير جو بيان به ٻڌايو ويو، جنهن ۾ هن چيو هو ته: ”هن واقعي ڪري، شرم کان اسان جي پوري قوم جو ڪنڌ جهڪي ويو آهي. ڏوهارين کي هن غير انساني ڪرتوت ڪري سخت کان سخت سزا ڏني ويندي.“

گورنر به اعلان ڪيو: ”هيءَ گهٽنا اسانجي ماڻڪ تي ڪارنهن جو داغ آهي. ايندڙ نسل ۽ مستقبل جا تاريخ نويس، اسان تي لعنت جو وسڪارو ڪندا. مان تيسٽائين سڪ جو ساه نه سمهندس، جيستائين هنن رڌيلن کي پنهنجي هڪڙي جي هڪڙي کان ڪڙي سيڪٽ نه ملي آهي.“

ٻئي ڏينهن سڀني اخبارن، وڏيون وڏيون سرخيون ڏئي، هن واقعي جا تفصيل ڇپيا. ڪن حملو ڪندڙن چوڪرن،

ڪن حملي ٿيل چوڪرين، واردات جي جڳهه ۽ اکين ڏٺن شاهدن جون تصويرون به ڏنيون ويون.

ڪيترن اکين ڏٺن شاهدن، جن ۾ موٽر وارا به هئا ۽ وانهڙو به ۽ چوڪيدار به، تن جا ذري پرزي بيان شايع ڪيا ويا. هڪ ٻن چوڪرين جا بيان پڻ ڏنل هئا.

ملڪ جي ڪيترن ئي سياسي رهنماڻن ۽ عالمن هن واقعي تي بيان ڏنا هئا. اسيمبلي ميمبر بندو خان چيو هو ته: هي هڪ اهڙو ڏوه ڪيو ويو آهي، جو ڏوهارين کي وڃ بازار ۾ ڦاهي ڏني وڃي. هن ملڪ جي نوجوانن جي ڪريل اخلاق تي ماتم ڪيو هو، ۽ ان تي افسوس جو اظهار ڪيو هو ته هنن بي قصور نياڻين جو راهم گناهه مستقبل اونداهو ٿي ويو.

ديني پارٽي ۽ واري مولانا قدرت الله، ان تي به وڏي ڏک جو خيال ظاهر ڪيو ته: هي چوڪرا ته بي غيرت ڏٺا، پر انهن ڏسندڙن ۽ پوليس کي غيرت ڇو نه آئي! هنن کي گهربو هو ته اهڙن ڏوهارين کي ٿڌي تي ئي شوت ڪري ڇڏين ها، جيئن اسانجي قوم، اهڙن ڪميٽن جو منهن ٿي نه ڏسي ها. هن اهو به ويچار ظاهر ڪيو هو ته جيڪي انهن زانين کي سنگسار ٿيو ڪيو وڃي، تنهن اسان کي پاڻ کي مسلمان ۽ پنهنجي ملڪ کي اسلامي رياست ڪوٺڻ جو حق ڪونهي. هن نئين نسل جي ڪرندڙ اخلاق تي به ڏاڍي چنٽا ظاهر ڪئي هئي. هن جي خيال ۾ اهو چوڪرين تي نه پر اسلام تي حملو هو.

ان ڏينهن گهڻو ڪري سڀني اخبارن، ايڊيٽوريل به هن واقعي جي باري ۾ لکيا ۽ بعد ڏک ۽ ڏمر جو اظهار ڪيو. ايڊيٽر رحمان علي، ملڪ جي مشهور ترين اخبار جي ايڊيٽوريل ۾ هي بسم لکيو: 'ملڪ ۾ بي قانوني ايترو وڌي وئي آهي، ۽ مجرم جو من ايترو وڌي ويو آهي، جو ڏينهن ڏٺي جو، ايترو ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ هٿيون اخلاق سوز ۽ انسانيت سوز حرڪتون ڪيون ويون. هاڻي حڪومت جو فرض آهي ته نه رڳو هنن پاپين کي مثالي سزا ڏئي، پر اسان جي نياڻين جي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پورا پورا حفاظتي قدم کنيا وڃن، جيئن آئيندي اهڙين گھڻائين کي پنهنجو ملي. اسان هن واقعي ڪري سڄي دنيا ۾ ڪٽهاڻ ٿيا آهيون. هٿو واقعو دنيا جي تاريخ ۾ ڪٿي به ڪونه ٿيو آهي، ۽ وري ٿيو به ان ملڪ ۾ آهي، جنهن جي باري ۾ اسانجي دعويٰ آهي ته هيءَ وڏي ۾ وڏي اسلامي رياست آهي. جي هن ڏوهارين تي ٿورو به رحم ڪاٽو ويو ته ايندڙ نسل اسان کي هرگز معاف نه ڪندا، ۽ دنيا به اسان ڏي آڱريون ڪڍندي.'

اردوءَ جي هڪڙي قومي شاعر، ان ڏينهن اخبار ۾ جو قطعو لکيو، ان جو مطلب هن ريت هو: وڏي ۾ وڏي اسلامي رياست ۾ هٿا هاجا ٿي ويا، آسمان چو نه ڪريو، زمين چو نه ٿاڻي، قيامت چو نه ڪڙڪي!

اڄ باقي رهيل شاگردن کي به گرفتار ڪيو ويو. پر.... ان ڏينهن گذرڻ کانپوءِ ايندڙ رات جو دير دير

سان، هن مشهور ترين اخبار جي آفيس ۾ تڪڙي تڪڙي هڪ گجھي گڏجائي سڏائي وئي. ان ۾ شامل ٿيندڙ هئا: اسيمبلي ميمبر بندو خان، ديني ٻارڻي ۽ وارو مولانا قدرت الله، ابيدتر رحمان علي، قطعا لکنڌڙ قومي شاعر، گرلس ڪاليج جون پرنسپالڻ ۽ نائب پرنسپالڻ، واقعي سان گڏيل چرڪرين ۽ چرڪرن مان ڪن جا پيٽر، ۽ شهر جون ڪجهه دولتمند ۽ مشهور هستيون ۽ ڪيترائي اسيمبلي جا ميمبر، وڪيل، اخبارن وارا ۽ ابيدتر.

ڪيئي ڪلاڪ هيءُ ميٽڙ جاري رهيو ۽ بحث مباحثو ٿيو. تقريرن ۽ تجويزن جو نت هي هو: ”اسان کان غلطي ٿي، وڏي غلطي ٿي، ڪالهم کان اسان گذر ڦاڙي بيان پئي ڏنا آهن ۽ اهو پتو نه پيو ته پنهنجي ئي ڪوٺريءَ ۾ پستول چوڙي رهيا آهيون. ائين برابر آهي ته چرڪرين سان ڪجهه زيادتي آهي ۽ هنن جي پيٽرن کي صدمو رسيو آهي، پر هاڻي جي وڌيڪ نقصان ٿيو ته اسانجي طبقي کي ئي پهچندو، ڇو ته سڀ پنهنجو پاڻ ۾ آهيون، اسان جن، دينهن رات ڪوشش ڪري نوڪرين، تعليم، ملڪيتن، ڪارخانن ۽ واپار تي هورو قبضو ڪيو آهي، سي پاڻ ئي چرڪرن جي ٻاراڻي حرڪت ڪري پاڻ ئي ڇيهو رسائي رهيا آهيون. ڏکويل پيٽرن ئي عرض ٿو ڪجي ته پنهنجي طبقي ۽ تهذيب خاطر سڀ ڪجهه درڪڙ ڪن، پنهنجو پاڻ ۾ پرڃي وينداسين ته هاڻي به بچاءُ ٿي ويندو.“

”اها به اسانجي خوشقسمتي آهي جو ٻن اکين ڏٺن

شاهدن کان ته پريس وارا ۽ پوليس شاهديون وٺي چڪا
پر پرنسپالڻ ۽ نائيب پرنسپالڻ رهيل آهن، ڇو جو صلمي
۽ هبت ڪري، ڪالهم هو بيان ڏيڻ جي لائق نه هيون.
هاڻي هو بيان ڏئي سڄي معاملي کي ٺاهي سگهن ٿيون.
وڪيلن فني نڪتن تي صلاحون ڏنيون.

مولانا قدرت الله، جو هر وقت پاڻ چپاڙيندو رهندو هو،
۽ جنهن جا ڇپ، ڏند، زبان ۽ ڏاڙهي پاڻ جي رنگ ۾ غليظ
رهندا هئا، ۽ جنهن جي وات ۾ پاڻ هجڻ ڪري ڳالهائڻ
وقت اهڙو آواز نڪرندو هو جهڙو بي-بي-سيءَ جو آواز
موسم خراب هجڻ جي حالت ۾، تنهن ڇو، ”جي انهن
ڇوڪرن ۾ هڪڙو به سنڌي هجي ها ته خدا جو قسم مان
قرآن تي هٿ رکي اهو چوڻ کان ڪين ڪيڀاڻ ها ته
انهيءَ ئي اسانجي هنن ويهن ئي نياڻين جي عصمت خراب
ڪئي ۽ ٻيا سڀ ڇوڪرا هنڪي روڪيندا رهيا. پر افسوس
ته انهيءَ ٽوليءَ کي ته ڇڏيو، پر ان پوري ڪاليج ۾ سڀ
پاڪستاني شاگرد آهن، هڪ به سنڌي ڪونهي.“

اسيمبلي ميمبر بندو خان چيو، ”اها ئي ته ڳالهه ماري
ٿي ته هڙئي شاگرد پنهنجا هئا، سنڌي هڪ به نه هو، مان
توهان کي ڀتين ٿو ڏياريان ته جي رڳو ڇوڪرين ۾ ئي
ڪا سنڌڻ هجي ها، ته مان ڪورٽ ۾ اهڙا عيني گواهه
اچي حاضر ڪريان ها، جي خدا جو قسم ڪئي ٻڌائين ها
ته انهيءَ سنڌڻ ئي ۽ الاڪيءَ سان سڀني ڇوڪرين کي

ڌٽاريو ۽ سادو لوح چوڪرن ٿي چوڪرين جي لڄ ٿيڻ تي مجبور ڪيو.“

ايڊيٽر رحمان علي ۽ چيو، ”مان سڀاڻي ئي اڄوڪن خبرن جو رد ڏيندس. مان لکندس ته اسلام دشمن ڪميونسٽن وڌاءُ ڪري اهي غلط خبرون اخبارن کي ڏنيون هيون.... ۽ ها اهو به لکندس ته حقيقت هن ريت هئي ته اسلام پسند شاگردن، ڪميونسٽن خلاف جلوس ڪڍيو ۽ گرلس ڪاليج وٽ نڪرا هئي، اتي جي شاگردياڻين کي شريڪ ٿيڻ لاءِ چيو. انڪري شاگردن ۽ شاگردياڻين جو پاڻ ۾ ڀڃڻي پيڻي بحث مباحثو ٿيو ۽ ايتري ڳالهه کي ڪميونسٽن افسانو بنائي ڇڏيو.“

پرنسپال ۽ نائب پرنسپال کي چيو ويو ته هو ايڊيٽر جي ان ڳالهه جي پڇڙائي ڪن. ٻين ايڊيٽرن ۽ اخباردارن کي پڻ ساڳي هدايت ڪئي وئي. چوڪرين جي پيڻن کي به سمجهايو ويو ته هو پنهنجي ڌڻ کان ڪالهه وڪين خبرن جو رد شايع ڪرائين.

اها چوڪري، جنهن جو دماغ توازن بگڙي ويو هو، تنهنجو ٻي ۽ هن سڄي ڪارروائي دوران، بنا ڳالهائڻ انهن مان گهڙهن جا درياھ وهائيندو رهيو.

رات جي هن وڳڙي موسم ٻيڙي هئي. وٽس هئا لڳي رهي هئي ۽ هن اخبار جي عمارت واري رستي تي بجليءَ جي بلبن ۽ نيون سائينس جي رنگين روشنائين ڪري ماحول رنگ-برنگي هو.

هر ان وقت اوچتو ڪني پاڻي ۽ وارو گذر ڦاٽي پيو ۽
ان جو ڪين ڪچرو رستي تي وهڻ لڳو، ۽ ان جي نڪ
ساڙيندڙ بانس آسپاس پکڙجي، فضا جي خوشگواڙي ختم
ڪري ڇڏي.

جي انسان جي دماغ وارو بيهياڻي ۽ بيغربي، ڪوڙ ۽
دولاب وارو خانو ڦاٽي پوي ته به جيڪر اهڙي ئي بانس
پيدا ڪري نڪ ساڙيندڙ، آليون بند ڪندڙ.

ٻئي ڏينهن اخبارن ۾ هي خبرون به پڙهندڙن پڙهيون:
ڪالھوڪي گرلس ڪاليج واري گهٽنا جي وڌيڪ جان
مان معلوم ٿيو آهي ته حقيقت صفا ايترو هئي. ڳالهه رڳو
ايتري هئي ته هڪڙي ڪاليج جي اسلام پسند شاگردن،
ڪميونسٽن خلاف جلوس ڪليو هو، ۽ گرلس ڪاليج وٽ
پهچڻ تي، هنن چوڪرين کي به ان ۾ شامل ٿيڻ تي زور
ڀريو، جنهن تي ٻنهي ڌرين ۾ گرما گرم بحث ٿي. س.
ايتري ڳالهه ٿي اسلام دشمنن ذملي ۽ مان ٿيپ نه ٿي ڇڏيو،
۽ اخبارن کي غلط خبرون ڏنيون.

ٻي خبر هئي: جڏهن گرلس ڪاليج جي پرنسپل ڊاڪٽر ۽
نائب پرنسپل ڊاڪٽر پڪڙيل ساگرڊ ڏيکريا ويا، تڏهن
هنن چيو ته: ”اسان هنن کي اول نه ڏٺو آهي، ۽ جيڪي
چوڪرا اسانجي ڪاليج ۾ آيا هئا، انهن ۾ اهي ڪونه هئا.“

بلندي

هن کي پنهنجي ئي وطن، پنهنجي اصلي ديس، پنهنجي جنم شهر تي حملو ڪرڻو هو.

جوتپور جي هوائي اڏي تان، ئي هوائي جهاز، تير وانگر اڏاڻا. هنن کي حيدرآباد تي حملي ڪرڻ جون هدايتون هيون.

انهن مان هڪڙو جهاز فلائيٽ ليفٽيننٽ گوپال موٽواڻي هلائي رهيو هو. هي هڪ ”هنتر“ جنگي جهاز هو. ان جي مياڙ، سيسر جي سسي ۽ وانگر هئي، رنگ سليٽي هو، ۽ پٺي پاڻي پيلي رنگ جا دائرا نڪتل هئس.

گوپال موٽواڻي، چوٽيهن سالن جو نهايت صحتمند، گهرو، قداور، قوت ۽ رنگ جو گورو هو.

هو جهاز تمام هيٺ اڏائي رهيو هو، جئن مٿان جي رادر (Radar) تي ان جو عڪس ظاهر نه ٿئي، ۽ هن کي سندن سرحد ۾، هن جي داخل ٿيڻ جي سڪ نه پوي.

هو سنڌ جي دنگ تي پهتو ۽ اڪري اندر گهريو. هن ڏي ڪا گولي نه چوڙي وئي ۽ نه نشانو بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. ڪو ڌماڪو نه ٿيو، ڪو لڪاءُ نه ٿيو، نه ڪنهن توپ جي بم جو دونيون فضا ۾ پڪڙيو.

* * *

هينئر هيٺ ڌرتيءَ تي نگاهه پوڻ سان هن جي دل ائين ڌڙڪي، ڄڻ ته جنهن سپرينءَ خاطر سالن کان سڪندو ٿي وڌيو، سواوچتو سامهون آهي ويو هوس. هن جي ذهن جي سانتيڪي سمنڊ ۾ يادين جون لهرون اٿڻ لڳيون. حيدرآباد مٿان پهتو ته ان سانتيڪي سمنڊ ۾ طوفان برپا ٿيڻ لڳو. صبح جا ڏهه وڳا هئا. ڊسمبر جو سج ڪاٺيار تي هو. آڪاس نرو، هوا صاف ۽ فضا شفاف هئي. پنهنجو شهر ڏسي، گويال جي اکين جا سج روشن ٿي ويا. بلندين تي هوندي به هن کي، شهر جو چوچو چٽو نظر اچڻ لڳو، ذري ذري ۾ نور سمائل هو.

هن شهر ۾ ئي ته هن پنهنجي حياتيءَ جا پهريان ويهه ورهه گذاريا هئا. هتي جو انج انج هن جي روح ۾ رچيل هو. هتي ئي ته هن جي جنم جنم جون مائٽيون، جنم جنم جا پيار، جنم جنم جا سنگتي هئا. هن جي جسم جو ذرو ذرو هن مهان مٽيءَ مان جڙيل هو.

هو فرض جي ڪُن کان آجوتِي، ويچارن جي وهڪري ۾ لڙهڻ لڳو: هيءُ ته اهو سنڌو درياهه آهي، جنهن جي ڪناري تي گهمندي، جنهن جي پاڻيءَ ۾ ترندي، جنهن جي واريءَ ۾ ليدندي، هن جيون جون سٺي ۾ سٺيون گهڙيون ڏٺيون هيون.

اجها اها ئي ته ڪوٺڙيءَ واري پُل آهي، جنهن ڏان هو پڳوانيءَ کي، هٿ هٿ ۾ ڏئي، لڏندو لهندو، لنگهندو هو ۽ پيار وٺيندو هو.

اهي ئي ته آهن نديءَ جي ڪناري نمر جا وڻ، جن جي ڇانو ۾ هو وڃي وهندا هئا، ۽ هوا جا هلڪا جهوٽا، نمر جي وڻن جي جهڳٽي مان جيون گيت آلاپيندا لنگهندا هئا. اتي ئي ته هو ٻئي نهال مهاڻي جي پٽيءَ ۾ سير ڪندا هئا. هن جو واريءَ ۾ پڪايل پلو کائيندا هئا، هن جي وانان لطيف سائينءَ جا راڳ ٻڌندا هئا.... مٺو ملاڪو، مٺو ماڻهو، مٺو ٻائي، مٺو گيت، مٺي ڀڳواني، مٺو ماڻهو!

”ها، اجهو هيءَ ”قليلي“ آهي. ان جي ڪنڌيءَ تي ئي ته اهو ڪاليج آهي، جتي ايم-اي تائين پڙهيو هو. اتي ئي ڀڳوانيءَ سان ڏيک ويٺ ئي هئي، ۽ ٻار جو پيچ پختو ٿيو هو. اهي ڏينهن، اهي ڏينهن، اتي جون ياريون ۽ دوستيون اتي جون سياسي گڏجاڻيون، ادبي ڪچهريون ۽ راڳ رنگ جون محفلون. انهيءَ وايومنڊل برني هن ڪهاڻيون لکيون: سنڌ ديس جون، آزاديءَ جون، قوميت جون، وطنيت جون، انقلاب جون. انهن ڪهاڻين ۾ ئي ته هن سنڌ ڌرتيءَ تي پنهنجي آئيندي جا ائسٽا بنايا هئا.

هي ڀرسان ئي سينٽرل جيل آهي. شاگرديءَ جي زماني ۾ هو ڏيڍ سال هن جيل ۾ واراڙيو ويو هو، ڇو جو هن پنهنجي ديس جي آزاديءَ جو نعرو هنيو هو، ۽ راجپوتي هلچل ۾ بهرو ورتو هو.... ۽ جتي هن کي اگهاڙو ڪري، ويهه ڦٽڪا هنيا ويا هئا ته پنهنجي زير زمين سائين جا نالا ٻڌائي. پر هو اٽل رهيو هو.

اوچتو جناز کي ڏوڏو آيو. سر هن سان سنڌي ورسو.
زمين تان ڇڏيندڙن جي ڏنگري گوني، جياڙ جي، چوريءَ
سان گسندي لنگهي وئي. ڪنهن به قسم انسان کان بچاءُ
نٿي ويس.

* * *

۽ هوڏانهن هو سو ڏي، ڏاڍا شاهه اسڪول ڇڏي ويا.
اٿي ئي هو بهرين بهرين سرحد هو، ڪنهن سان ڀلي
ڪرڻ سگهو هو. ٻين جي سارو ڪم ڪرڻ ۽ ڪم ڪرڻ
جون رانديون، ٻين جي ڪم ڪرڻ ۽ ڪم ڪرڻ ۽ ڪم ڪرڻ
زندگيءَ جو عجب ڪم ڪرڻ ۽ ڪم ڪرڻ ۽ ڪم ڪرڻ
ڏيکاري، ڪنهن ئي به نٿي، ڏيکاري، ڏيکاري، ڏيکاري

* * *

۽ هن جو گهر! اهو ان ۽ اسڪول جي ڀرسان آهي.
گهٽيل جڳهين مڃڻ ڪري، هو پنهنجي ان گهر ۽ ٻين جانن
۾ مٿان فرق ڪري ڪونه سگهو.

اهو گهر، جيڪو هن کان زوريءَ ڇڏرايو ويو هو،
هن جي گهر وارن، ۱۹۴۷ع ۾ هتان نه لڏيو هو. هنن جا
ڪيترا مائٽ هندستان هيا ويا. هنن پنهنجي ڌرتيءَ کان
ڌار ٿيڻ گوارا نه ڪيو. پڳوانيءَ وارا به هي ملڪ ڇڏي
ويا. ويڻ ويل، پڳوانيءَ هن کي هٿ ٻڌا، منهنون ميڙون
ڪيون، ٻيڙ جا وسطا ڏنا. هن محبوب جي پيار کي ٻئي
ڏني، پر وطن جا وڻ ڇڏڻ لاءِ تيار نه ٿيو.

۱۹۵۳ع ۾ اوچتو ئي اوچتو، ٻاهران آيلن، هندن

کي هتان پڄاڻڻ لاءِ، فساد برپا ڪيا، ۽ هنن جو قتلाम شروع ڪيو. هو هنن جي گهرن تي حملو ڪري آيا. هنن کي پڄاڻڻ لاءِ پنهنجا مهل تي پنهنجي ويا. هنن جي جان ته بچي وئي، پر هيءُ ملڪ ڇڏڻ کانسواءِ ٻيو ڪو چارو نظر ڪونه آين. هورت جا گورڙها گرڙيندا، هنن ڏس ڪان ڌار ٿيا.

گورپال وڃڻ وقت به اهو ئي سوچيندو ۽ پڻ ڪي ڪٽ ڏيندو رهيو ته اسين هتان هميشه لاءِ نه وڃي رهيا آهين، اسين وري ضرور هتي اينداسون.

* * *

هو لاهور، سيالڪوٽ ۽ بناوڻ پور تي بمباري ڪري چڪو هو. هو اڪثر سوچيندو هو ته جي مونکي سنڌ تي حملو ڪرڻ جو حڪم مليو ته مان ڪيئن ڪري سگهندس! شايد منهنجي دل نه مڃي. پوءِ وري ويچاريائين نه حملو ڪرڻ ضروري آهي. جنهن رفتار سان هندستان ڪاميابي حاصل ڪري رهيو آهي، جي ڪاميابيءَ جي اها رفتار قائم رهي ته پوءِ ئي منهنجي پنهنجي سنڌ ڏانهن موٽي وڃڻ جي راهه ڪلندي. هن کي اهو به ياد آهي وٺو ته هن هوائي فوج ۾ داخلا فقط ان خيال کان ورتي هئي ته هو پنهنجو سنڌ واپس وڃڻ جو حق وري حاصل ڪري سگهندو.

پر جڏهن هو سچ پچ پنهنجي جنم جي شهر مٿان پهتو ته ان کي نقصان پهچائڻ جو پاڻ ۾ ست ساري نه سگهيو. پنهنجي ننڍپڻ جي يادگارن، جتي هن ٻانڊڙا پاتا، ڪڍيو

۽ ڪيڏيو، گهميو گهٽيو، پوپٽ ڦاسايا ۽ لغڙ اڏايا، جتي
 هو رهيو ۽ پڙهيو، جتي هن آزاديءَ جا گيت ڳايا ۽ سنڌيت
 جون ڪهاڻيون لکيون، جتي جو هن پاڻي پيتو ۽ نمڪ کاتو،
 جتي ٻار ونڊيا ۽ سڪيا ڏينهن ڏٺا، انهن پوتر جاين مٿان ٻم
 ڪيئن ڪيرائي. ڪيئن پنهنجي ڌرتي ماتا کي زخم پهچائي!
 هن کي هوائي اڏي، ريلوي لائين ۽ درياھ جي ٻل کي
 نشانو بنائڻو هو. هو بنائي ٿي سگهيو. پر هن نه بنايو.

هن کي محسوس ٿيڻ لڳو ته هن جي جسم سنڌ ڇڏي
 هئي، پر هن جو روح هتي هو. هن جي جسم سفر ڪيو هو،
 پر هن جو روح هتي رهجي ويو هو. هن کي ائين محسوس
 ٿيو ته هو هاڻي پنهنجي روح جي ويجهو پهچي ويو آهي.
 هيٺان هن تي گولين ۽ گولن جو وسڪارو ٿي رهيو هو.
 هو گوھيون ۽ لامارا ڏئي ۽ گهٽون هڻي، پاڻ کي بچائيندو
 رهيو. هن جا ٻيا ٻه ماڻهي، خبر ناهي ڪهڙي وقت واپس هليا
 ويا هئا. اها ٻه ڪٿل ڪانه رهيس ته هو ڇا ڪري ويا.
 هن کي پنهنجي ويچارن جي وهڪري ۾ اهو به هوش ڪونه
 رهيو ته سندس اسڪٽاڊرن ليڊر، واپرليس تي هنکي ڪمڙيون
 هڏايتون يا ڪهڙا حڪم ڏئي رهيو آهي. هن نه اهي ٻڌڻ
 جي ڪوشش ڪئي ۽ نه سمجهڻ طرف توجهه ڏنو.

هو ٻن ڏينهن مٿ ڪن شهر مٿان چڪر ڏيندو رهيو.
 صفا انهيءَ ٻڪي وانگر، جوان وڻ مٿان ڦيريون ڏئي اڏامندو
 رهندو آهي، جنهن ۾ هو نانگ، ماڻهو يا ٻئي ڪنهن دشمن
 کي پنهنجي ٻچن واري آڪيري تي قبضو ڪندي ڏسندو آهي.

اها به حيراني هيس ته ايتري دير تائين ڪوبه هن سڪ جو جنگي جهاز سانس مقابلو ڪرڻ لاءِ سامهون ڪونه آيو. ڇا هن وقت پنهنجي هيءَ ڌرتي مائتا نڌلڪي آهي؟

هينئر هيٺ نهارڻ سان هن کي پنهنجي طاقت جو عجب احساس ٿيڻ لڳو. هو ڪجهه زمين تي ڏسي ٿي سگهيو ۽ ڪجهه تصور ڪيائين. هن جي جهاز مان ٻه ڪرڻ جي ٻه کان سڄي شهر جا ماڻهو وڃي نڪتا هئا. ڪاروبار بند ٿي ويو هو ۽ ڪاڏيون بيٺي رهيو هيون. ماڻهن جو ساهه من ۾ هوندو. انهن ماڻهن مان، ڪن ٿي ته ڪجهه سال اڳي، هن کي تمڪائي ۽ ڌڪي، پيوڇو ڪيو، پنهنجو ديس ڇڏڻ تي مجبور ڪيو هو. هينئر ائين جي حسابي هن جي عايت ۾ هئي. هڪ خيال آيس ته پنهنجي پراني ڪپر مٿان ٻه ٿنڀو ڪري، جيئن اهي غنڊا، جي ان ڪپر ۾ هينئر هوندا ۽ جن هن کان اهو ڪپر ڇڏرايو هو، سي ختم ٿي وڃن.... وري ويچار يائين ته ڪن غنڊن جي ڪري، هو ڇو پنهنجي اصلي دوستن ۽ ديس واسين جي حياتي خطري ۾ وجهي.... وري به هڪ لمحي لاءِ دل ۾ نفرت ۽ حقارت جو اهڙو جوالا مڪي اهرس جو ويچار يائين ته جهاز ۾ پيل باروت جا پٽن دهاڻبو وڃي.... هن جي جهاز ۾ باروت ۽ بم جو ايترو ذخرو موجود هو، جو شهر جو وڏو حصو تباہ ڪري ٿي سگهيو.... پر پئي لمحي هن جو خيال مٽجي ويو. هو سڪن سان گڏ آلا نه پاريندو. پروان سان گڏ پنهنجو وارونگو نه ڪندو. جي اتي غير، غنڊا، قاتل ۽ لٽورا آهن ته هن جا ننڍپڻ جا

دوست يار ۽ ساٿي پڻ آهن. اتي هن جي پنهنجي ڌرتي به آهي. هو پنهنجي درسي، پنهنجي ڌرتي مائا کي هڪڙي زخم بهچائيندو!

* * *

هو وري پنهنجي ننڍپڻ جي نشانن کي ڏسڻ ۾ رهيو. ساڳئي وقت، هو پاڻ کي بهچائيندو به رهيو. هو ڏاڍو ذهين شخص ۽ هوشيار هوا باز هو. پر هن زمين جي پيار ۽ هن ڌرتيءَ جي ڏسڻ جي جنون ۾ هو وڏا جوڳم ڪئي رهيو هو. ڦير يون پائيندي، هن جو وري درياه ڏي ڏيان چڪي ويو. هن غور سان ڏٺو. هيٺو اڏامي ڏٺو. هن به ويهه سال هن درياه کي ڏٺو هو، اتي ويٺو هو، ان جي پوڄا ڪئي هئي. پر انهن ويهن ورهين ۾ ڪڏهن به پاسي ابرو ڪنهل ڪونه ٿيو هو. هيٺ چڻ ته ڪو وائرڪورس وڃي رهيو آهي ۽ ڪٿي ڪٿي واريءَ جي ڌڙن جي وچ ۾ هائيءَ جا ڏها وڃي پيا آهن.... ته ڇا ڪو هيٺ اهڙو راکاس به ٿيو آهي، جو سنڌو درياه جو هائي ڏوڪهي ويو آهي. سنڌو جو جوش ۽ جواڀي، موج ۽ مٽي ته هائيءَ سان آهي. هني سٽو پٽو نظر آهي.

* * *

اتي اوچتو سندس مخالفن جا ٻه جنگي جهاز آهي پيا، ۽ هن کي گهرو ڪري ويا، ۽ هن جي جهاز تي گولن جو وسڪارو لڳائي ڏنائون. گولال مبردار ٿي ويو. هن جو جنگي حس جاڳي اٿيو. فضا ۾ اڌ ڪلاڪ هڪ ٽي سي

ملائون ۽ لڪالوڪي ٿيندي رهي. ٻيٽ گوپال، ٻنهي
جهازن کي تباه ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو.... ٻئي جهاز
ٻاهين جي ٻوٽو ۽ دونهن جي ڪڪر ۾، تمام پري، الائي
ڪٿي وڃي زمين تي ڪرپا.... گوپال کي پنهنجي هيءَ
سوپ ٽسي، ائين محسوس ٿيڻ لڳو، جن ته هو، پنهنجي ڌرتي،
ڌارين کان آزاد ڪرائي چڪو هو.

هينئر به هن واپس اڏامڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي.
پر هن سوپ جي خوشيءَ ۾ هو پنهنجيون پرايون جڳهون،
پرپور نظرن سان ٽس واسطي ڏاڍو هيٺ اچي ويو. ان
مهل، هيٺان مارو ڪنڌڙ توڻ جو هڪ گولو هن جي جهاز
کي لڳو. جهاز کي باه وڪوڙي وئي.

هو هوائي چٽيءَ رستي هيٺ لهڻ لڳو. جهاز ته ڪي
ڪو وڃي پري ڪريو. گوپال اچي زمين تي نٿو. سڄڻ
سان ڌرتيءَ تي سس نوايائين، ۽ اونڌي منهن ٽسي
سان پور رهيو. جن وچڙيل پار، پنهنجي ماءُ جي گوند ۾
پهچي ويو هو.

(۱۹ - جون ۱۹۷۴ع)

هڪ خبر جي چند چاڻ

جڪڏهن توهان گذريل ذهن ڏينهن جون اخبارون
بڙهندا رهيا آهيو ته جنهن واقعي جي باري ۾ مان هيءَ
ڪهاڻي لکي رهيو آهيان، انهيءَ طرف توهان جو ڌيان ضرور
ڇڪيو هوندو. ڇو ته ان دوران، ان واقعي تي خبرون، خط
ايڊيٽوريل، ڪالم، تبصرا، راجنيتي اڳواڻن جا بيان ۽
تقريرون، سياسي پارٽين جا اُتراءَ ۽ گهرون، جام ۽ وڏين
وڏين ۽ ٿلهين ٿلهين سرحدن سان پئي شايع ٿيا آهن.

اهو سڀ ڪجهه خاص ڪري اڙدو اخبارن ۾ پئي ٿيو آهي.
منهنجي سامهون انهن ڏينهن جون اخبارون پيون آهن.
مان انهيءَ گهڻا جي باري ۾ جدا جدا اخبارن جي خبرن،
ايڊيٽوريلن، تبصرن ۽ بيانن مان ڇرندڙ ٽڪرا، جي موڪلي
پنهنجي ڪهاڻي ڪاڻ گهربل آهن، سي هيٺ درج ڪريان
ٿو: ڪراچي ۽ هڪڙي اخبار جي خبر:

حيدرآباد ۾ پوليس، مزورن جي جلوس تي لٽاري
ڪئي، گڙها آئيندڙ کيس هلائي ۽ گوليمون چوڙيون ڇڏي
وڃي ٿو ته فلاڻي ڪارخاني جي پورهنن، مالڪن کي
نوٽيس ڏنو هو ته سندن گهرون منظور نه ڪيون ويون ته
هو هڙتال ڪندا. مالڪن انهن گهرن منظور ڪرڻ کان
انڪار ڪيو ۽ سرڪار ان هڙتال کي غيرقانوني لهراسو.

۾ مزدورن ۽ سڄي جائز ڪهون معاراضن لاءِ ئي ڏينهن اڳ ۾ ڪم بند ڪري، هڙتال شروع ڪري ڇڏي هئي. اڄ هنن احتجاجي جلوس ڪڍيو. پوليس اچي هنن کي روڪيو ته شهر ۾ ۱۴۴ قلم لاڳو آهي، ان ڪري جلوس بياعدي آهي ۽ نڙي پکڙي وڃي. مزدورن ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ پوليس سان ڏند ڏيڻ شروع ڪيا.

ڪن مزدورن پوليس جي ٽرڪن ۽ لارين تي پٿر بازي شروع ڪئي. پوليس لائونڊ اسپيڪرن تي جلوس وارن کي چڙو چڙو ٿي وڃڻ ۽ شرارت ۽ پٿر بازي بند ڪرڻ جو چٽاءُ ڏنو. پر ان جو ڪو اثر ڪونه ٿيو. پوءِ پوليس مزدورن تي لٽيون وڌائڻ شروع ڪيون. مزدورن جواب ۾ وڌيڪ پٿر پاري ڪئي، پوليس جي چوڻ موجب سپاهين تي بندوڻون ۽ پستول هلايا. ان ڪري ڪيترائي سپاهي ڦٽجي پيا.

پوءِ پوليس ڳوڙها آئينڊز گيس هلائي. ٻيو ڳوڙو پستولن ۽ بندوڻن سان حملا ڪندا رهيا، جنهن ۾ ٻه صوبيدار ۽ ڏهه سپاهي سخت ڦٽجي پيا. ان ڪري مجبور ٿي پوليس کي ٻه گولي هلائڻي پئي، جنهن ۾ چاليهه مزدور زخمي ٿي پيا. ان طرح پوليس هٽڪامي تي ضابطو ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي. اسي مزدورن کي گرفتار ڪيو ويو آهي، جن ۾ سرور اڳواڻ پڻ شامل آهن....

اهو لکي، منهنجي اندر ۾ ڪجهه هن قسم جا خيال اڀريا: مزدورن کي مطالبن جي جواب ۾ جتي ڪٿي گولپون لڳنديون آهن. ظالم مظلوم کي زهر ڪرڻ لاءِ نهن چوئي ۽

جو زور لڳائيندو آهي. جي واقعي ئي هن هجوم تي پوليس
انڌا ڏٺا گوليون هلايون آهن ته هو مالهور ڳوٺيا ڪونه
هوندا، پر پڪ ئي پڪ ڪيترن کي پنهنجي جان وڃائي
پئي هوندي ۽ خبرن تي سيشن ڪري اخبارن ۾ اهڙو سچو
ڪونه ڏنو ويو آهي.

* * *

پني ڏينهن واري ساڳي اخبار ۾ خبر هئي:
معلوم ٿيو آهي ته ڪالھ واري هنگامي ۾ پوليس جيڪي
به مزور پڪڙيا آهن، سي سڀ پنجابي، پٺاڻ يا پناهگير آهن.
اسي گرفتار ٿيلن ۾ هڪڙو به سنڌي ڪونهي.
ساڳي تاريخ واري لاهور جي هڪڙي اخبار ۾ هيءَ
خبر هئي:

حيدرآباد جي ڪالھوڪي هنگامي ۾ هڪڙو به سنڌي
مزور حراست ۾ نه ورتو ويو آهي. ڇو وڃي ٿو ته اتي جو
ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڊي. آءِ. جي سنڌي آهن، ۽ جيڪو
منجسٽريٽ ڊيوٽي تي هو، اهو پڻ سنڌي هو. اهو به پٺاڻ
۾ آيو آهي ته ساهي به چوندِي چوندِي سنڌي ڊيوٽي تي
اماڻيا ويا هئا....

اتي مون قلم روڪي سوچيو: اجهو اهو آهي اڏو اخبارن
جو اصل روپ، جتي بل ملندن، سنڌ ۽ سنڌين تي لوڻسدا.
هو اهو برداشت ڪري نه ٿا سگهن ته ڪٿي به سنڌي ڪنهن
وڏي عهدي تي هجن. مونکي پڪ هئي ته هي سنڌي ڪامورا
جي اڏو وارن جي عتاب جو نشانو بنيا آهن، سي لائق ۽

خوبين جا مالڪ هوندا ۽ پوري ايمانداري سان پنهنجي فرض ادائي ڪئي هوندا تون.

پاڪستان ٺهڻ جي گذريل ۴۷ سالن دوران غيرسنڌي اخبارن بابت منهنجو تجربو اهو ئي هو ته اهي ڪپوڙا ۽ غلط بيانن لکڻ ۾ ماهر آهن. انهن جو مواد سطحي ۽ تعصبي آهي، ۽ اهي ۽ مڃڻ کي مذهب ۽ پاڪستان جي ٺاهڻ ۾ پڙڪڻ ۾ پڙ آهن. هنن وٽ پريس جو زور آهي، ن ڪري وقت جي حڪومت هنن کان ڪنهن ٿي ۽ هنن کان ڊهجي ٿي. پريس تي قبضو هجڻ ڪري، رڌو ڌو وارا ڪپوڙا جوڳيو پيا ڪنهن.

* * *

لاهور جي هڪڙي اخبار جي ايڊيٽوريل مان ٽڪرو:
حيدرآباد ضلعي جي ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڊي. آءِ. جي ۽ ڪي هڪدم موقوف ڪري، هنن تي انگريزي واري وڃي. اهڙا تعصبي عملدار ٿي ملڪ جي تباهي ۽ جو ڪارڻ بڻجن ٿا. پنجابي ۽ پٺاڻ مزور، جي پنهنجا گهر پارچيڏي، پاڪستان جي پيدائش وڌائڻ لاءِ سنڌ جي ڪر خانن ۾ ڪم ڪرڻ وڃن ٿا، تن کي هراسان ڪرڻ جي اها سازش آهي. اهي هڪسورا ڏاهر پرست ۽ جي. ايم. سيد جا پوئلڳ آهن. اهي پاڪستان جي بنيادن کي ٽوڙي رهيا آهن. انهن تي هڪدم مثالي سميت ملڻ جي ڳالهه....

مون لکڻ کان ساهي ٽڙي، دل ۾ سوچيو:

اسانجا سنڌي مزور، پورهيت ۽ هاري، جي هن سرزمين جا اصل رهاڪو ۽ اصل مالڪ آهن، سي بکاءُ بيڪار ۽

پيروزگار هجن ۽ انهن کي نوڪريون ڏيڻ کان کٽو جواب
ڏنو وڃي، پر ساڳيون نوڪريون ڌارين، پرديسين ۽ ٻين
پرکڻ وارن کي هڪدم ڏنيون وڃن. پوءِ جي سنڌي ان
بي انصافي تي دانهون ڪن ته هنن کي اسلام ۽ پاڪستان
جي نالي ۾ غدار سڏيو وڃي. اها آهي پاڪستان جي سچين
جي ذهنت!

* * *

لاهور جي هڪڙي هفتيوار رسالي پنهنجي ڪالم ”حديث
جي روشنيءَ ۾“ هن ريت ڏهڪ ٽپي ڪئي هئي:
حيدرآباد ۾ غيرسنڌي مزورن سان ڏياني ڪرڻ واري
واقعي مان ڏسجي ٿو ته ان ۾ ڪميونسٽن جو هٿ آهي.
هنن جي آفا مارڪس جو ٻڌايل اصول آهي ته انسان
جاگيرداري ۽ زمينداري دور مان ترقي ڪري سرمايي داري
۾ داخل ٿيندو آهي. سرمايي داري دور جو مطلب آهي ڪارخانا
۽ صنعتون. ڪارخانن ۾ مزور هڪ ئي هنڌ تمام گهڻي
تعداد ۾ گڏ ٿين ٿا ۽ گڏ ڪم ڪن ٿا. ان ڪري هنن ۾
ٻڌي ٿئي ٿي. هو تنظيمون ۽ يونينون ٺاهين ٿا. هنن ۾ سياسي
سجاڳي ۽ سماجي شعور ٿئي ٿو. ان ڪري هو پنهنجا حق
حاصل ڪرڻ لاءِ جاڳوڙ ڪن ٿا. هو هڙتالن ۽ دٻاءُ جي
ذريعي ڪارخاني جي مالڪن کان مناسب اجورو ۽ ٻيون
سهوليتون وٺي سگهن ٿا.

ان ڪري اهي مزور، ٻين پورهيتن ۽ هارين کان وڌيڪ
سکيا ۽ سجاڳ هوندا آهن. ان ڪري سرمايي داري نظام مان

سوشلزم سولائيءَ سان اڀري سگهي ٿي يا سوشلزم ان جو
لازمي نتيجو آهي، ڇو ته سوشلزم معنيٰ مزدورن جو راج.
ان ڪري سنڌ جا مارڪس جا چيلا ۽ ڪميونسٽ
اها ئي ڪوشش ڪن ٿا ته ڪارخانن ۾ سنڌي پورهيتن
کي نوڪريون ملن. اها ڪميونسٽن جي سازش آهي، ان
ڪري اسلامي پائپي جي تعليم کي نظرانداز ڪيو ٿو
وڃي ۽ صوبائيت پکيڙي ٿي وڃي. انهيءَ سازش ۾ ڪي
سنڌي آفيسر، انهن ڪميونسٽن جي هٿن ۾ رانديڪا ٿي
ڪيڏن ٿا....

منهنجي ذهن ۾ ويچار اڀريو: حقن جي لاءِ لڙڻ ۽
برماريت جو مقابلو ڪرڻ ڪميونزم آهي ته پوءِ ڪميونسٽ
ڇا ۾ ٻرا ٿيا؟

* * *

راولپنڊيءَ جي هڪڙي اخبار ۾ هيءَ خبر هئي:
راولپنڊيءَ جي اسلامي شاگرد ٻارڻيءَ جو هنگامي
اجلاس ٿيو، جنهن ۾ ان امر تي اڄ جو اظهار ڪيو ويو ته
حيدرآباد جي هنگامي ۾ رڳو پنجابي، ٻڌڻ ۽ پساڪير مزدورن
کي هوندي هوندي لڏين ۽ گولين جو نشانو بڻايو ويو ۽
جهل ۾ وڌو ويو، باقي سنڌي مزدورن جو وار نه وڌو نه
ٿيو ۽ هنن کي ڇڙواڳ ڇڏي ڏنو ويو، اهڙا آفيسر اسلام
۽ پاڪستان جا دشمن آهن. اهي ئي نمصب ۽ فرقيپرستي
پکيڙين ٿا.

* * *

پنڌور جي هڪڙي اخبار جو حڪام هئڻ ٿو ڇو؟
 بئڪسن جي هر باشعدي لئ جي آهي ۽ نڪسن
 جي ڪنهن به پرڳڻي ۾ وڃي ڪمائي. ڏو، ڏو خدا جي
 هٿ ۾ آهي. جو ڪنهن جي رڙ ٿاڙي تي ٿي ٿو، سو
 وڏو گناهه ڪري ٿو. حيدرآباد جي سمورن عيساين جي
 مسلمان ڇڏي نه ٿو سگهجي. سڀ مسلمان پاڻ آهن. مسلمان
 جي پاسخطري ڪرڻ ۽ پن پرڳڻن وارن تي ڏسڻ ۽
 جيل ۾ وجهڻ غير اسلامي عمل آهي.
 مون لکڻ بند ڪري سوچيو:

سرحد وارا هونءَ تہ وڏا قوم پرست دهقن جي دعويٰ
 ڪن ٿو پر هن معاملي ۾ اهو چرڻ ڏسارين نه سگهجن
 هتي جي سنڌي پورهيتن جا حق ڏڙپ ڪري رهيا آهن،
 پوءِ ڪو دليل ڪونه ٿو سگهين ته هو به پن پرڳڻن وارن
 اسلامي نعري جي آڙ وٺن ٿا.

* * *

ڪراچي جي هڪڙي اخبار ۾ هو:
 اسلامي شاگرد پارٽيءَ ٺهرڻ ۽ ڏسڻ ڪو آهي ته هو
 سنڌ سڪريٽريٽ جي آڏو اسلامي پرڳڻن وارن جي
 جيسانين حيدرآباد جي هڪڙي ۾ سنڌي ورورن جي
 پاسخطري ڪندڙ ڪاهورن تي انهن بدني به ڪيو ويو
 آهي....

اهو لکندي، منهنجي ويچارن جو وڪرو به جاري هو،
 هڪ سوال جي نشاني بهجي: سنڌي شاگرد ان معاملي ۾

ڇا ٿا ڪن؟

* * *

ساڳي اخبار ۾، سنڌ اسيمبليءَ جي هڪ ميمبر جو بيان هو: مزدورن جي پرامن جدوجهد تي ٺٽي ڪري ڪڍڻ ۽ گهري هلائڻ جي مان سخت مذمت ڪريان ٿو. ان ڪري هن پرڳڻي جي فضا خراب ٿي سگهي ٿي، جنهن جي جوابداري خود حڪومت تي پئجي سگهي ٿي. هن قسم جي بعصي آيسرن کي نه هٿيار ويو ته ماڻهو قانون بڻيهجي هٿ ۾ کڻي سگهن ٿا. ميرن شيرسندن جي مينڱ سنڌي آهي، جنهن ۾ نيون پيدا ٿيندڙ حالتن تي سندن ڏيڻ بابت سرحشو ويندو. مان مطالبو ڪريان ٿو ته گورنر ڪيل مزدورن کي حڪوم آزاد ڪيو وڃي....

اهو ئي منهنجي دماغ ۾ ڪيترن ئي سوالن ڪر ڪٽڻ: ڪنهن نه سنڌي اسيمبلي ميمبر ان معاملي تي ڇو نه بيان ڏنو آهي؟ ڪنهن به سنڌي ميمبر ڇو نه وڃي حقيقت کان واقف ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟ جي اڻڌو اخبارن ۽ شيرسندي اڳواڻن جا بيان ۽ افواها سڌو آهن ته هنن کي ڇو نه منهن ٽوڙ جواب ڏنو آهي؟ جي هو ڏسي ٿو ته صرف تعصب ڪري سنڌي ڪامورن تي گند هلائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ته ڇو نه ان تي احتجاج ڪيو آهي؟

* * *

اها هئي اردو اخبارن جي ان گهڻا بابت روڻداد.
 سنڌي اخبارن پهرين ڏنهن جو ائين ڏٺو احوال ڏنو
 هو. هنن ان واقعي تي روايتي ۽ غير جانبدار ايڊيٽوريل نه
 لکيا هئا. باقي ٽيڪا ٽپي ڪانه ڪئي هئي ۽ نه وري سنڌي
 آفيسرن تي لڳايل تعصب جي الزامن بابت ڪجهه لکيو هو.
 منهنجي دل ۾ آيو: سنڌي اخبارن کي، ڪرخاني ۾
 واردات واري جڳهه تي پنهنجا خاصو مرڪبي حقيقتون
 هٿ ڪرڻ ڪينديون هيون ۽ اردو اخبارن جي الزامن جو
 جواب ڏيڻ ڪيندو هو.

* * *

هڪ سنڌي اخبار جي تازي پرچي ۾، هڪڙي ڪڍ
 ۾ هيءَ خبر درج هئي: حيدرآباد جي هڪاسن جي بزي ۾
 ميرپورخاص ۾ هڪ فرقي جي شاگردن شهر ۾ جيسوس
 ڪليو. هو سنڌ ۾ سنڌين خلاف دل آزار بندرءَ عرا هئي
 رهيا هئا. رستي تي هنن ”جيئي سنڌ“ جي آفيس تي حمرو
 ڪري، ان جو فرنيچر ۽ ڙي ڇڏيو ۽ هڪ سنڌيءَ جي موٽر
 تي پٿر بازي ڪري درن ۽ درين جا شيشا ڀڄي ڇڏيا ۽ ٻيو
 گيل نقصان ڪيو.

هيءَ خبر اردو اخبارن ڪانه ڏسي هئي.
 جنهن وقت مان ادارن مان پهچي مطلب جا ٺهڪرا
 نقل ڪري رهيو هوس، ته منجهن جو هڪڙو سنگتي، جو
 انفارميشن آفيسر آهي، سو اچي پهريو.

هن ٻڌايو: ”حيدرآباد واري واقعي جو غيرسنڌين طرفان اهڙو طوفاني ردعمل ٿيو، سو حڪومت کي مجبور ٿي، هڪ خاص وزير موڪلائڻو پيو ته روبرو وڃي، ڪارخاني جي حالتن جي چڪاس ڪري، ۽ ڪو تڪڙو تدارڪ ڪري. ان وزير جيڪي ماڻهو ساڻ کنيا، انهن ۾ مان به هوس. خبر اٿئي ته اتي ڪيتري حقيقت ڪٿي؟ اني معلوم ٿيو ته اتي جو رڪارڊ ۽ هنڌ ئي سنڌي عملدار (جو اڪائونٽنٽ آهي) شاهد آهن ته ان ڪارخاني ۾ ڪم ڪندڙ ئي سو مزدورن مان فقط ٻه اصل سنڌي هئا، ۽ باقي سڀ پنجابي، پناهگير ۽ پڻ آهن. اهي ٻه سنڌي به ٻه مهينا اڳ ڪڍي ڇڏيا ويا هئا. سنڌ جي سرزمين تي هن ڪارخاني جا مالڪ ۽ هلائيندڙ غيرسنڌي آهن ۽ هو ڪنهن به ذيهي ماڻهوءَ کي برداشت نه ٿا ڪن.

”هزارهن سنڌي اميدوار مزدورن کي جواب ڏئي مونايو ويندو هو. هنن جون درخواستون ردي ٿوڪريءَ جي حوالي ڪيون وينديون هيون.

”سو ان ڪارخاني يا جلوس ۾ سنڌي مزدور هئا ئي ڪونه جو هنن جي گرفتار ٿيڻ جو سوال اٿي!

(۵ مارچ ۱۹۷۵)

ڳاڙهيون ڳاڙهيون جهنڊيون

هڙتال جو ڏينهن،
واندڪڻي ۽ نويڪلاڻي،
هليا ويا آهن هن جا پار پڇا،
اوڙي پاڙي ۾،
راند رهڻ ۽ رهائيون ڪرڻ،
۽ لڳي ٿو هن جو گهر ائين منسان،
جيئن پليٽفارم، مسافر گاڏي وڃڻ کان پوءِ.
من ۾ اپرنس ٿا ويچار،
ريل گاڏين ۾ غير معمولي پيهم جاءِ.

* * *

هر اڃ ته ڪشمير لاءِ هڙتال جو ڏينهن هو. هن ڏي
ته اڃ ڪشمير جي مسئلي جو چيد ڪرڻ ٿيندو هو. پوءِ
هلا ريل گاڏين جي ڀڙ جو ڪشمير سان ڪهڙو ناسو؟
ميلن ملا ڪڙن جي موقعي تي ته هن ريل گاڏين ۾
مسافرن جي پيچد ڀڙ ڏي هئي. هر جاءِ هن ڪو به
جو ورهاڱو ٿيو هو، نڌن کان هن گاڏين ۾ انهن وقتن
تي به غير معمولي رش ڏي، جاءِ ڪڍي به هڪو ميلو
ملا ڪڙو ٿيڻ وارو هڪو نه هوندو هو.

ستاوبهه سال اڳ، جڏهن قازو بازو پاڪستان وڃندو
و آيو هو، تڏهن سياڳو، ريتي ڏسڻ تي نائب اسٽيشن
ماسٽر هو. هو ان وقت نوجوان هو ۽ دهسي طور ڪوڙ
مسلم نيڪي. ذمعي طور ان ڪري جو سرڪاري ملازم هجڻ
ڪري عملي طرح سياست ۾ بهرو وٺي نه ٿي سگهيو.

هڪڙي ڏينهن هو ٻين سان گڏ، پئسفارم تي ويٺو
سان گڏيءَ جو انتظار ڪري رهيو هو. ان ۾ هڪستان ڏن
پناهگيرن جي پهرين ڪيمپ اچي رهي هئي. گڏي ويجهو
اچڻ تي، ان جي ”چڪ، چڪ“ جو آواز ائين محسوس ٿيس
جن فتح جا نغارا وڄائيندي پئي اچي. اڻ ڄاتل خوشيءَ کان
هن جو منهن ٽوڙي پيو. ساڻي جيئڙي لوڏي لوڏي هن جي
پانهن ساڻي ٿي پئي.

ريل گڏي پهتي. سڀني کان جا در ۽ دريون بند هئا.
حالاڪ آڙهڙ جا ڏينهن هئا. گڏي بيٺن سان ڪي دريون
ٽيريون ڪليون. ڪي هيسايل الون، ڪوڙايل ۽ سڙا ۽
ڏڪڙ ڇپ نظر آيا، ڪن ٻنل آواز سان اردوءَ ۾ پڇيو:

”ڇا هي پاڪستان آهي؟“

”ڇا پاڪستان اچي ويو؟“

پئسفارم تان جواب مليا:

”نه، هي پاڪستان آهي.“

”نوهان پاڪستان پهچي ويا آهيو.“

پوءِ ساري فضا نعرن سان گونجڻ لڳي.

ان گڏيءَ بابت، سياڳي ڪي جا حقيقت انهن پناهگير

مسافرن کان معلوم ٿي، سا ڪجهه هن ريت هئي:
 هندستان ۾ هنن پناهگيرن کي، پاڪستان پهچائڻ
 خاطر، ڪنهن نموني گاڏي ۽ تائين پهچايو ويو. هندستان
 جي سرحد تائين، گاڏي جتي به بيٺي ٿي، اتي هندن حملو
 ڪري هنن پناهگيرن کي لٽي ڦري ۽ خوب ماري اڳيون
 پويون ڪسرون ٿي ڪڍيون. انهيءَ ڪري هنن گاڏن جي
 درن، درين ۽ گهڙين جا ڪٽا، ڪنڊا ۽ تارڙيون ڏاڍي
 مضبوطيءَ سان بند ڪري رکيا هئا. پوءِ جڏهن گاڏي
 پاڪستان جي حدن ۾ پهتي ۽ پاڪستاني پنجاب جي نيشن
 تي ٿي بيٺي ته ڊچندي ڊچندي رڍ ڪڻ ته هنن کي پڪ ڪام
 هئي ته ڪو هو پاڪستان جي حدن ۾ پهتا آهن (هنن
 پناهگيرن درين جو ٿاڙو ٿورو مٿي ڪري اردوءَ ۾ ٿي
 اچيو ته:

”چا پاڪستان اچي وڃو.“

ته اتي پلٽنارم تي بيٺل پنجابين هٿ سان اشارو ڪري،
 وات سان پنجابڪيءَ ۾ ٿي جواب ڏنو:

”اڳيون سبي.“ (يعني پاڪستان اڳتي اٿو.)

۽ پناهگيرن ٻي کان هڪدم وري دريون بند ڪري
 ٿي ڇڏيون ته اڃا گاڏي هندستان ۾ آهي ۽ هندو حملو نه
 ڪن. اهڙي ريت گاڏي سڄو پنجاب ٽاڙي آئي پر هنن کي
 اهڙي جواب مليو ته پاڪستان اڃا اڳتي اٿو.

پر جڏهن گاڏي سنڌ ۾ داخل ٿي ۽ پهرين نيشن ريتيءَ
 تي بيٺي، تڏهن پلٽنارم تي بيٺن صرفان خوشيءَ جو اظهار

ڪپو ويو، هنن جي آجيان ڪئي وئي، هنيو ڇڏيو هنيون
ويون ۽ نعرا لڳايا ويا.

پلي ڪري آيا، جي ڪري آيا، اسان جا مظلوم مسلمان
پائرو!

پاڪستان... زنده باد؟

مسلم ليگ... زنده باد؟

نه رڳو ايترو پر پناهگيرن ڏٺو ته پلٽن فارم تي ڪاڏي
جون ديڳيون لٽيون پيون آهن، ڊگڙين جا ڍير لڳا پيا آهن
۽ چنڊن تي چانهن چڙهي پئي آهي. هو گڏي ۽ مان هيٺ
لٿا ته سنڌين هنن کي ڍاڪو وجهي هنن جو آدر پاء ڪيو،
پنهنجائي ڏيکاري، قرب ڏيکاريو، مهمانوازي ڪئي، ڄڻ
ورهن جا وڇڙيل مليا هئا.

خود سپاڳي به ٻين سان گڏ نعرا هليا ۽ پنهنجن هنن
سان هنن پناهگيرن کي مانيون ڪارايون، چانهيون ۽ کير
پياريا. هو خوشي ۽ ڪٺو نه ٿي پڳو.

هيڏي ڪاڏي ۽ ڇڙهيل پناهگيرن جي سنڌ جي هر نيشن
تي ساڳئي نموني مرحبا ۽ مهمانوازي ڪئي وئي. هي پناهگير
سنڌ جي گهڻو ڪري وڏن شهرن جي نيشن تي لهندا ويا.
هنن جو وڏو تعداد ڪراچي ۽ ڀهجي ويو.

اها هتي ريل گاڏي ۽ پهرين وڏي ۽ غير معمولي پرڙ،
جا سپاڳي دلي.

* * *

هندن جي سنڌ ڇڏڻ وقت، گاڏين ۾ هندن جي ڀڙ

ڏسي خوش ٿيو هو. هن دل ۾ سوچيو هو ته هي اهي ئي
ڪافر آهن ۽ جن اسان سنڌي مسلمانن جا حق هٽڻ ڪيا
هئا. اسان جي نوڪرين ۽ زمينن ۽ جائدادن ۽ ماڻگين ۽ واپار
تي قبضو ڪري ۽ اسان جي حياتيءَ جي ريل کي غربت ۽
جهالت ۽ غلاميءَ جي سرنگهه اندر روڪي رکيو هو. اسان
جي پرماريت ڪٿي هئي.

* * *

پوءِ ڪي سال گذري ويا.

هن کي وري ڪاٺين ۾ غير معمولي ڊڙ نظر آئي. ان
وقت تازو تازو ون يونٽ وجود ۾ آيو هو. ڀيڙ فقلا انهن ڪاٺين
۾ هوندي هئي ۽ جي سنڌ ڏانهن اينديون هيون. هو مسافرن
کان سندن منزل جو پڇندو هو.

هن کي معلوم ٿيو ته انهن پنجابي مسافرن کي سنڌ
اندر واپجا ۽ انٽرسٽريز ۽ ريلوي ۽ ٻين ڌاتن ۾ نوڪريون
مليون آهن. هن کي پنجابي هارين جا هجوم به سفر ڪري
نظر آيا. انهن ٻڌايس ته سنڌ ۾ سندن چوڌرين ۽ آفيسرن کي
زمينون مليون هيون ۽ جي آباد ڪرڻ لاءِ هو سنڌ ۾ آيا هئا.
ڪڏهن جا ڪڏهن هجومن جا هجوم، انهن جا انهن.

* * *

هاڻي هن جا خيال ڪٿو بدلائي چڪا هئا.

هن وقت هو سوچي رهيو هو ته خود سندس ريلوي کاتي
۾ سنڌي هندن جي خالي ٿيل نوڪرين تي پنجابي ۽ پناهگير
رکيا ويا هئا. ڪنهن به سنڌي کي نوڪري نه ڏني وئي

هتي، جيئن ته ڪيترائي اميدوار آيا هئا ۽ هو پنجابن ۽ پناهگيرن کان زياده لياقت ۽ ڊگري وارا هئا. خود سندس اها حالت هئي، جو پاڪستان ٺهڻ کان ڏهن سالن کانئس به ساڳيو نائب اسٽيشن ماستر ٿي هو. نون رنگروٽن ۽ هن کان چونڊ مائون کي ترقي ڏئي وڏا آفيسر بنايو ويو هو. پر هن جو حق ريتيو ويو هو. هن اهو پڻ ڏٺو هو ته هندن جون توڙي سنڌ جون ٻيون زمينون، جاڙيون، جڳهيون، جائدادون، سڪيتون، گهر ۽ هٿ ۽ پناهگيرن ۽ پنجابين کي ڏنا ويا هئا، دليل ڪيو ويو هو، بد نظريو ڪيو ويو هو ۽ سنڌين کي سڪايو ويو هو، بيزگار ڪيو ويو هو. سنڌي هاري اڳئين کان پاڻ وڌيڪ ڏٺو ٿيل، بي زمين، بيدخل، دربدر، جاهل ۽ وڏيرن جي ظلم جو شڪار هئا.

جيئن پاڪستان جو معاشي ۽ اقتصادي نقشو شڪل وڌندو ويو، تيئن هن کي محسوس ٿيڻ لڳو ته مذهب جي بنياد تي هن جي سنڌي هندن کان نفرت اڃا ٿي ۽ بي بازي هئي. هن ڏٺو ته پنجابي مسلمان ۽ پناهگير مسلمان، سنڌين لاءِ انهن هندن کان وڌيڪ پرمار، ڦريندڙ، مڪار، منافق ۽ لالچي ثابت ٿيا هئا. اهو طبقاتي عمل آهي. انسانن ۾ ٻه طبعا آهن: ڦريندڙ ۽ ڦرجندڙ. ڦريندڙ جو مذهب ڪونهي. هن جو دين ڌرم ڦرمار ڪرڻ آهي ۽ اجسائين ڦرمار ڪندو رهندو، جيستائين ڦرجندڙ سجاڳ ٿي، ڏٺو ڪٿي، ڦريندڙ جي ڦرمار ۽ خود ان طبقي کي ئي ختم نه ڪري. ان ڪري اسان لاءِ سرمايي دار سنڌي هندو ۽ هي

پنجابي پناهگير سامراجي، ساڳي حيثيت رکڻ لاءِ البت هندن جي زبان، تهذيب ۽ وطن ساڳيو هو، ان ڪري گهٽ ۾ گهٽ انهن ميدانن جي واڌاري واسطي اسان جون گڏيل ۽ ساڳئي طرف ڪوششون هونديون هيون.

* * *

هن جي ويچارن جي ريل، ايڪسپريس جي رفتار سان هلي رهي هئي.

هڪ ڀيري وري هن کي گاڏين ۾ پنڌن مزدورن جي پيهم پيهان ڏسڻ ۾ آئي هئي. معلومات حاصل ڪرڻ خاطر، سڀاڳو اهڙن مسافرن سان وڃي ڪچهري ڪندو هو. پنڌن مان پتو پيس ته ڪراچي، ڪربوزي ۽ حيدرآباد ۾ ڪڙي مشين جي پرزن، رڪه سيمينٽ جا ۽ ٻيا ڪارخانا لڏيا آهن، جتي هنن کي مزوري ماني آهي.

سڀاڳي کي سنڌ هتي ته ڪيترائي سنڌي پورهيت، انهن ساڳين ڪارخانن مان ڌڪا ٽاپا کائي واپس آيا هئا، هنن کي جواب مليو هو ته جڳهه خالي ڪانهي. هنن کي ڳڙهيون جهنڊيون ڏيکاري، اندر گهڙڻ کان ئي منع ڪئي وئي. هن جي اکين آڏو پنهنجي سنڌ ديس جا هزارين لکين بيروزگار ۽ هڪيا ٿرڻ لڳا.

* * *

وري ڪنهن لڳا، گاڏين ۾ گهاٽ ٿي، وري گاڏين ۾ تير چٽڻ جيتري جاءِ نه بچي، وري گاڏين ۾ ٿري کان چيٽ تائين ماڻهن جي ٿرڪ ٿرڪان ۽ پيهم پيهان هئي. سڀاڳي

اهو به ڏٺو ته انهن جي مهڙ سنڌ طرف هئي. اهو به پتو پيس ته اهي بهاري هئا، جي بنگلاديش پنجڻ کانپوءِ بنگال مان ڀڳا هئا. هن جي دل ۾ سوال اڀريو: ڇا سنڌ سڃاڻي جو ليڪو سڃاڻي آهي؟

ساڳئي وقت هن ڏٺو ته ۲۵ سالن کان هزارين سنڌي نوڪرين واسطي ڏکاڻا ڏاڻا ٿي رهيا هئا، پر گهريل لياقت ۽ تجربو هوندي به هنن کي موٽايو ٿي ويو. هو ڏانهن بهارين کي هڪدم نوڪرين ۾ کنيو ٿي ويو، بلڪ هنن لاءِ اڳواٽ ئي نوڪريون تيار ڪري رکيون ٿي ويون.

هن کي پنهنجي هڪڙي خيال تي خرد ٿي ڏيڻ اچي وئي: پناهگير هن ملڪ ۾ آيا ئي بنا ٽڪيٽ هئا ۽ پوءِ حيسي ۽ جي هر لائين تي بنا ٽڪيٽ ئي هلندا رهيا آهن. نوڪريون به بنا ٽڪيٽ (ڊگري يا سرٽيفڪيٽ) ورتن، ملڪيتون بنا ٽڪيٽ، (دستاويز) ٽپاين، ڊاڪٽر ۽ انجنير به بنا ٽڪيٽ (سند) پنهنجي ويا، جيتوڻيڪ ڪاليم پري لاءِ هنن ڪوڙا سرٽيفڪيٽ، ڪوڙيون ڊگريون، ڪوڙيون سندون، ڪوڙا ڪليم ۽ ڪوڙا دستاويز پيش ڪيا، پر هنن مان گهڻا هئا بنا ٽڪيٽ.

جڏهن پناهگيرن سنڌ ۾ اچي سنڌ جي تهذيب ۽ زبان اختيار ڪرڻ کان کوٽائي ڪئي هئي، تڏهن سڃاڻي کي ائين محسوس ٿيو هو ته هڪ ٻئي تي هلندڙ ريل واري ساڳي پٿي تي ڏسي وائسي، سامهون ٻي ريل پوري رفتار سان چڙهي وئي هئي.... ۽ پوءِ هن جي تصور ۾ اهي خطرناڪ

حادثا اڀريا، جي ڪري ٻئي تي آمهون سامهون تيز اينار
 ڪڏين جي ڪر ڪري ٿيا هئا.
 هي ۽ ٻيو سنڌ جو آهي، ان تي صرف سنڌي زبان جي
 ڪڏي هلي سگهندي.

* * *

وري ڪنهن سمي، سنڌ ڏانهن ايندڙ ڪڏين ۽ سنڌ جي
 تيشن تي حُقن، دڙن، هرن، ڪوڏين ۽ ٻارن ٻچن سميت
 پنجابين جا قافلا ڏٺائين. ٻچا مان پتو پيس ته پنجاب ۾ ٻوڏ
 آئي آهي.

هن پاڻ کان سوال پڇيو: پر ساڳئي وقت سنڌ ۾ به
 ته اٽل آئي آهي، ته ڇا هتان جا ماڻهو پنجاب ۾ پناهه وٺڻ
 ويندا؟

هن دفعي پڻ سنڌ جي تيشن تي پنجابي پناهگيرن جون
 ڪمپون هيون. پر سنڌين هنن لاءِ ڏيکيون ڪونه ڏيکارين.
 ڊگهين جا ڊگ ڪونه لڳايا، کير جا مٽ ڪونه آندا، نه
 مهانوازيءَ جو حشر و ساري ڪونه مڱهيا هئا، يا شايد اڳين
 مهالن هنن کي هر شيءِ کان محروم ڪري ڇڏيو هو ۽
 هاڻي مهانوازي ڪرڻ لاءِ هنن وٽ ڪجهه رهيو ئي ڪونه هو.

* * *

پنجاب ۾ قاديانين سان ٿڌو ٿيو ته ڪاڏيون قاديانين سان
 پر جي سنڌ ۾ اڃا لڳيون.

ساڳئي سوچو: سنڌ دنيا جو وڏي ۾ وڏو ”پناهگهر“
 آهي. هاڻي ته هن کي ڇو ڇو پوندو ته سنڌ ”سلامتيءَ جي“

مرزمين "آهي، سنڌ "امن جو گهر" آهي. پر ننگ حرامي ۽
جو ڪهڙو علاج؟

* * *

وري هڪ ننگ، گڏين ۾ سوات ۽ سرحد جي رهائڪن
جي پڙ ڏنڌن. اتي زبردست زلزلو آيو هو. هزارين ماڻهو
مات هئا. روزگار ته اتي ائين اٿل پ، سو هي ماڻهو پڪڙجڻ
وڃڻي سنڌ ڏي وڃي رهيا هئا ۽ روزگار جي تلاش ۾
سنڌ تان سواءِ ٻي ڪا واھ ڪانه ٿي سگهين.

* * *

اهي ئي هئا ويچارن جا واپار، جي سڀاگي جي دماغ
۾ پئي ڦريا. پاڪستان کي ٺڌي اڄ ۲۷ سال ٿي ويا هئا،
پر هو اڃا تائين اهو ئي نائب اسٽيشن ماسٽر هو. هن واکا
به ڪيا هئا، پر وريو ڪجهه به ڪونه هوس. هڪ نه ٻي
بھاني سان هن جي ترقي روڪي وئي هئي.
هن جي اندر ۾ آگ گاڏي جي بئائلر (Boiler) وانگر
۲۷ سالن جي باهم پڙڪي رهي هئي.
هو هاڻي هڪ برانچ لائين تي هڪ ننڍي ٽيشن جو
نائب اسٽيشن ماسٽر هو.

* * *

اڄ ڪشمير جي معاملي ۾ ملڪ ۾ هڙتال هئي. هو
گهر ۾ لٽيو پيو هو. سوچيندي سوچيندي پاڻ کان پڇيائين:
"هي ڪشمير پاڪستان مان ڳولي ويو ته ان مان پاڪستان

کي ڪنڙو ڦاٽو ٻوندو ۽ خود ڪشميرين کي ڪنڙو
ڦاٽو ٻوندو.“

جواب ۾ هن جي تصور ۾ ڪشميرين سان ڳالهت ٿيل
گاڏيون نروار ٿيون.

هن سوچيو ته ڪشمير سڀني ماڻھن جي ضرور آهي، جتي
ڀٽري، وڏيرا ۽ رماڻي دار موجود ماڻھو ويندا، پر اهو
ڪ به ٻيڙي علائقو آهي، جتي نه فصل نه ڏنڊو، نه ان نه
ڪارخانا.... ۽ پوءِ اسي جا ماڻھو گاڏين ۾ ڀرجي ڪري
سنڌ ۾ ايندا، ۽ هتي اچي به ڪجهه وڌيڪ سنڌين کي پورائي
۽ روزگار کان هٽ ڏوٽا ٿيندا، ۽ هنن جي ترقيءَ جي رهن
۾ ڳاڙهيون جهنڊيون ڏيکارين وٺنديون.

* * *

هن خيال ڪيو ته اسان پاڪستان جو نعرو هڻڻ وقت
به ورهاڱو قبول ڪيو هو، تڏهين به ڪنهن نه ڪنهن هئي.
هن مڪاني جيڪو به چيو رسيو آهي، ان جو مکيه
جوابدار تڏهين آهي.... هاڻي اهي ڀريل گاڏيون اچڻ بند
ٿيڻ ڪپن. ڏنگن تي ڳاڙهيون پٿرين روٽن رهن، ڳاڙهيون
جهنڊيون ڏيکارين وڃن ۽ سنگل سڌائين مٿي رهن. اهي
ڳاڙهيون جهنڊيون ايتريون اوچيون هجن ۽ ايتريون گهڻيون
هجن جو، جن جي اکين تي تعصب جي ڌنڌو جو پردو
ڇڙهيل آهي يا اکين ۾ ڦرمار ڪرڻ ۽ پرماريت جي هوس
جو نشو آهي، يا جي سنڌي هتي تي غيرسنڌي زبان ۽ غير
سنڌي سڀيتا جي ريل گاڏي هلانڻ چاهين ٿا، تن کي اهي

ڳڙهيون ڳڙهيون جهونڊون، جهونڊون جهونڊون نظر اچن،
جهڙيون رت ۾ رکيل.

نه رڳو اسرو، پر ڏينهن جو به سنگلن جون ڳڙهيون
ڳڙهيون ٻيون روشن ڪيون وڃن، جيئن هنن کي ڏينهن
جا مارا نظر اچن، ڳڙها ڳڙها تارا، آماڙين جهڙا.

(۱۲- مارچ ۱۹۷۵ع)

نون ڪردار

ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ، عرب شاگردن جي
شڪل، شبيهه، رهڻي ڪهڻي ۽ هلات چلت ڏسي، سڀني جي
ذهن کي ڌڪوريس.

هن جي تصور ۾ ”عرب“ هميشه اهڙي شخصيت رهيو
هو، جو مٿي کان پيڙين تائين، ڪهڙي جي پوري ٽاڪني
مان سبيل ڊگهي چوغي يا جڙي ۾ ڍڪيل هجي، جنهن
کي ڊگهي ڌاڙهي هجي، جنهن جي هٿ ۾ هروقت تسبيح
مڙندي هجي، جنهن جو گهڻو وقت مسيت ۾ نماز پڙهندي
يا نلاوت ڪندي گذرندي هجي، ۽ جنهن جو گذر سفر ۽ رعب
۽ ختمن تي هجي.

هر جي ڳوٺ ۾ ڪڏهن ڪڏهن ڪو عرب سڳورو
اهڻو هوندو، جو سدائين مٿي بيان ڪيل منهن مڙهي ۽
هلات ڇاپ وارو هوندو هو، هو سدائين عربي ڳالهائيندو هو
يا آيون پڙهندو هو، ڳوٺاڻا هن جو بعد اسلام ڪندا هئا.
هن جا هٿ ڇمندڙ هئا ۽ ٻار ٻار پهرين پٺي سواب حاصل
ڪندا هئا. اهو عرب سارو وقت ڳوٺ جي مسيت ۾ گذاريندو
هو، ۽ مسيت جو پيس امام، هن جي موجودگي ۽ ۾ پاڻ
نماز پڙهائيندو هو، پر ان عرب سڳوري ئي امام جا فرض

سو نڀندو هو. جڏهن وقت هو اتي رهندو هو، گهٽ جو
 ٻيو ٻيو هن جي خدمت ڇاڪري ڪندو هو. هن کي ڀلي
 ڪان پيو ڪڏو ڪارايو ويندو هو ۽ ڪيڙي لٽي ۽ ڏوڪون
 جا ذرا پيش ڪيا ويندا هئا. جنهن وقت هو گهٽ ڇڏيندو
 هو، ان وقت به ڪوڙي ڪري، چڱي خاصي رقم هن کي
 ڏني ويندي هئي. بنيادي طرح اهي عرب خيرات وٺڻ لاءِ
 گهٽ گهٽ ۾ ويندا هئا.

* * *

جڏهن هو هن وڏي شهر ۾ آيو هو ۽ اچي هن وڏي
 ڪاليج ۾ داخلا ورتائين، تڏهن هن عرب شاگردن کي ڏٺو،
 هنن سان واسطو پيس ۽ هنن سان ڏينهن رات لهر وڇڙ ۾ آيو.
 هن ڏٺو ته هي ڏاڍا شوقين ۽ فيشن وارا هئا، آمريڪي
 لباس پهريندا هئا ۽ هنن مان گهڻا سو في صدي هجي هئا.
 هنن جو گهڻو وقت چوڪرين جو ٻيڙو ڪندي ۽ شرايعان ۾
 گذرندو هو. هو چرس جا سوٽا به عام جام هڻندا هئا. هو ڪا
 انگريزي فلم نه ڇڏيندا هئا. هنن وٽ ان مئي دولت ٿسي
 هئي ۽ پاڻي ۽ وانگر خرچ ڪندا هئا. جهڳڙا ڪرڻ، ٻن سان
 هروڀرو ٽونسڻ ۽ ٻن کي بنا سبب ڇيڙڻ ۽ ٽولون ڦهلي،
 هتي جي شاگردن سان وڙهڻ، هنن جو عام دستور هو.
 هو پڙهندا اصل ڪونه هئا. رڳو بد معاشيون ڪندا
 رهندا هئا. امتحان ۾ ڪا به ڪاڻي ڪرڻ ۾ سڀني کان پيش
 هوندا هئا. هنن جي پاس ٿيڻ جو مدار ڪاڻي ۽ تي هو. سڄو
 سال جو ڪتابن جو منهن ڪونه ڏسندا هئا.

ان تي ڏسڻ ۾ آيو ته هو هتي عام پائڻ نه پر س
سفر ۽ فريض خاطر آيا هئا. هتي اتي جي ڪنهن به
وٽان ٻارهن سؤ رپيا کن اسڪالرشپ ڏني وئي. ان جي
خرجي، سندن دولتمند مائٽن ۽ ڪنهن به ڪنهن به
جي ايتري گهڻائي ڪري، هو هتي ڪنهن به ڪنهن به
ڪندا هئا. ٻائي سڀيا ۽ تعليم لاءِ نه هئي هي ڪنهن به
ڪونه هئا. ڪلاس ۽ ڪتابن کان پري رهندا هئا.

البت فلسطيني ۽ مصري عرب شاگرد ٿي لاهندا هئا. ان جي
نه ايترا ڏوڪڙ ملندا هئا، نه هو پنهنجو وقت ڪنهن به
لوفراين ۾ وڃائيندا هئا. هو محنتي هئا ۽ پنهنجي سڀني
پنهنجي ۽ جو ڪم ڪندا هئا. هو سياست تي سڄي ۽
سان ڪنگو ڪندا هئا. هو پڪا قوم پرست هئا ۽ سڀني
ڌرتي ۽ لاءِ سر ڏيڻ خاطر هر وقت تيار. هو چوڻ هئا ته
جي مصري قوم يا فلسطيني قوم، پنهنجي سان ڪنهن به
نه پر سامراجيت ختم ڪرڻ لاءِ جنگ پوري رهي.

هو چرندا هئا ته اسان جي پيوشن سان پرسي سڄي
هي نه پر عرب جي حيثيت ۾ آهي. ان جو سوچو هتي
ته فلسطيني ۽ سائي ۽ عرب ۽ سائي ۽ سائي ۽ سائي
ڪلهي ۾ ملائي، پنهنجي قوم ۾ ڪو به ڪو به ڪو به
چرندا هئا ته اسان جي عي ۽ عي ۽ عي ۽ عي ۽ عي ۽ عي
جي پيئجي قوم ڪنهن به ڪنهن به ڪنهن به ڪنهن به
اهڙين سڀني سان نه وڃندا آهن. ڪنهن به ڪنهن به ڪنهن به
ڌرتي ۽ ان نه ڏسڻي ڪنهن به ڪنهن به ڪنهن به.

”ڙي، امان اٿو ته اسين ويهون!“

جڏهن ته هو ڪا مشاهين مخلوق هئا ۽ هنن جي حڪم هلائڻ جو حق هوندو. حڪم ادوي ڏيکارڻ ۾ ڏين، جنهن ته هيڏا
 دهس نه ”مسلمان ٿو يا جزبي جي ڏن ڏين.“
 سنڌي شاگردن انڪار ڪيو ته مغرب ۽ هندس ساڳيا آهن،
 هنن تي آڻ ڪري، هنن کي مارڻ لڳا. پنهنجي سنڌي شاگردن
 جواني ڪارروائي ڪئي، ۽ ٽنهي عربن کي ادوي ڏيکارڻ
 ڪڍيائون، جو هو ٻيچ پاڻي بوڻي ڏيئا ۽ بس مان نجي، جس
 چڱاڻائون.

* * *

ڪاليج بس جون اڳيون ڇار سڀتون فقط چرڪرڻ ۽
 هيون. پر عرب چوڪرا اڪثر اڳواٽ اچي انهن تي وڃي
 رهندا هئا. ڪيترا ئي لڳا ائين ٿيو جو چرڪرڻ کي سڀي
 هلڻ پيو. ان حالت ۾ به اهي عرب ايتري مروت نه ڏيکاري
 سگهيا، جو اڻي چوڪرين واريون سڀتون، چرڪرڻ کي
 ويهڻ واسطي ڏين.

ان تي ڪن سنڌي شاگردن، هنن کي سمجهيو ته هنن
 کي ائين ڪرڻ نه گهرجي. هنن کي عربن کي ڏيکارڻ
 لڳي. هڪ لڳا، عبدالله بن سوار ۽ ٻئي هڪ عرب چوڪري
 ڏي اهي به سنڌي چوڪرا اڪيلا ملي ويا، جي هنن کي
 اڪثر بس ۾ ٽوڪيڊا هئا. پنهنجي عربن، سنڌين تي حملو
 ڪيو، پر پنهنجي سنڌي نوجوانن هنن کي اهڙا ٽوڙا ڇپايا،
 جو ڪڙين تي زور ڏئي، ميدان خالي ڪيائون.

هڪڙو عرب شاگرد راشد بن عمر، گڏهه سان عشقبازي ڪيو هو. ان سان ايترو عشق هوندو هوس، جو ان کي خاص خوراڪ ڪارائيندو هو ۽ ان کي اڪثر پئسو به پنهنجي سمهڻ واري ڪمري ۾ هو.

هڪڙي سنڌي شاگرد هن کي ۾ ئي پيرا گڏهه سان عشقبازي ڪندي ڏٺو ته هن کي ٻرو ڀلو ڇهائين ۽ ڦٽ لعنت وڌائين. هڪ لڳاءُ راشد پنهنجي قوم جا چار چٽا وٺي، هن سنڌي شاگرد جي ڪمري تي اوچتو هلان ڪري آيو. ان ڪمري ۾ ڪن ئي سنڌي شاگرد رهندا هئا. هنن عربن جو مقابلو ڪيو ۽ هنن کي اهڙيون ملهون ماريون، جو عربن پڇي وڃڻ ۾ خيريت سمجهي. اهڙيءَ ريت شڪست کائڻ.

* * *

هڪڙو عرب شاگرد بن بنهان، شراب جون بوتلون وٺي ايندو هو ۽ رات جو پنهنجي يارن سان ايترو پيئندو هو، جو سڀئي هوش حواس وڃائي وڃندا هئا. پوءِ اڌ رات تائين ايلڙ هل هنگامون ۽ ڌمچر مچائيندا هئا، جو ٻيا شاگرد نه ٻڙهي سگهندا هئا ۽ نه نند ڪري سگهندا هئا.

ڪن سنڌين ان تي اعتراض ورتو. بن بنهان کي ان تي چوڻي لڳي وئي، ۽ بنا چٽاءِ جي پنهنجي هم ٻيالن سميت، سنڌي شاگردن تي حملو ڪيائين. موت ۾ سنڌين هنن جي اها لاک لائي، جو عرب پنهنجي ڪمرن جا در اندران بند ڪري وڃي لڪا.

* * *

ڏيکرو عرب جي رڪن، ملڪ، واپاري، ڪمپني،
 کي اڪبر رات جو وٺي اچي پيو هجي ڪري م.
 هو به سندن سپر انٽيليجنس کي خبر پئي ته هن گورني
 ڪليس ۽ ائين ڪرڻ کان منع ڪيا هئس.

ہئي ٿي سون هو پنهنجا سنگتي وٺي سپر تڙيلنت سي حملو
ڪرڻ آيو. اتفاق سان ڪجهه سنڌي شاگرد پڇي ويو،
انهن کي ٿسي، عرب شاگرد پڇي باڻي واس پڇي ويو.

هڪ ڀيري، منهن انڌيري جو، هڪڙي وڏي موٽر اچي
 هاسٽل جي پنهنجن دروازي وٽ رهي. ان ۾ چار چوڪريون
 ۽ ٻه عرب چوڪرا هئا. چوڪريون هنن رات جي عرس واسطي
 وڏي قيمت تي آنديون هيون. انهن ۾ هڪڙي عرب ٻي هئي،
 ۽ ان شهر ۾ رهندي هئي. باقي ٽن مان ٻه سنڌياسيون ۽ هڪ
 ان مهل ئي سنڌي شاگرد اچي اتان لانگهيٽو کڻي. هن
 پوشاڪ ۽ هٿ چلت مان سڃاڻي ورتو ته اهي سنڌي
 غريبائين آهن، جن کي ديني دسي، عي عرب عرب من
 واسطي وٺي آيا آهن. هو موٽر تي گهرو ڪري ويا ۽ عرب
 چوڪرن تي چين ته هڪدم نالن تي موٽر مان ناهي
 ڇڏيو. عرب سنڌين جون اديون دسي چڪا هئا، سي عسجي
 ويا. هنن دروازا لاهي چوڪرين تي لپڻ لاءِ چيو. هن
 ئي ته لٿيون، پر غريبائي اڪار ڪو. سنڌين زوريءَ هن
 کي لائو. جنهن وقت هن کي لاهي رهيا هئا، ان وقت عرب بياڻي
 زور زور سان پيڇي چوڻ لڳي:

”پانهي حجاج بوهان جي ڪل لاهندو!“
 بهرحال چوڪرين ڪي، سنڌي چوڪرن، رڪنڌئون
 ڪري عزت سان واس شهر موڪلي ڇڏيو.
 عرب جي چوڪرن وڃي حجاج کي ٻڌايو ته:
 ”سنڌي ٿورن اسان سان ظلم ڪري ڇڏيو. سو واري
 گرل فرينڊ پڇ ڙي ۽ تائين پڪ ريندي وئي: اغشي يا حجاج!
 اغشي يا حجاج!“

حجاج باهم ٿي ويو.
 هڪدم پنهنجي خاص دوستن جي ٻڌجائي سڏائين.
 سوچيو ويو ته سنڌين کي اهو سبب ڏيکارجي، جو سدائين
 لاءِ توبه ڪن ۽ اسان جي راهه ۾ رنڊڪ نه بنجن.
 هڪ عرب شاگرد چيو ”انفاق سان منهنجو نالو به
 محمد بن قاسم آهي، جو سنڌ جي عرب فاتح جو هو. انفاق
 سان منهنجي عمر به ۱۷ سال ٿي آهي ۽ باقاعدي ورزش
 ڪندو آهيان. اه ڪري وڙهي سگهان ٿو، ۽ وڙهندڙن جي
 اڳواڻي ڪري سگهان ٿو.“

حجاج کي به اها ڳالهه وڻي ۽ ان مهم جي مهنداريءَ
 لاءِ هن کي ئي چونڊيائين.
 پوءِ انهيءَ جهاد جي واسطي تفصيل سان منصوبو
 ٺاهيو ويو.

حجاج، هڪ عرب امير جو پٽ هو ۽ پنهنجي ڳوٺ ۾
 ڪيترن ئي بدوين ۽ پورهيتن کي هروڀرو به گولين جو
 شڪار بنائي چڪو هو.

هاڻي حجاج اٿي بيهي پنهنجي دمر ۾ هڻي:
 ”عرب معاهدو! اسان جيڪي ۾ ڪڏهن ڪيون آهن،
 تن سڀني ۾ اسان سان اسان جي هماري آهي، ان ڪري
 هاڻي سوچي سمجهي ڀرپور ۽ حرب سان حملي ڪريو. ان
 لاءِ اسان کي هتي جي وڏيرن ۽ ٻين جي شين جي سان
 جا پگ مٽيا ۽ پراڻي پائي يار آهن، تن جو سهڪار ۾ حاصل
 ڪريو پوندو. انهيءَ طريقي سان ئي اسين ڪافي بي حاصل
 ڪري سگهنداسين.“

ان کان پوءِ محمد بن قاسم اٿي تقرير ڪئي:
 ”مان سمجهن ٿو ته اهي قوم رست جو ڪراڻي آهن،
 جي اسان کي هتي نه ٿا سهر. هو هندستان جي ڪنڊن جا
 ايجنٽ آهن. اسان ئي ڳولجي ڳولجي انهن کي نشانو بنائڻو
 پوندو.“

پوءِ انهن وڏيرن ۽ ٻين جي پتنن سان ڳچيون ملائون
 ڪيون، جي سندن دمر عيش يار هئا. اهي به هنن سان يڪرڻ
 ٿيا ته اهي ڪارناما قوم پرست شاگردن جا آهن. هنن عربن
 کي پنهنجي پوري ساٿ ڏيڻ ۽ خبرون چارون پهچائڻ جو
 يقين ڏياريو. انهن سنڌين مان ڪن جا نالا هئا: سندره
 ماڪو، وسايو ۽ هڪاڪا.

هڪڙي ڏينهن، هڪڙي وڏيري جي پٽ ماڪوءَ،
 عرب شاگردن کي اطلاع ڏنو ته سڀاڻي قوم پرست شاگرد
 سنڪت جي ورڪنگ ڪاٽي ۽ جو فلاڻي ڪري ۾ ميو
 آهي. ان ۾ فقط اٺ ڏهه ڇٽا هوندا. وقت به شام جو رکيو

اٿس، جنهن وٽ گهڻو ڪري هڙئي شاگرد شهر گهمڻ ڦرڻ يا راند ڪرڻ ٺڪري ويندا آهن. توهان جي انهن اٿن ذهن جي مثالي سيڪٽ ڏيندا ته سدائين لاءِ ڇٽي پوندا. قوم پرست شاگردن جي ميڙ ۾ بحث مباحثو ٿي رهيو هو. ان ميمبر موجود هئا. اوچتو ڇااليهم عرب شاگردن جو لشڪر، محمد بن قاسم جي اڳواڻي ۽ هيٺ اچي ڪڙڪيو. ڪن کي لٿيون هيون، ڪن کي چاقو، ڪن کي هاڪيون ۽ ڪن کي کيسن ۾ لڪل پستول هئا. سنڌي شاگردن پوري همت ۽ حوصلي سان مقابلو ڪيو، پر عرب تعداد ۾ تمام گهڻا هئا ۽ هٿيار به هئا. سنڌي شاگرد هٿين بخالي هئا. اٿن ئي سنڌي شاگردن کي ماري ماري بيهوش ڪري ڇڏيائون.

پوءِ عرب اسلام زندہ باد... جا نعرا هڻڻ لڳا.

(۳۲- اپريل ۱۹۷۵)

هڪ طرفو

دودو اخبارن جو اهڙو انتظار ڪرڻ لڳو هو، جن ۾ سندس امتحان جو نتيجو اچڻو آهي. اخبارون اينديون هون ۽ انهن ۾ ڏاڍي پيڻاڻي سان ڪنهن شيءِ جي تلاش ائين شروع ڪري ڏيندو هو، جيئن ذهن ڏينهن جو بڪايل ٻار صبح جو وڏن گهرن آڏو ڦٽي ڪيل ڪچري جي پير مان ڳچي نڪر جي ڳولا ڪندو آهي. ڳچ مدت کان هن ٻن ٻولين جون اخبارون پڙهڻ ئي ڇڏي ڏنيون هيون؛ پر هن وقت اهي خريد ڪري به پڙهندو هو.

ملڪ جي هڪ وڏي سياسي اڳواڻ، ڏونگر، جو هڪ ننڍي صوبي جو چوڌايل نمائندو هو، تنهن کي وزيرِيءَ تان هٽايو ويو هو. ان کان پوءِ اخبارن پڙهڻ مان اهو ادارو ٻڻي ٿيو ته هن کي خطرناڪ ڳالهائون چيون آهن ۽ هر جا خطرناڪ ارادا آهن.

ملڪ جي اخبارن، خاص ڪري حڪومتي پارٽي، جنهن ۾ ملڪ جي وڏي هر ڳڻي وارن جي گهڻائي هئي، تنهن جي اختيارن جو ذري گهٽ آڏو، ڏونگر جي خلاف خبرن، خطرن، ڪالمن، ڪارٽونن، بيانن ۽ ايڊيٽوريلن سان ڀريل هوندو هو. هن تي هر قسم جا چنڊا وڌا ويندا هئا، هن تي لعنت

مارت ڪئي. وي سي هئي، هن تي ماڻھ جي سالميت خلاف ڪم ڪرڻ جا ابرام لڳايا ويندا هئا ۽ هن تي عهدي جو رڪيو ڪوٺيو ويندو هو. نموني طور هڪ اخبار مان هڪ ڏينهن جا هڪجهڙا ٽڪرا هيٺ ڏجن ٿا:

وڏي وزير جو بيان: ماڻهو ڄاڻن ٿا ته ڏونگر نه ملڪ مان سڃو آهي ۽ نه عوام سان. هو گند جو ڪيڙو آهي ۽ وري گند ڏانهن موٽي رهيو آهي....

هڪ ٻئي وزير جو بيان: ڏونگر ملڪ جي دشمنن جي هٿن ۾ رانديڪو بنجي ويو آهي....

حڪومتي پارٽي ۽ جي هڪ سرڪاري عهديدار جو بيان: ڏونگر پنهنجي اصلي رنگ ۾ ظاهر ٿي چڪو آهي. هن جي پريس ڪانفرنس مان پتو آهي ته هو غيرن جي چُرچ تي ملڪ کي ڇيهو رسائڻ جا ارادا ڪري رهيو آهي. پر هتي عوام سجاڳ آهي ۽ هن جي چار ۾ نه ٿا سندن....

پارٽي ۽ جي هڪ صوبائي عهديدار جو بيان: ڏونگر ڪرسي ۽ جو هڪيو آهي. ڪرسي ۽ خاطر ٿي هو ملڪ ۾ ڪوڙو وجهڻ جا ساڻها ڪري رهيو آهي. جي هن تي ٿڌي تي ئي نه رکيو ويو ته هو هن ديس ۾ رت جا درياهه وڃائيندو....

اسيمبلي ۽ جي ڏهن ميمبرن جو گڏيل بيان: ڏونگر جون ٽمڪيون ۽ غير ذميوار بيان ڏيکارين ٿا ته هو هتي ڪو وڏو من مڇائڻ وارو آهي. پر هتي جا باشعور ماڻهو هن جي اميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏيندا....

پارٽي جي ڪو شهر جي عهدنامو ۾ به نه آهي.
 جو ٿولو نه ٿو چاهي ته ملڪ ۾ خوشحالي ٿئي. دس هي
 اهڙن بدخواهن کي بنا دير جبل ۾ بند ڪيو وڃي. هن
 ڏوڪر کي ڇڏڻو هو ته هو پنهنجي زبان تي لاءِ ڇڏي،
 ته عوام هن جي زبان تي لئام لڳائڻ تي مجبور ٿيسو...
 ساڳي اخبار جي ايڊيٽر ريل مان ٽڪرو: ڏوڪر اهڙو
 زهر ڦٽائي رهيو آهي، جو ملڪ جون پاڙون ڪمزور ٿي
 سگهن ٿيون. هو ڪٽرپڻي جو نئون پج پوئو رهيو آهي.
 هو ملڪ جي انقلابي پارٽيءَ جي انقلابي پروگرام پرڪون
 ڪٽيون ڪرڻ چاهي ٿو. هو موقعي درست سياستدان آهي.
 هو عوام دشمن قوتن جو چاڙهو آهي. هو جا ڪمڊرن،
 سرمائيدارن، واپارين ۽ مفاد پرستن جي دلالي ڪري رهيو
 آهي....

اهڙي ريت هن پرهي جي اٺن صفحن مان چار صفحا ڪن
 ڏوڪر خلاف مواد سان ڀريل هئا ۽ ٻن هفتن کان اخبارن
 جي اها حالت رهندي ٿي آهي.

انهن بيانن مان پتو پيو ٿي ته ڏوڪر پريس ڪانفرنس
 ۾ ڪٿي هئي ۽ جلسن ۾ ڏوڪر ۾ ڪوون ڪيون. پر اڄ
 تائين ڪنهن به اخبار، غير پارٽيءَ وارين سلسلن، انو نه ڏنو
 هو ته آخر ڏوڪر پريس ڪانفرنس ۾ ڇا چيو هو ۽ پنهنجو
 ڪهڙو پروگرام پڌرو ڪيو هئائين، ڏوڪر اهو چائڻ خاطر ئي
 جدا جدا اخبارون پڙهندو رهيو.

هن پنهنجي شهر جي حڪومتي ۽ رانيءَ جي تاريخ جي
هڪ عهديدار جو بيان به اخبارن ۾ پڙهيو. هن کي هڪ
هئي ته ان عهديدار کي ان معاملي جي پوري پوري خبر
هوندي. هن سان دوستيءَ جو رستو پڻ هوس. ان ڪري به
پنيائين ته ڪيڙي به گجهه جي گهٽيه هوندي ته هو هن
کي سليندو.

هو ڪنهن هن وٽ ويو. هن جو جواب ٻڌي منجهي به
پوءِ اچرج به لڳس. سامرو هن مائرس وٽس وارو هو. هن
ٻڌيس: ”مون کي ڪو به خبر ڪانهي ته ڏوگر ڇا ڇو آهي
۽ ڇا ڪرڻ وارو آهي. مون به پريءَ جي پن اڳواڻن ۽
عهديدارن جا اخبارن ۾ بيان ڏسي ۽ متان هدايت اچڻ ڪري،
اهو بيان اخبارن کي ڇڻ لاءِ ڏنو.“

هن اهو ويچار پڻ ظاهر ڪيو ته ”ڏوگر ضرور ڪي
ملڪ کي ڇڏيو رٿابندڙ بيان ڏنا آهن، ورنه هن جمهوري
حڪومت ۾ پريس کي ڪا به آزادي آهي.“

* * *

هڪ ڏينهن اخبارن ۾ اها خبر چڱي ته ڏوگر فلاڻي
تاريخ عام جلسي ۾ تقرير ڪندو ۽ وڏا اهم اعلان ڪندو.
ساري رات جا ماڻهو ان ميڙ جي ڪارروائي ڄاڻڻ واسطي
انتظار ڪندا رهيا.

تقرير جي ٻئي ڏينهن، بي انت بيچينيءَ سان اخبارون
خريد ڪيائون. پر هو فرانس ٿيا. ان سياسي ميڙ جي باري
۾ ڪا به خبر ڪانه چڱي هئي. البت ريڊئي تي مختصر خبر

آئي ته ڏونگر جي جلسي ۾ ۽ ڏونگر جي پاڙين سندن پوٽس تي حملو ڪيو ۽ جنهن ڪري پوٽس ئي ڳوڙها آئيندڙ ڪنس هلائي پئي ۽ لٽاري ڪري پئي. هڪ ماڻهو ڇهه ٽڇي مئو. اڄوڪي اخبار آئي ته دودو پڻ بيچيني ۽ سان پڙهڻ لڳو. هن اخبار کي اٺلايو پٽلايو. ان جي هڪ هڪ ڪلم ڄاڻائين. مٿي ڏن هيٺ تائين سڀ سيرا وڃيائون. هن جون نظرون اخبار جي سمنڊ تي جهڙي گينديون رهيون ۽ هر مراد جا موتي ڪونه مليس.

دودي جي ذهن ۾ ڏونگر جا تارا سان ۽ وڃڻا معلوم ڪرڻ لاءِ ايتري ئي هر اثر ۽ جسم جو جاگي چڪي هئي ۽ جيتري ڪو جاسوسي ناول پڙهندي قصي ۾ ڏيل پُراسرار خون جي ڪارڻ ۽ خوني ۽ جو نالو ڄاڻڻ لاءِ. پر اهو ڏنل ڪونه هو ته ڏونگر تقرير ۾ ڇا چيو ۽ ڪهڙا اهم اعلان ڪيائين؟

ان باري ۾ ڪجهه ڄاڻڻ خاطر ريڊيو به ٻڌندو رهيو ۽ فيليويزن به ڏسندو رهيو. انهن تي به خبرن ۽ وزيرن جي تقريرن ۽ تبصري نڪارڻ جي تبصرن ۾، فقط ڏونگر کي لويو ئي ويو. باقي اصل معاملي جي سڌ پئجي ڪانه ٿي سگهي. دودي دل ۾ ۽ ۽ ۽ اهڙي حالت ۾ افواهه جنم وٺندا آهن... ٻڌئين ته جلسي ۾ کولي هلي آهي ۽ سوين ماڻهو موت جو شڪار ٿيا آهن.

هن کي ماڻهن سان ماڻ مان اهو به معلوم ٿيندو هو ته
 پيا به ڏوڪر واري ماسري جي اصليت ڄاڻڻ لاءِ آيا آهن.
 مخالفن جي هڪ به اخبار هئي، جن تي انگريزي بندش
 پئجي چڪي هئي. هن کي خبر هئي ته ڏونگر جي سربرشيءَ
 ۾ هڪ هنديوار رسالو نڪرندو آهي. جيئن ته هي ننڍو شهر
 هو، ان ڪري اهو رسالو هتي ڪونه ملندو هو. هن هڪ
 وڏي شهر ڏانهن ويندڙ سنگتيءَ هٿان اهو پرچو گهرائڻ جي
 ڪوشش ڪئي. پر ان سنگتيءَ اچي ٻڌايس ته ان رسالي
 تي به تازو بندش پئي هئي ۽ ڪونه ٿو چڙهي.
 دوو سوچڻ لڳو: انصاف ۽ جمهوريت جي تقاضا اها
 آهي ته هي اخبار وارا ڏونگر جي پريس ڪانفرنس ۽ تقريرون
 به ذري پرزي چيئن ها، جيئن عوام کي تصوير جا پئي رخ
 نظر اچن ها. رڳو هڪ طرف پيش ڪرڻ سان ۽ اڻ ڄاتل
 سينسر جي ڦاهيءَ ڪري عوام ۾ بدگمانيون پيدا ٿي سگهن
 ٿيون ۽ غلط افواهه پکڙجي سگهن ٿا. تنهن کان سواءِ ڇا
 جمهوريت، ڇا سينسرشپ! هن اهو به سوچيو ٿي ته ڏوڪر
 الزامن جا جواب ضرور ڏيندو هوندو، پر اهي جواب ڪنهن
 اخبار شايع نه ٿي ڪيا.

ائين ئي دودي جيڪي معلوم ڪرڻ ٿي چاهيو، سو
 هن کي معلوم ٿي نه ٿيو. هو دل ٿي دل ۾ پڇڻ تاب ڪائڻ،
 پنهنجا ڏکا هڻڻ، ۽ اجايا سجايا انومان ڪيڻ سان گڏ،
 پنهنجي ماءُ جي عجيب جمهوريت کي سمجهڻ جو جتن
 ڪرڻ لڳو، جا درياھ وانگر هڪ طرف وهائي ٿي ويهي.

(هيءَ ڪهاڻي لائن وٽ اهو مرض ڪو ويو آهي ته
ڪهاڻيءَ جو سورمو آل انڊيا ريلويءَ جي-بي-سي-۱۰۰ س
آف آمريڪا يا هو ڪو پرڏيهي ريلوي ڪم ٻڌو هو.)

(۲۱- نومبر ۱۹۷۵)

مونجهارو

رتو خان اڳواٽ سماءُ ڏيڻ کان سواءِ، اوچتو صبح جو
سوٺر اچي سڀاگي وٽ وارد ٿيو. اچڻ سان چيائين: ”خريداري
تم ٻي به ڪرڻي آهي، پر هڪ خاص خريداري ضرور ڪرڻي
آهي، جنهن واسطي پنهنجي گهٽ ۽ سکر ۾ رلي رلي بيڪ
نڪري وٺي آهي. ان جي جاج هتي به ڪرڻي آهي. اڄ
حيدرآباد جون بزاريون پمليون. ان ڪري آفيس ڏي موڪل
جي درخواست لکي ڇڏ.“

”ڇڱو ڇڱو ائين ئي ڪريان ٿو، پر پهرين وهنجي
سونهي سفر جو ٿڪ ته لاه.“ سڀاگي ورائيو.

ڏينهن ڏاڍو ڀلو هو. آڪاس ۾ ڪڪر هئا ۽ وابومندل
جهڙالو هو. هوا سرير سان لڳي، وڻندڙ ٿڌاڻ جي احساس
کي جنم ڏئي رهي هئي.

رستي تي هلندي، رتي محان پنهنجي سنگني سڀاگي کي
هو ”انر سنڌ مان هتي اچڻ سان ائين محسوس ٿو ٿئي ڄڻ
ته ڪوري مان نڪري، ايئر ڪنڊيشنڊ ۾ پهچي وييا آهن.“

”قدرت برابر هن شهر کي نوازيو آهي، پر انسان هن
شهر سان ويل وهيا آهن. رستن جي حالت ڏسو. هنڌان
هنڌان ٿڌا پيا آهن. ڪٿڙو آڏي. ڪڏهن ۽ ڪو به آهن. ڪنهن

”جن دوستن ديسي بندوقون استعمال ڪيون آهن، تن جو چوڻ آهي ته اڪثر بندوق مان گولي ڇڏي ڪانه ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته اڳتي وڌڻ بدران گولي بندوق جي پويان نڪريو اچي.“

هن هڪ ولايتي بندوق خريد ڪئي. رتسي خان کي گهر جي وهنجڻ جاءِ واسطي گندي، ڪمڊ، فلش ٽانڪي ۽ ٻيا اهڙا سامان وٺڻا هئا. هڪ دڪان تي چڙهي ويا. پاڪستاني سامان به هو ۽ ولايتي به. هن پاڪستاني سامان وٺڻ چاهيو. دڪاندار صلاح ڏيندي چيو: ”مون کي اهي شيون به وڪڻيون آهن، پر اهي توهان لاءِ موزون ڪين آهن. اهي نه جتاندار آهن ۽ نه پوري نموني ڪم ڪنديون. توهان کي احساس ٿيندو ته توهان جا سڀ پيسا پاڻيءَ ۾ ويا، ۽ مون کي هزار گاريون ڏندا. اهي شيون فقط ٺيڪيدار وٺندا آهن، جي سرڪاري عمارتن ۽ سرڪاري بنگلن ۾ هڻائيندا آهن، ڇو ته اهي سستيون آهن، پر هو سرڪار کان قيمت ولايتي شين واري وصول ڪندا آهن.“

رتسي خان ولايتي سامان ورتو. هو بزار ۾ اڳتي وڌندا ۽ گفتگو ڪندا هليا: ”ديسي شين جو واقعي ئي ڪو حال ڪونهي. ڪنهن شيءِ جو ديسي هجڻ ئي ان جي خسيءَ، غيرمعياري ۽ بيڪار هجڻ لاءِ ڪافي ثبوت آهي.“

”هن ملڪ جا ديسي ليڊر ۽ هلندي پچنديءَ وارا ڪپڙا،

نفعو رکڻ ٿا.

هو هڪ سڀيٽو ماڻهو ۽ ان جي ڪار.

پنهنجي هڪڙي ڪار جا وڏا وڏا ڪار ڪار هئا. انهن ۾
 هڪ ريسن جون اهوڙيون رنگا رنگي، اڌ ڏاڍيون ۽ ڦاسڙ
 جواني ۽ وارسون تصويرون هيون، جو وٺيو سو جي منزل
 وري وات ڦڙي پيهي رهي، سماج جي ڌڪريل موهون
 کڻي انهن ۾ پنهنجي خواب جي تعبير نظر اچي، عيسوي مزاج
 ڊرنيور جو انهن ڏانهن اهڙو ڌيان ڇڪجي وڃي جو حادو
 ڪري وجهي ۽ ملان پنهنجي ظاهري پاڪڻي پاسيري
 ڪري، انهن کي چٽائي ٿڌن واسطي پيهي رهي هڪ
 ناچڻي ۽ جي ٻين جا وڏا حصا، پٽ جو گهڻو پاڻو ۽ ستر
 صا اگهڙا ڏيکاريل هئا. هو ۽ جوڀن سان اهڙي ڦرڪل
 ۽ پريل هئي ۽ اهڙي ڀڙڪائيندڙ ڍنگ سان بيٺل هئي، جو
 تصوير سان به ڇيڙڇاڙ ڪرڻ تي دل ٿي سڙڪي.
 ”پاڪستاني فلمون ڪهڙيون نه پور ٿين ٿيون.“

سڀاگي ۽ و.

”ماڻهو وقت ۾ به نه ڏسي. مان ته جڏهن به ڏسندو
 آهيان ته مٽي ۾ سور ضرور پوندو اٿم. ان ڪري ئي به
 ڇوڊا آهن ته جڏهن به پاڪستاني فلم ڏسڻ وڃجي ته انسرين
 جڙڻ به ٿڪيون ٿيبي ۽ ضرور هجن.“ ري خاڻ هير.
 ”اڄ به ويهه سال پراڻي هندستاني فلم هلي ته ماڻهو
 بلڪ ۾ ٿيڻي چوڻي قيمت ۾ ٿڪيٽ وٺي اها ڏسندا، پر
 پاڪستاني فلم اڌ ٿڪيٽ ۾ به ڇڏي ويندا.“

”ما سراج به هندستاني فلمن ڏسڻ خاطر جڏهن به ڪي فلمون ڏيکي جيبي هي پڇڻ ٿيون ۽ ماڻهو وڏا وڏا حلا هلائي، اهي وڃي ڏسن. پنجاب پاسي امرتسر ٽيويشن جي جڏهن هندستاني فلم ڏيکاريندا آهن، تڏهن پاڪستاني ماڻهو هتي جي ٽيويشن وساريو ڇڏين ۽ هندستاني فلم ڏسندا رهن.“

”پاڪستاني گانا ڪير ٿو ٻڌي! حڪومت ته ريڊئي تي هندستاني گانا وڃائڻ تي پابندي وڌي آهي، پر ماڻهو سري لنڪا ۽ هندستان جي ريڊين تان هندستاني راڳ ٻڌندا رهن ٿا. هوئلن ۾ يا شادي يا ٻين جشنن جي موقعي تي ماڻهو گهوڻو ڪري هندستاني رڪارڊ وڃائين ۽ ٻيڻا ٿيڻا پڻا خرچ ڪري، هندستاني راڳن وارا رڪارڊ ۽ ڪئسيٽ خريد ڪن.“

هو دوائن جي دڪانن تائين پهتا.

”ڪهڙي دوا توکي نه ٿي ملي؟“ سڀاڳي پڇيو.

”توکي خبر آهي ته مان ورهين کان مٿي پيشاب جو مريض آهيان. شروعات کان مان ان مرض جي جيڪا دوا واپرائيندو آهيان، سا ولايت مان ايندي آهي. ٻن ٽن مهينن کان اها ڪانه ٿي ملي، گهٽ ۾ گهٽ مون واري گهٽ ۽ سکر ۾. ڊيسي ڪينيءَ جي ٺهيل ساڳي دوا ملي ٿي. مون وٽ ڪجهه اڳيون اسٽاڪ رکيل هو، اهو پڻي واپرايم. هاڻي به هر قيمت تي اها ولايتي دوا هٿ ڪرڻي آهي.“

”ڇا؟ هتي واري ٺهيل دوا ڇو نٿو کائين؟“

”ان جو نه سڪارڻ آهي. ٻڌائين ٿو. اسان جي ئي گهڙت ۾ ساڳي بيماري جو هڪ ٻيو پراڻو مريض هو. وڏايسي دوا جو ڪانه مليس ته غربت ڪري يا سستيءَ ڪري، هن هتي واري ٺهيل دوا استعمال ڪرڻ شروع ڪئي. هر تڪليف ڪانه پئي گهٽجيس ۽ بيماري وڌندي ويس. دوا گهربل اثر ڪونه پئي ڏيکاري، نيٺ رت ۾ ڪنڊ وڌي ويڻ ڪري، دل جو دورو بس ۽ مري ويو. سو مون پڪو ارادو ڪيو آهي ته هتي حيدرآباد ۾ نه به ملي ته سڌو ڪراچيءَ ويندس. اتي به نه ملي ته ولایت مان گهرائڻ جو بندوبست ڪندس. پر ڏيسي نفعي خور درندن هٿان ڪئي جو موت مرڻ نه ٿو چاهيان.“

حيدرآباد ۾ اها دوا هٿ ڪانه آئي، ان ڪري رتوخن ان سانجهيءَ ئي ڪراچيءَ روانو ٿي ويو. سو هتي لڙي چڪي آهي. سڀاڳو ريڊئي ڀرسان منجهس ويٺو آهي. هن، جنهن اڄوڪو سڄو ڏينهن پنهنجي سنگيءَ سان ڪلمڪي ۽ خوشمزاجيءَ سان ڪلندي ۽ ٽهڪ ڏيندي گذاريو هو، تنهن جي نرڙ تي گهنج آهن ۽ منهن تي گهٻرائي آهي.... هن هينئر ريڊئي تي ملڪ جي وڏي وزير جي تقرير ٻڌي آهي، جنهن ۾ هن چيو آهي: مان ماڻهن کي ماري ماري ”پاڪستاني“ بنائيندس.

خـال

هڙتال دوران بم دڪن ۽ بزاريون ايتري قدر بند
نه ٿيا هئا، جيتري قدر اڄ.

گذريل ٻن هفتن ۾ چونڊن جي مهم هلندي، هڪ، ياسي
پارٽي ۽ هن شهر ۾ ٽي ٻيا هڪٻئي جو سڏ ڏنو هو. گهڻا
دڪاندار رڳو حملي ۽ ترديءَ جي ڀڃ کان دڪان بند
رکندا هئا، سي به مڪمل ترار ۽ وڏن رستن تي، جتان جموس
لنگهندا هئا. کپتن ۽ ٺٺين رستن تي گج دڪان کليل
رهندا هئا. ڪي دڪاندار نڪرڻ، ڏسڪين ۽ پٿر بازيءَ
سان زوريءَ دڪان بند ڪرائيندا، مانهن جو ٽولو ايندي
ڏسندا هئا ته جدي جدي دڪان بند ڪري ڇڏيندا هئا.
اهو ٽولو لنگهي ويندو هو ته وري دڪان کولي رهندا هئا.
پر اڄ هڙتال نه هئي، اڄ چونڊن جو ڏينهن هو.

موڪل هئي. سارنگ واندو هو. هن کي ووٽ ڏيڻو
ڪونه هو. هوسنگتين سان ڪچهري ڪرڻ لاءِ نڪو هو.
سڀ ڪاروبار بند هئا. ڪو ايڪٽر ٻڪٽر دڪان
کليل ٿي ڏنو. گذريل ٻن مهينن جي لاڳيتي سرگرمين جي
طوفان کان پوءِ سڙڪن تي اڄ سانيڪو وايومنڊل عجيب
محسوس ٿي رهيو هو. رستن تي جلسن، جلسن، نعرن، کليل

جڏهن ۽ گڏين مٿي لسڪهندڙ ڪارڪنن جو لائوڊ اسپڪرن تي مخالفن کي ڳار ڪندڙ جو گهمسان ۽ شور غوغاءَ ڪونه هو. سڙڪن ۽ عمارتن تي، سڙڻ ۽ ڦٽڻ کان بچيل جهنڊا، هوا نه هڃڻ ڪري، ڦڙڪي ڪونه رهيا هئا. اهي ڪڏنہ نوايو ۽ منهن لڪايو بيهس بيٺا هئا، جڏهن پنهنجي ماڪن جي ڪرتوتن تي شرمسار آهن.

گڏين جي اڄ وڃ به گهٽ هئي، ڪجهه جڳيون ۽ موٽرون ووٽرن کي ووٽ ڏيڻ واري جاءِ تي پهچائڻ واسطي اچي ويهي رهيون هيون.

ووٽن وارين جاين تي ماڻهن جون ڊگهيون قطارون ۽ وڏا ميڙ مل هئا، انهن کان ٿورو پرڀرو اميدوارن جا جدا جدا شاميان لڳل هئا، جتان ووٽرن کي پرڀيون ڏنيون ٿي ويون. هٿياربند پوليس جا جٿا به موجود هئا.

ووٽرن جون لائونڊس، سارنگ سوچيو ته سمجهه ۾ نه ٿو اچي ته منهنجو نالو ووٽرن جي لسٽ ۾ ڇو نه آهي. هن کي ياد آيو ته لسٽن ۾ نالا داخل ڪرڻ وارا هن جي در تي آيا هئا، اعلان ٿيل ڇو ته فارم سنڌيءَ ۾ به آهن. ان ڪري هن انهن کي چيو ته مان سنڌيءَ ۾ فارم ڀريندس. هنن ورائيو ته هن وقت اسان وٽ اهي ڪونه آهن. ان تي هن چيو ته ٻي ٻوليءَ وارو فارم به مان ڀريندس، پر سنڌيءَ ۾ هن کي ائين ڪرڻ ڏنو ويو.

پر هنن چوڻن جي مهل دوران ڪوبه اميدوار يا ڪنهن به پارٽيءَ جو ڪارڪن شخصي طرح هن کي هن

سنڌ جي مٽي ۽ ماڻ هن سون ڪمايو. هيٺ رھو وڏو ٺيڪيدار
وڏو ڪر خانيدار ۽ وڏو زميندار آھي. بي انت جائداد ۽ زمين
جو مانڪ بنجي ويو آھي. ڪروڙن ۾ پيو ڪيڏي.

ان هوندي به هن ڌرتي ۽ وارن سان ڇا ڇا نه ڪيو؟
زمين جو مالڪ ڏيڻ کان پوءِ هن هارين کي پوري بٽي
نه ڏني ۽ هنن جا ٻيا حق هڙپ ڪيا. هنن جي احتجاج ڪرڻ
تي هنن تي ڪرڙا ڪس ڪيائين، هنن تي پوليس کان
ظلم ڪرايائين، هنن جا ڍڳا چوري ڪرايائين ۽ هنن جا
جهڳڙا ساڙيائين. نيٺ هنن کي زمين تان بي دخل ڪيائين.
ان ڪري هو دربدر ٿيا، بک، بيماري، بيروزگاري ۽ موت
جو شڪار ٿيا. هن پنهنجي هم وطن هارين کي آندو. اهڙي
طرح هن پنهنجي ڪارخانن ۾ هتي جي رهائڪن لاءِ نوڪري ۽
جا دروازا بند رکيا. معمولي ۾ معمولي ۽ ننڍي ۾ ننڍي
ملازمت واسطي به پنهنجي پرڳڻي مان ماڻهو آڻيندو رهيو.
هو پنهنجي ڪمائيءَ جو وڏو حصو پنهنجي پرڳڻي ۾ کڻي
ويندو آهي.

جڏهن زبان وارا فساد ٿيا، تڏهن هن بي ٻولي ۽ وارن
جو ساٿ ڏنو ۽ هن ڌرتي ۽ وارن تي وڏا وڏا ظلم ڪرڻ ۾
پاڻي پائيوار ٿيو.

هن ون يونٽ ٺوڙڻ جي مخالفت ڪئي. هن سنڌ جي
زمين ٻين پرڳڻن وارن کي نه ڏيڻ جي به مخالفت ڪئي.
سارنگ پٽي اميدوار جي باري ۾ سوچڻ لڳو: هو
هندستان مان لڏي هتي پناهه وٺڻ آيو هو. پوءِ پناهگيرن

ٿي ۽ ڌرتيءَ وارن جي حيات پيدا ٿي ۽ اهو به ٿيو ته
ڪوڙا ڪيڙا ۽ ٻيا ڇڙا ۽ ٻيا ڇڙا ۽ ٻيا ڇڙا ۽ ٻيا ڇڙا
ان سان اصلي حيدر سڌي مالهين هارين ۽ ننڍن لڏپلاڻ
کي پنڌل ڪري هنن ئي تباهه ۽ برباد ڪيائين.

هن زبان وارا فساد ڪرايا، جنهن ڪري نه رڳو سڌي
پوئي ۽ جي قومي ۽ سرڪاري حيثيت ختم ڪئي وئي، پر
هن ڌرتيءَ وارن جو رت وهايو ويو، هنن جي گهرن تي
حملا ڪيا ويا، هنن جي عورتن سان هٿ چراند ڪئي وئي،
هنن جا گهر ۽ دڪان جلايا ويا، هنن جون مڪسون ۽
جائدادون تباهه ڪيون ويون، هنن جي اڳواڻن تي به
اڇلائي هنن جي حياتيءَ کي جوکو رسائڻ جا جتن ڪيا
ويا ۽ وري ڏوهاري به هنن کي ئي بنائي جيلن ۾ وڙو
ويو ۽ سزائون ڏنيون ويون.

سارنگ ان انومان تي پهتو ته هن اميدوار جو ڪردار
اهڙو ئي رهيو آهي، جهڙو فلسطين ۾ يهودين جو.

هن کي ياد آيو ته هي اميدوار سنڌ جو نالو مڻائڻ ۽
مڻائڻ چاهي ٿو، هو سنڌ کي ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ چاهي
ٿو، هو هن ڌرتي وارن کي شهرن مان لوڏي ڪڍڻ چاهي
ٿو ۽ شهرن ۾ هنن جي حياتي وڃالڻ ۽ ڪا ڪر
ڪانه ڇڏي اٿس. هو هنن جي ڪاليجن ۾ داخلا ۽ نوڪرين
۾ حصي کان محروم ڪرڻ لاءِ پوري طرح ڪوشاڻ آهي.
سارنگ جي اندر ۾ سوال اڀريو: ڇو رڳو هن ڌرتيءَ
جا دشمن ۽ هن ڌرتيءَ وارن جو رت وڌائيندڙ اميدوار بيٺا

آهن؟ اهڙيون حالتون جو ڪنهن به ماڻهن جي ڪا به
هاري يا پوريهه نه ڪري سگهي. رڳو اهي رڳو اهي
جي ئي جمهوريت جي هڪ نموني آهي. جي جنهن وقت جو
مصيب اهو آهي ته ڏهائي وارن جو راج آهي، ته سو
اهڙيون حالتون ۽ شرط هجن جو فقط هاري يا پوريهه جي
اميدوار بيهي سگهي. ساڳئي وقت اهو به شرط آهي ته ووت
ڏيڻ ۽ اميدوار بيهڻ جو حق رڳو ان کي هجي جو هن ڌرتيءَ
تي ڄائو، نينو ۽ پليو آهي ۽ هن ڌرتيءَ جي ٻولي ڳالهائي
ٿو، ۽ گهٽ ۾ گهٽ چار پيڙهون سنڌ ۾ رهيون اٿس.

جمهوريت جو مطلب آهي گهڻائي ۽ جو راج ڪرڻ ۽
نه رڳو گهڻائي ۽ کي ووت جو حق ملڻ. ٽي ائين ٿو جو
ووت جو حق ته گهڻائي يعني پيڙيل طبقي کي آهي، پر سرشتو
اهڙو آهي، جو گهڻائي ۽ واري پيڙيل طبقي جو ماڻهو نه
اميدوار بيهي سگهي ٿو ۽ نه چونڊجي سگهي ٿو. فقط ٿورائي ۽
واري پيڙيل طبقي جا ماڻهو ئي چونڊجن ٿا ۽ اهي ئي
حڪومت ڪن ٿا.

*

*

*

پوءِ اوهان ئي اچتو، ٽسنڊي ٽسنڊي، ووت واري جڳهه
واري انبوهه ۾ ڪوڙ گهمسان، پڇ ڊڪ ۽ مارا ماري شروع
ٿي وئي. سارنڪ ٽڪڙو ٽڪڙو اڳتي وڌي ويو.
سندس دوست، رانجهو، پنهنجي گهر تي ويٺو هو.
”ووت ڏيڻ ڪونه ويو آئين ڇا؟“ هن دومت جي

ڪرڻ ۽ ۾ موڙي تي وهندي پيو.

”ن منهنجي ڌرتي ۽ جي ٻرمارن ۽ پنهنجي ڌرتي ۽ وٺ
جو رت وٺندڙن لڏي ڪنهن به ماڻهن سان وٺ ڏيندس“
”اسان جا تم همرهن اسٽ مان نالا ٿي اڏائي ڇڏيا.
نه رڳو اسان جا پر پاڙي ۾ رهندڙ ماروئڙن جا به. مون ٿي
اهو اندازو هيئن ٿيو جو انهن ٻڌايو ته وٺن ڪ به پاڙي
وٺ ڏيڻ لاءِ منت مڙ ڪڙ ڪرڻ ڪرڻ آئي آهي. جيئن ته
پاڙي ۾ جيڪي غرسندي رهن ٿا، تن وٺ پنهنجي اميدوارن
جا ماڻهو وٺ واسطي پئي آيا ويا آهن.“

”اسان جو به حال ڪونهي ۽ نه اهڙي دلچسپي آهي
جو اڳواٽ لسٽون ۽ ڪاٺي، پنهنجن نالن داخل هجڻ جي
پڪ ڪريون ها.“

”مان وات تي پئي سوچيندو آيس ته هنن چوڻين جي
مهم دوران ڪنهن به پلٽڻ تان، ڪنهن به اميدوار به
ڪنهن به پارٽي ۽ سنڌ جي مسئلن جو ذڪر ڪونه ڪيو.
اسلام ۽ ملڪي سالميت کي بي بنياد خطرن جو اڃايو وڌو
ڪري ورجايو ويو، پر سنڌ ۽ سنڌين کي جيڪي حقيقي
خطرا آهن، تن بابت هڪ اکر به نه ٻڌايو ويو. مون ٿي
هڪڙو مثال ذهن ۾ اچي ٿو: غرسندي ڪوٽا سسٽم ختم
ڪرڻ چاهين ٿا. ان سسٽم ڪري سنڌين کي ڪجهه
نوڪريون ۽ ڪاليجن ۾ داخلاون پڻ پونديون آهن. پر
اهو پڻ برداشت نه ٿو ڪو وڃي ۽ هڪ اميدوار وعدو
ڪيو ته ڪوٽا سسٽم کي ختم ڪرايو ويندو.“

”مذهب ۽ ملڪي سالميت جي اوت ۾ اسان کي ساڙيو

پيو وڃي.

”چونڊن ڪري جلسا، جلوس ٿيندا آهن، نورا لڳندا آهن، تقريرون ٿينديون آهن ۽ ٻي سياسي چرپر ٿيندي آهي، ان ڪري مانهن ۾ ڪنهن حد تائين سياسي سجاڳي ۽ راجنيتي شعور وڌندو آهي. پر سنڌ جي، خاص ڪري ڳوٺن کي ان ڪن به گهڻي حد تائين محروم ڪيو ويو، اهو هن طرح ته گهڻن تڪن ۾ مقابلو ٿي ڪونه ٿيو.“

* * *

ان وقت هن جا ٻيا ٻه سنگتي لطيف ۽ سهراب پڻ اچي سهڙيا. لطيف ايندي ئي چيو:

”يار، شهر ۾ ڏاڍا هنگاما ٿي رهيا آهن. پنهنجا سنڌي ٻا ڪُنجن. جيئن ته هڪڙي سياسي پارٽيءَ جو اڳواڻ سنڌي آهي، تنهنڪري ٻي ڌر وارا سمجهن ٿا ته سڀ سنڌي ان پارٽيءَ ۾ شامل آهن ۽ ان جي اميدوارن کي ووٽ ڏيندا. حالتن ڪري ٿيو به ائين آهي. هڪ ته ڪا اهڙي پارٽي هئي ڪانه جنهن کي سنڌي صفا پنهنجو سمجهن ۽ هنن کي ڪنهن نه ڪنهن کي ووٽ ڏيڻو هو، مٿان وري جو ٻي ڌر وارن جي اڃائي مخالفت ۽ ڳارڻند ٿي، تنهنڪري هنن به سوچيو ته پوءِ ائين ٿي سگهي.“

لطيف، سارنگ ڏي منهن ڪري پڇيو:

”ووٽ ڏئي آئين؟“

”منهنجو ووٽرن جي لسٽ ۾ نالو ئي ڪونهي.“

”ائين نه اٿئي. نالو ته منهنجو ڪونه هو ۽ ڪيترا ئي

”لا وادعي ٿي لست ۾ داخل ڪونہ ڪيا وڃن ها، پر سڄو
۽ سڄي بڙسرين جا بالا ها، مون پاڻ ڏٺا ها.“
”پراسان وٽ نہ ڪو ورڪ ڪرڻ ٿي ڪونہ آيو.“
”بڻهي ڪريون ڪري سڌي طرح سنڌين وٽ وڃڻ
جي هنن کي همت ڪانه ٿي آهي.“

رانجهي چيو: ”هن اليڪشن ۾ هتي جي ماڻهن، خاص
عوامي شعور رکندڙن، اها ڪمي محسوس ڪئي آهي يا
ائين چئجي ته پياس محسوس ڪئي آهي ته پنهنجي ٻري
هجي ها، جا اسان جي حقيقي مسئلن جي پٺڀرائي ڪندڙ
هجي ها، جن جي اميدوارن کي پنهنجو سمجهي، هنن جو
ورڪ ڪجي ها ۽ ووٽ ڏجي ها.“

سارنگ چيو: ”ان ۾ ڪو شڪ نہ آهي ته هنن چونڊن
جي مھر دوران، سنڌين هڪ خال ٿي محسوس ڪيو:
سياسي، نظرياتي ۽ سماجي خان.“

لطيف چيو: ”پن تي پاڙڻو ناهي، ماتم ڪرڻو ۽ ڳوڙھ
ڳاڙڻا ناهن. پنهنجن هٿن ۾ فولادي قوت پيدا ڪرڻي پوندي،
پنهنجون زنجيرون پاڻ ٿي ٽوڙيون پونديون: شخصي سطح
تي، طبقاتي سطح تي، قومي سطح تي.“

* * *

شام ٿي. سڀني سنگتي چونڊن جا نتيجا ٻڌڻ واسطي
ٽيليويزن سامهون ٿي ويٺا.

سارنگ چيو: ”ڪراهي ٿي. ويءَ تان رڳو سنڌي
پروگرام اچڻ ڪپي، پر ڏهن سائس ڏاڍا رڙيون ڪريون،

از مڪاتڪ مان وٽ نه وڌي نه وڌيو. وڏيون جا بهال به
بي اثر ثابت ٿيا.

نصف چيو: ”ان مان بدرو آهي ته ٺهرائن، سانن،
تقريرون، ايڊيٽوريون ۽ منٽ ميٽ مان ڪجهه ورتو ناهي.
رانجهي ۾: ”چونڊن جي مهم دوران مخالف پارٽين
کي ريڊئي ۽ ٽيليويزن تي گهٽ وقت ڏنو ويو. هنن
هڪ ڪورٽ ۾ لڙي اهو حق حاصل ڪيو آهي ۽ هنن کي
به هٿي انهن ادارن تي اوتروئي وقت ملي ٿو، جيترو حڪومتي
پارٽي ۽ ڪي. اسان پڻ ٽئڪس پرينڊر آهيون ۽ ٽيليويزن تي
اسان کي به پورو پورو حق آهي، پر اسان ۾ ايترو به حال
ڪونهي جو ڪورٽ ۾ ئي اهو ڪيس ڪريون.“

لطيف چيو: ”پر سائين ڪيس ڪير ڪندو؟ اسان وٽ
تنظيم ڪئي آهي. اهڙين گهالهين لاءِ تنظيم ڪئي. پارٽي
ڪئي. عملي جا ڪوڙ ڪئي. اسان کي ان نتيجي تي پهچڻ ۾
هٿي هڪ نه هجڻ گهرجي ته هتي اهڙي پارٽي هجي، جنهن
جي سياست جو بنياد سنڌيت هجي ۽ ان جون دڙون هارين
۽ گهٽائين ۾ هجن.“

اتي ٻاهر هل بڪڙو ٻڌڻ ۾ آيو. اهو وڌندو ۽ ويجهو
پوندو ٿي ويو. هو سڀني اکڻ ۾ نڪري آيا.

وايومنڊل ۾ گوڙ ۽ نعرا هئا، درن ۾ ڀڄڻ ۽ شيشن ٽوڙڻ
جا آواز هئا، پٿر بازي ۽ گولن چوڙڻ جا لڪاءُ هئا، ٻارن
جون ڪيڪون ۽ ضاعفن جون رڙيون ۽ واکا هئا، رت ۽
باروت جي بوءِ هئي. ٻڙي جي ٻن ٽن گهرن مان دونهين

جا ڪڪر اڀري رهيا هئا.

لطف در جي چرم مان جهنابي پائي، رسي جي ڏڪ ڏٺي.
هزارن مچريل ماڻهن جو انبوهه هو، جو لهرن جي حملا
ڪري رهيو هو.

جيئن ته رانجهي جي گهر ۾ ٻار ٻچا هئا، ان ڪري سڀي
دوستن حفاظت لاءِ هن گهر ۾ ئي رستن مناسب سمجهيو.
لطيف رانجهي ڏي منهن ڪري پڇيو: ”گهر ۾ ڪو
هٿيار اٿي؟“

رانجهي، جنهن جو منهن سوسو سڄي ويو هو، منهن ڪٽي
لوڏي ناڪار ڪئي.

لطيف چيو: ”اسين ته پاڻ وٽ هٿيار راندا آهيون ۽ نه
وڙهڻ ۽ پنهنجو بچاءُ ڪرڻ جي سکيا وٺندا آهيون!“
سڀئي سنگتي هڪٻئي تي خالي خالي نظرن سان ڏسڻ
لڳا.

(۱۷- مارچ ۱۹۷۸ع)

پراڌا ساڻي

قدوس، پنهنجي اصلي ديس بهار هندستان کي ڇڏي،
اوپر بنگال ۾ لڏي آيو. بنگلاديش ٺهڻ وقت اتان ڀڄيو
پيس. عارضي طرح برما ۾ رهيو. موقعو ملڻ تي هتي هليو آيو.
مان اول ئي هڪڙي ڪهاڻي ۽ ۾ ٻڌائي چڪو آهيان
ته هن هندستان ڇو ڇڏيو. مان اهو پڻ هڪڙي ڪهاڻي ۽
۾ ٻڌائي چڪو آهيان ته هن کي بنگلاديش ڪيئن ڇڏيو
پيو. مان اهو نه ٻڌائيندس ته هو برما ۾ ڇو نه نڪو؟ مان
اهو به ٻڌائڻ کان نٿائيندس ته هن جو هتي ڪهڙو حشر
ٿيندو؟ مان هن ڪهاڻي ۽ ۾ تمام ٿورڻا ڪرڻ ۾ اهو
ٻڌائيندس ته هو پنهنجي پراڻي ساڻي ۽ سان ڪيئن مليو.
* * *

ڪيترن ڏينهن کان شهر ۾ زبردست هنگاما ٿي رهيا
هئا. جلوسن، جلسن، هڙتالن ۽ ڀڄ ڊاهه جي ڪاررواين جي
ڌم لڳي پئي هئي.
ورهين ڪسان وٺي ڏٺو ويو هو ته هتي جيڪي به وڏا
جهڳٽا، فساد، وڳوڙ، چڪمان، اختلاف ۽ تضاد ٿين ٿا،
تن ۾ به الڳ ۽ چٽيون ڌريون لهي وينديون هيون: ڌرتي ۽
وارا ۽ ٻاهران آيل. پوءِ اهو مسئلو زبان جو هجي يا تهذيب
جو، ڪوٺا جو هجي يا ڪاليجن ۾ داخلا جو، نوڪرين

سان هئي، پر بعد ۾، هيءَ ڏسڻ جي ڀاڱي ۾ ڪجهه ٿيڻ جو
روپ ورتو. مڃاڻ ۾ ٻارائيءَ ۽ اراڻ ۾ اڻڻ جا ڪجهه ڏسڻ
شهر ۾ ڀڄڻ ۽ ڪراڻ ۾ ڏسڻ جو ڏسڻ ۽ ڪراڻ ۾ ڏسڻ
ڪيترن ڏينهن تائين ڏسڻ ۾ ڪرڻ ۾ ڏسڻ ۾ ڏسڻ ۾ ڏسڻ.

ماروئڻ واري ساڳئي ڳوٺ تي وري حملو ڪيو. هر هن ڀيري حملي ڪندڙن جي پنهنجن ارادن ۾ ڪم ٿيڻ جو سوال ئي ڪونه ٿي آيو. گذريل ڏينهن جي مدد ۾ ڳوٺ جي ماروئڻ توڙي شهر جي ٻين ڀائرن پنهنجي پنهنجي هڪ بچاءَ ڪاميٽي ٺاهي هئي. ان جي ذريعي ۴ رڳو مردن کي پر زالن کي گهريل سکيا ڏني وئي هئي، ۽ گهريل سامان هٿ ڪري رکيو ويو هو، جيئن حملو ڪندڙن جو هر نموني ۽ گڏجي مقابلو ڪري سگهجي. سڀني ڀائرن جون بچاءَ ڪاميٽيون پاڻ ۾ به لهه وچڙ ۾ هيون.

هنن ماروئڙن کي هن ڀري ڏيو آسانيءَ سان معلوم
ٿي ويو ته هي جي هزارن جي هجوم جي مستي ۾ هلاڻ
ڪن ٿا، سي معمولي مقابلي جي ست ۾ ٿا جيتري سگهن.

هنگام دوران، محافظان خان جي ڏيوي هن شهر ۾ لڳي.
هتي جا ڪي واقعا ڏسي يا ٻڌي، هن ٽي قدوس ياد اچي
ويندو هو. مثال طور: هڪڙي ماڻهوءَ ٽي چرو هئي ماريو
ويو. محافظان ڏٺو ته چرو انهيءَ ڍنگ سان هن جي پيٽ
۾ ٽپيو ويو هو، جنهن ڍنگ سان قدوس ۽ سندس ساٿي
ٽپيندا هئا. نه فقط ايترو پر هن ڏٺو ته اهو چرو جو نالو

ڪڏهن انهي رهجي ويو هو، سو ساڳي ڏين جي هو، جڏهن
قدوس ۽ هن جا ساٿي استعمال ڪندا هئا.

هڪ ميڙ ۾ مالوٽوف ۾ اڇلايو ويو، جنهن ڪري ۾
ماڻهو مري ويا ۽ ڪيترا ڦٽجي پيا. محبت خان ئي بادشاهه
تم اهڙا ۾ قدوس ۾ گهر ۾ ڏهندو هو.

ڌرتسي ۽ وارن خلاف ڪوڙيون چغليون هڻي ۽ بهتان
مڙهي، هنن کي پڪڙائڻ وارا واقعا به قدوس جي ٿوري جي
ڪم جا طريقا هئا.

اوپر بنگال ۾ گورنر وقت، پنجاب مان آيل محافظ خان
جي ڊوٽي ڊاڪا ۾ لڳي هئي. ان وقت قدوس انهي رهندو
هو. هو بنگالين خلاف جاسوسي ڪري، خرون پهچائيندو
هو، ۽ هنن کي پڪڙائيندو هو. بسم ٺاهي، بنگالين تي
اڇلائيندو هو. هو ۽ هن جا ساٿي باهون ڏيڻ، ڦرلٽ ڪرڻ،
ڇرن سان مارڻ ۾ ڀرپور حصو وٺندا هئا. هو انقلابي اديبن،
شاعرن ۽ دانشورن خلاف چغليون هڻندو هو ۽ هنن کي
پڪڙائڻ جو ذريعو بڻبو هو. سڀني بنگالي چوڪرن ۽
زالن جا نشان پتا ڏئي، هو هنن جي آبرو ٽٽائڻ ۾ مددگار
ٿيندو هو.

مقصود ساڳيو، منزل ساڳي. اتي ئي محافظ خان ۽ قدوس
جي گهاٽي ياراني ٿي ويئي. هو هڪٻئي جي ڄاڻو بنجي ويا.
سو هن شهر جا واقعا ڏسي ۽ ٻڌي، محافظ خان کي
قدوس باد ايندو رهيو.

هڪ ڏينهن ٻن ڇوڪرن جي ڀاءُ ڀائرن جي گهر ۾ هڪ
هنڌ جلوس مڇرجي ۾ ويٺو ۽ ڏٺو ته اهو ئي ڇوڪرو ڪوڻ ڪوڻ ڪيو.
مهر ۾ ڪو ڌوڏي ٿي هيو، هن اچي هڪ ٻار اڇايندڙ ٿي
پنهن کان جهليو. پنهنجي جون نظرون مٿيون ڪري
هڪ ٻئي ڏي گهري نٿا ريانئون ۽ پوءِ هڪ ٻئي ٿي بکن
پئجي ويا.

”يار محافظ خان!“

”يار قدوس!“

انهيءَ ئي گهڙيءَ ڏيهه ڏٺي پنهنجي ڪي گهرو ڪري ويا.

(۱۳- مئي ۱۹۷۷)

وراکا وچن جا

ٻاهر وچن جا وراڪا آهن، جيتريون سونون سرڪڻ ڏسجن.
گجگور جا تماڪا آهن. جن ۾ سڪرن، حل سهر جي
مڃني موٽرن جا آواز روڪ (Silencer) ڏئي ٻيا آهن. طرفن
جا اهڙا سوساٽ آهن جو پائنجي پيو ته هڪ ئي وقت هزارين
واسينگ ڦرڪارا هڻي رهيا آهن، يا بي شمار شرير شاگرد
ڪيترن ئي موٽرن جي هوا سا ڪڍن. ۽ منهن ائين ٻيو
وسي جيئن جبل ۾ ڪرندڙ آسار. انهن سان گڏ رات جو
اندوڪار.

”ملڪ ۾ ائين ئي اوندھ ٺڳي پئي آهي، هي بجليءَ
وارا اوندھ ۾ اوندھ لڳايو ويندو آهي.“ هڪڙو ساٿي مڻ
بتي ٻاريندي چوي ٿو.

”هي ۾ بوندون بارش پئي ته بجلي ائين بند ٿو وڃي
جيئن سنڌو درياه جو پاڻي بند ڪيو اٿن.“ ٻيو ساٿي چوي ٿو.
”پراڄ ته اسان کي ههڙي ئي ماحول ۽ موسم جي
ضرورت هئي.“ ٽيون ساٿي، مرڪي، پنهنجو خيال ظاهر
ڪري ٿو.

”ڪنهن جاموس جي انديشي کان سواءِ، پوري ڀروسي
سان ويهي ٿا پروگرام ٺاهيون.“ چوٿون ساٿي، ڪوئيءَ
جو در بند ڪندي چوي ٿو.

”اسين وڃون آهيون، اسين آجڳوڙ آهيون، اسين صوبان
آهيون، اسين آبشار آهيون.“ ٻيو ساٿي، مٿ ڀڪوڙي، هوا
۾ بند ڪري چوي ٿو.

”اسان سرڪڻ ڏي آهيون، اسان تماڪ آهيون، اسان
ٻهڙن ڏن ڪرندڙ تيز وڌڪرو آهيون،“ نيون ساٿي چوي ٿو.
”ڏسو! اسان آزاديءَ جي شمع جلائي آهي.“ مٿن ٻئي
ٻارهندڙ چوي ٿو.

”اسان ههڙي انڌو ڪر ۾ به روشني ڦهلائي آهي.“
چوٿون ساٿي چوي ٿو.

ٻارئيءَ ۾ شاگرد ڪارڪن تي پئمفليت جا ڊڪ
سؤ عڪسي نقل (Photostat) ڪيڊرائڻ جو ڪم رکيو
آهي. هو پنهنجي هاسٽل جي ڪمري ۾، ان باري ۾ صلاح
مصلحت ڪرڻ لڳن ٿا:

”بلڪه ڇاڙهيءَ وارو فوٽو اسٽيٽ وارو آهي ته پنهنجي
قوم جو، پر ڏاڍو ڊڄڻو آهي ۽ مٿ ٻڌي چند ڇڏائيندو
آهي، ۽ هي ڪم نه ڪري ڏيندو آهي.“

”جنرل هوشو روڊ وارو فوٽو اسٽيٽ وارو به اسان جي
پنهنجي قوم جو آهي، پر هن جا افعال به ساڳيا آهن. ڪم
نه ڪندو آهي.“

”گاڏي ڌاتي وارو فوٽو اسٽيٽ وارو به اسان جي قوم
جو ماڻهو آهي. هو مٿس ماڻهو هو. اسان جا ڏاڍا ڪم
ڪيائين ۽ پئسا به گهٽ وٺندو هو، ۽ ڪڏهن ته پئسا
وٺندو ئي نه هو. پر جڏهن کان هن تي پوليس چاپو هنيو

آهي، هو به مجبوري ٿو ڏيکاري.“

”اسان جا ماڻهو ڊپل ۽ هيسل آهن.“

”ڪري اسان کي ٻي ڌي جي نواز امتيٽ واري وٽ هٿو پونسو.“

”ان کي دليري ۽ ڇڏي يا وڪڻيم، پر هه هٿو ڪم ڪري ڏيندا آهن. لالچ نه پنهنجي جڳهه تي آهي، ۽ وصول ڪندا آهن.“

”دليريءَ جو سوال ڪونهي، پر هنن جا نوڪريءَ سان لڳ لاڳاپا آهن. هنن مٿان سلاسيءَ جو هٿ آهي ۽ هنن کي ڇا به لڳڻ ۽ وٺڻ پڪڙڻ جو انديشو نه هوندو آهي.“

”پر اسان کي هر حال ۾ خبردار رهڻ کپي. بنيادي طرح هنن جي راهه اڳ آهي ۽ اسان جي راهه اڳ آهي. بس تي ڪڏهن به اعتبار ڪرڻو نه آهي. هنن جا ذهن ۽ زري ۽ ڇڻڻا آهن. ڪنهن به وقت اسين دوکي ۾ جي سگهون ٿا.“

”هيءَ به ڳالھ آهي ته پنهنجو جي ڪم نه ڪريو. به نقصان نه رسائيندو ۽ نه ڪم ڪرائي ڪندو.“

”بهرحال ڪم ته ڪرائڻو آهي. ٻي ڌي جي نوٽو اسٽيٽ وارن مان مون کي ٻه اندڙا سمجهڻ ٿا، جن اڳ به اسان کي ادڙي قسم جو ڪم ڪري ڏنو آهي. هو لالچي به آهن. رواجي طرح ايتري ڪاٻن ڪڍرائڻ جي حالت ۾ هنن کي اڳهه ۾ چڏي ڪڍڻ ڏري، پر هو ته مرڳوئي پيشا پيشا وصول ڪندا آهن.“

”ٺي به به را اهر!“

”مڪرو اسٺن ره ڊوارو ۽ ٻه ٻه ٻه نور ٺي س. سٺاپ
ور.“

پڇريءَ ۾ هر يونيورسٽي بس اسٺاپ واري فرار اسٺاپ
وري وڌن، بڻمٺاپ جيون دڪو ۽ ڪاپيون ڪيرائڻ تي
سٺم ٿن ٿا ۽ ننڍيلوار سٺم ٿن ٿا.

* * *

ٻئي ڏينهن، ڏهين بجي، ٻه شاگرد يونيورسٽي بس اسٺاپ
وت، بس جي انتظار ڪندڙ هجرم ۾ ملي وڃن ٿا ۽ ٻه
شاگرد، ان فوٽو اسٽيٽ دڪان جي سامهون، رستي جي
ٻي پاسي، فوٽ پات تي وڃي بيٺن ٿا.

اس ۾ تيزي ٿي شروع ٿي آهي. ڪڪرن جو ڏٺو
نشان ڪونهي. آڪاس نرو، صاف ۽ ڇاڪندڙ آهي، ۽
اهڙو معصوم پيو لڳي جو ڪنهن کي نه شڪ پئجي نه ٿو
مگهي ته هن رات ڪهڙا رانگا ڪيا آهن. رستي تي پاڻيءَ
جو ڊها، گپ ۽ ڪچڙ آهي. گاڏين ۽ ماڻهن جي اڇ وڇ
اڇ ڪجهه گهٽ آهي.

فوٽ پات تي بيٺل ٻه شاگرد، جڏهن ڏسڻ ٿا ته دڪان
۾ ڪو گراهڪ ڪونهي ته هو ٻئي چٽا رستو پيار ڪري
دڪان اندر گهڙي وڃن ٿا. دڪاندار پهرين انڪار ڪرڻ
جو نمونو اختيار ڪري ٿو، پر پوءِ مڃي وڃي ٿو، ان شرط
تي هڪ صفحي جي رواجي اگهه پنجاهه پئسا. - اڃان دڪ

رسم ڏيو وٺو ۽ ٻيو ڏسڻ سان ان وقت اڪاٽ ٿيا ويا. شاگرد اهو شرط مڃين ٿا. ان دوران هن ڄاڻ ٿي، هي هجوم ۾ ٻڌا آهن، سي دڪان سامهون رهي جي ٿي سي فون پاٽ تي اچي بيٺن ٿا. دڪان جي ليدل در ٺٽي، ڏک جي فرس سان ڪپڙي جو پردو رکيل آهي، دڪان دڪان اندر نظر نه ٿي پوي. هو پنهنجي ساٿن تي دڪان مان ٻاهر ايندو ڏسي، وري واپس اچي هجوم ۾ ٻڌن ٿا ۽ ٻيا به ڄاڻا اچي ان هجوم جو حصو بنجن ٿا. هنن جي ٿي ته چارئي ڄاڻا ٻن سان گڏ ان ۾ چڙهن ٿا. هاسٽل ۾ اچي، دڪان ۾ ويل ساٿي، ٻن ٻن ساٿن کي ٻڌن ٿا ته پئمفليٽون سانجهي ۽ جو ستين جي ملنديون.

* * *

سانجهي ۽ جوستين بجي ساڳيا شاگرد ساڳي خبرداري ۽
سان اتي اچن ٿا. جڏهن دڪان خالي ڏسڻ ٿا ته ٻه حد
رستو ٻار ڪري دڪان ۾ داخل ٿين ٿا. رستي تي گج ٻوڙ
آهي. باقي ٻيا ٻه چٽا هن وقت رستي جي اڳي پاسي موڪلت
تي گذرڻ ٿا. ٻين ٻه هڪٻئي سان ڪافي پري پيا آهن
۽ اهڙي نموني جيئن هنن جي دڪان تي نظر پئجي سگهي.
جيئن ئي دڪاندار هنن کي پنهنجن جوڻهو ڏٺي ٿو،
تيئن ٻه ماڻهو رواجي ڪڙڻ ۾ دڪان اندر گهڙي اچن ٿا
۽ چوڪرن کي ڏهن ٿا ته اسين اهو مواد ڏسنداسون. چوڪرا
مامري کي سمجهي وڃن ٿا ۽ پنهنجن جوڻهون هنن جي
حوالي ڪرڻ بدران، ان سميت ٿوهه ڏئي ٻاهر پڇڻ جي

ڪزنس ڪر ٿا، پر اهي ئي ان ڏهن ڏينهن ۾ ڏاڍا ڏک ۾
 ڏڪن جي درواري وٽ اچي پهچن ٿا ۽ هنن ڏاڍن ڏي
 بدرويون ڏٺن ٿا. انهيءَ ساڳي ڏينهي ڪرڻ ٿي ڪرڻ ڪو وڃي
 ٿو... هنن جا ٻه ساٿي، جي پري پري موجود آهن، سي ان
 ڪسڪي وڃن ٿا، ماڻهن جو وڏو ميڙ ڪنو ٿي وڃي ٿو.

* * *

ان گهڻا ڪي هفتو گذري ويو آهي. صبح جا اٺ وڳا
 آهن. هي وقت اهڙو آهي جو هن بس اسٽاپ تي يونيورسٽيءَ
 ڏانهن ويندڙ شاگردن جو وڏو ڳاڙهو موجود رهندو آهي.
 هي بسون ڪناريون ۽ ڌڪا اسٽارٽ قسم جون هونديون آهن،
 ۽ ڏسي خيال ايندو آهي ته انهن کان ميونسپالٽيءَ جون
 ڪتن ڪٿن ۽ گند ڏيون واريون گڏيون به ڇڏيون آهن.
 اهڙيون بسون به ٿوريون ۽ اڻپوريون هونديون آهن، ۽
 جڏهن بس ايندي آهي ته بيغل چوڪرا ان ۾ جاءِ حاصل
 ڪرڻ واسطي پري کان ئي پهچندا آهن. بدو ٻرڻ ٻوڙان
 ۽ ڌڪ ڌڪن ۾ اهو ڏيک ڏسي، ڪٿو ڪري سگهو ٿو ٿي
 ته هتي تعليم جي ڪيترو ڌيان ڏنو وڃي ۽ اهو ٻڌ سگهجي
 ته اچڻ لڳندو آهي ته انهن شاگردن ۾ ڇو سڀ شي ۽ موسي
 بغاوت جو سمنڊ چوليون هڻي رهيو آهي...

رستي تي گاڏين ۽ پيادلن جي اڇ وڇ اوح بي آهي.
 گاڏين جي اچڻ، ڦيرڻ ۽ هارڻ جي اوارڻ جو شور آهي.
 ماڻهو تيز تيز وڌن ٿا ڏسندا پهچن ٿا، افسر ۽ ڪمن
 ڪارين پٺيان وڃي رهيا آهن. درواري اسڪول جو اڃا

واريءَ ۾ لهرون

سائين!

توهان جا لک لائڻ. توهان جي ڀارت سيارت تي مان هن ”اخبار“ جو خاطر بنجي ويو آهيان. اصل ۾ گج ٺاڻي کان ان جتن ۾ هوس نه ڪنهن سنڌي اخبار جو نمائندو بنجان، پر ڪاميابي حاصل ڪانه ٿي هئي. منهنجو اهو شوق انهيءَ جنبي هيٺ هو ته مان پنهنجي ڏٽڙيل، پيٽيل ۽ پنهي پيل ڌري سنڌين جي غير انساني جيون، هنن تي وڌين، ڪامورن ۽ پوليس جي ٿيندڙ ظلمن، زيادتين ۽ ڏاڍاين جون حقيقي حالتون، اصلي خبرون ۽ اکين ڏٺو سماچار، اخبارن رستي سنڌ ۽ سڄي سنسار تائين پهچايان ۽ هنن جي ذهن ۽ ضمير کي جنبش ۾ آڻيان. ڪوڙ ٺاڻي کان هٽ پير هلايم، پر ڪنهن به اخبار مون کي پنهنجو خاطر نمائندو يا عيوضي مقرر نه ڪيو. هينئر توهان پنهنجي دوست ايڊيٽر ڏانهن سفارشي چئي ڏني ته منهنجو ڪم ڏاڍو سولائيءَ سان ٿي ويو. نه رڳو ايترو، پر مون ٻڌو هو ته مني ۾ ڊپارٽ جي نالي ۾ پنج سؤ رپيا ورتا ويندا آهن، مون ڏان اهي به نه اڳاڙيا ويا. مون کي مقرريءَ جو ”صحافت جو ڪارڊ“ مليو ۽ فقط ايترو چيو ويو ته اخبار ڪم، اشتهار ڏيارڻ جي پوري ڪوشش ڪندو رهان.

سو سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جا وري نه هئا ٿورا، هالي هڪ ئي
 وڏي ماڻھو اهي ٿورا ڄاڻا ۽ رڳو مسٽر ۽ ميسٽرس عوام
 ۽ خساريءَ وارن تائين پهچائڻ جو به ٻي ٿر جي منصوبن جا
 حق ۽ اني ئي سگهندڙ ترقيءَ جي تحريزن صرف به نوجوان
 ڇڪ ٿيندس. اهو مان پنهنجو قومي ۽ انساني فرض سمجهي
 ڪيو رهندس. ٿرين کي خيرات ۾ ڪجهه ماڻ يا رحم جي
 هيٺ هنن جي جهول ۾ ڪجهه پوڻ وارا تصور ختم ٿي
 ڪين. هنن ۾ ذهني سجاڳي، نظرياتي شعور ۽ عملي طاقتون
 اهڙيون بنڌا ڪيون وڃن جو هو پنهنجي همت، حوصلو ۽
 پانهن جي بل سان پنهنجا انساني ۽ ماڻھو جي حق وٺڻ ۽ پاڻ ئي
 ترقيءَ ۽ اڳتي وڌڻ جون واٽون ٺاهين، ۽ انهن تي هلي منزل
 ماڻين. هو ٻين سنڌين سان ساٿ ڏئي، پنهنجي قومي ماڳ
 تي پهچن.

هي واريءَ جون پٽون، هي رڻ بست، هي ڇوٽا، هي
 ڪوھ، هي ڪاٺيون، هي مينهن تي ساوا ٿيندڙ ڪيٽ، اٻڻ
 مان ئي ٿرين جي زندگي اڀرڻ ۽ اُسرڻ ڪبي. ماروٺون ۽
 سانگيٽون ٿي اهو سڄو ڪجهه پاڻ ڪرڻو آهي.

* * *

سائن!

”اخبار“ ٿي خبرون ۽ شڪايتون موڪلڻ شروع ڪري
 ڇڏيون اٿم. هتي عوام سان جيڪي وهي واپري ٿو، عام
 ٿرين جا جيڪي مسئلا آهن، هنن جا مطالبو ۽ احتجاج،
 هنن تي ڀرمار، پوليس ۽ ڪاموري طبقي طرفان جيڪي سڀيون

مٿيون ڏيکاريون ۽ ٻي اوصافون ڏن ڏون، تن جهڙي ۽
 ائين ڏٺو تفصيل پئي موڪليو اٿم. پر مان ڏسان ٻيو به
 اهي ٿيون نه سون چاهيون وڃن. يا انهن مان ڪا شيءِ
 چاڻ ٿي وڃي ته صفا مروڙي سروڙي، جو اصل حقيقت جو
 ڪو ڪاٿو ئي نه ٿي سگهي. مان اخبارن ۾ پڻ هڏن جون
 خبرون پڙهي، هاڻي آسانيءَ سان انومان ڪيس سگهان ٿو
 ته اخبار وارا فقط ڪا سوري ڪي خراسان جون خبرون ۽ وڌيڪ
 ڪي قومي هيرو ڪري پيش ڪرڻ وارو سماچار ڏيندا آهن.
 مونکي ذهني ۽ عملي طرح ان ڳالهه کان نفرت آهي. مان
 ائين ڪري نه ٿو سگهان.

اوهان روز ڪا نه ڪا اخبار پڙهندا هوندا. ان ۾ ڇپيل
 مواد بابت اوهان پاڻ ويهي سوچيندا ته توهان کي محسوس
 ٿيندو ته صحافت جو صاف ۽ سڳورو ڌنڌو ڪٿو نه ڪري
 ٻيو آهي. صحافت جي ڪيڏي نه مٿي پليد ڪئي وئي آهي.
 ان جو هڏي هر باشعور اخبار پڙهندڙ، چڱيءَ ريت واقف
 آهي. سرڪاري توڙي غير سرڪاري مارڪيٽ ۾
 صحافين جو قلم ائين ٻيو وڪامي، جيئن ڪهر ۽ ڪوڙا
 وڪامندا آهن. انهن صحافين ۽ اخبار وارن، وقت جي
 حڪمرانن جي خوشنودي حاصل ڪرڻ خاطر، اخبارن ۾
 خوشامدي ڪلما ۽ اهي اهي بيان ڏيڻ جو ڌنڌو اخبار ڪو
 آهي، جن جو مثال درٻارين جي باربع ۾ ملڻ نه مشڪل
 آهي. اخبارن ۾ رڳو ڪامورن جا فوٽو ۽ ان سان گڏ سندن
 بيگمن جون تصويرون ۽ انهن جا پوز نظر ايندا. وري ائين

جي لار ۾، انهن ٻارن جي سار جي سرجائي ۽ ٻين ٻين ڪمن تي
 ڪري چڏيو آهي. ماڻهن سان اخبار ٻارن جو ڪو تعلق نه هوندو.
 آهي، جو پئسا ڏئي اخبار وٺن ته اخبار ۾ منهنجي ڪو به
 مرڻ ۽ ميران جي جاءِ تي زوريءَ ڪم ڪندو ٿو. ڇو ته انهن
 ڏيکاريون وڃن ٿيون.... ائين برابر آهي ته سڀني اخبارن جو
 اهو رويو نه آهي، پر ڏسجي ٿو ته ڪن اخبارن ۾ سمور ٿيندو
 آهي ته رڳو ڪامورن ۽ سندن بيگمن جا فرما ڇاپيندا ۽
 انهن جون تعريفون لکندا رهندا.

* * *

سائين!

مونکي صحافيءَ جي ادبيت ۽ صحافت جي حقيقت جي
 باري ۾ چڱو آڙوڏو ٿيندو ٿيو وڃي. صحافيءَ کي سڀني
 ڪانه ٿي ڏني وڃي، نه ڪو الاؤنس ۽ نه ڪو اجورو.
 خبرن موڪلڻ لاءِ هن کي ٽپال جو خرچ به پنهنجي ڪنهن
 مان ڏوڪرڻو پوي، ۽ ساڳئي مقصد واسطي ٻارون ڪرڻ
 يا فون تي ٻڌائڻ جي لاڳت پڻ پنهنجي هٿان ڪرڻي ٿي
 پري. ان کان سواءِ هن کي خبرون هٿ ڪرڻ واسطي يا
 واردات جي جاءِ تي پئي هڻڻ، پئي گهرڻ يا پئي شهر، پنهنجي
 سائيڪل، موٽر سائيڪل، گاڏي، لاري يا ڪنهن وٽ
 تي وڃڻو پوي ته ساري چئني هن کي پنهنجي کيسي مان
 ڀري بوندي. ان جي مٿان وري اخبار وارن جي دٻ تي دٻ،
 تقاضا تي تقاضا ته اخبار لاءِ ”توجهه طلب“ يا ٻئي قسم

جا الله بهار ڏياريو.

پوءِ ڀلا آخر صحافين کي ڇا ٿيو پرائم بوي جو هٿي
هڻ هٿان ڪن ٿا، ۽ پنهنجن دروان جون دشمنيون پرائين
ٿا... انهيءَ ڏاڪي تي ئي بدنام ڪرڻ جون تمڪون،
مشهور ڪرڻ جا وعدا جنم وٺن ٿا ۽ بلڪ ميلنگ ڪرڻ
جا دروازا کلي وڃن ٿا، ۽ صحافي وجهن جو فائدو وٺن سگهي
وڃي ٿو. تيل ترن مان ڪيڻ جو هن کي پورو موقعو آهي.
مان پنهنجي ”صحافي ڪارڊ“ جي سگهه به ٽسي چڪو
آهيان. مان ان ڪارڊ ڪري ڪنهن به ٿاڻي به ڪنهن به
آفس ۾ ۽ ڪنهن به ڪاموري وٽ اندر لڳهي وڃي سگهان
ٿو. مون کي نه صرف هڪدم اندر اچڻ وڃڻ ڏسو ويندو
آهي، پر عزت سان وهاريو ويندو آهي ۽ چانهه پائي به پياريو
ويندو آهي، ۽ ڪلنڊر جهري سان خيرعافيت پڇي ويندي آهي
۽ خبرون ڏنيون وينديون آهن. اهڙي خوشگوار هلت جي
موت ۾ مون تي شرط آهي ته مان خبرون انهن عملدارن جي
مرخبيءَ موجب اخبار کي موڪليان ۽ هنن جي ڏاڍاين،
ظلمن ۽ بي انصافين بابت هڙڪ نه ٻوليان. نه ته مون سان
هلت مٿين جي ابتڙ ٿيندي.

انهن ڪارڊن ڪري ڪي صحافي انهن ڪامورن مان
ڪيئي ڪم ڪيندا آهن ۽ ٻين ماڻهن جا ڪم به ڪرائيندا
آهن، ان لاءِ هجو وڃي ٿو ته هو پنهنجو ڪيسو ڪرڻ به نه
وساريندا آهن.

جڏهن مون ۽ ٻيا ڪي اهي به اهو ”ميجي“ ڪري رهيا هئا ته
 ڪجهه وري جي خوشامد لاءِ سڀني جي سامهون آيو. اهو ڪم
 وٽان ڪرڻ لاءِ نه رڳو ڏاڏن ۽ آهين جي سامهون آيو بلڪه
 وڃي سگهان ٿو، پر جلسن، جلسن، جلسن ۽ جلسن جي ڪري
 ڪرڻ لاءِ داخل ٿيڻ جي اجازت ناهي جو ڪم ڏني ٿي.
 رستي تي ڇڪاپ ۾ يا ڪنهن وزير سنڌ جي سلسلي ۾
 به اهو ڪارڊ منهنجي لاءِ ڪا جهل پل پيدا نه ٿي ڪري.
 پوئس منهنجو ڪٿي به رستو نه ٿي روڪي. مون کي ڏيڻ
 رعيتن ملي ويون آهن، مان وڏو معزز بنجي ويو آهي.
 پر سوال آهي ته مان پنهنجي ذهن ۽ ضمير کي ٽٽڻ واري ڪرڻ
 لاءِ تيار آهيان؟ ڇا مان پنهنجن هارين ۽ پورهيتن کي ٽٽي
 ڏيڻ لاءِ اڪيون پوئي سگهان ٿو؟

* * *

سائين!

تازو ”اخبار“ کي سنڌو درياھ جي پاڻي ۽ باب ڪو
 اٿم، پر ڪونه ڇپيو اٿائون. اسان وٽ ٿر ۾ سڀ به ٻي
 آهي، هتي جو هرڪو مارو منهن پوڻ لاءِ دعوتون گهرڻ
 رهيو آهي. شايد تمام جلد سچي سنڌ جو هرڪو هريءَ
 زميندار به اسان ٿر وارن وانگر برسات واري واسين جو
 سنڌونديءَ ۾ پاڻيءَ جي ٽوٽ سبب ۽ سريلا ٻيڙين سنڌ
 جي حصي ملڻ تي ٻي نه بڻائڻ وارا مسئلا ان ڳالهه جا
 ادڇاڻ آهن ته سنڌ ڌرتيءَ جون سون وريون پٽون سڳي
 خاک ٿي وينديون، سنڌ ۾ ڪجهه ڪمند ۽ ٻن اهم جنس

جي پوک مهل پاڻيءَ جي بي وقتي وارا بندي ۽ هٿرادو ڏنل
سنڌ جي معيشت تي ڪاٺاري ڏک آهي. سنڌ جا لکين
ماڻڪيڙا اڳ ئي ڪافي سون ۾ آهن، سي وڌيڪ سون
۾ ٿي ويندا. سنڌ تي سنڌونديءَ مان ۱۹۴۱ جي سنڌ-
پنجاب انڪريمينٽ موجب باسي مڙا ڪونه ٿر ڪر وڃن.
ويتر چشما رائيم ڪمال جي ادب ۽ ادب ۽ انڪريمينٽ
جي خلاف، سنڌونديءَ جو پاڻي ۽ن صوبن تي مائي رهيو
آهي. تنهن کان سواءِ پاڻي ۾ اچي ٿو ته ”ڪلا باغ ڏنم“
جي ٺهڻ جي رٿا تي به ڊنم ۾ ٺهيو ويو آهي. جڏهن
انين ٿيو ته پوءِ پڪ سان سنڌ جون ٻنيون سڪي ٿوڻ بنجي
وينديون. هتي سرسبز علائقي بدران بيا ان هوندو ۽ هتي جو
وڏيرو، ليڊر، وزير توڙي عاري، اسان ٿرين وانگر برسات
لاءِ واجهائيندو رهندو. هيٺر وڏيرو وزارت جي ڪرسيءَ تي
خوشيءَ مان ٽينگ ٿيا ڏئي ٿو ۽ ملڪي مسئلي کي اهميت
ڪانه ٿو ڏئي. هن کي خبر تڏهن پوندي جڏهن سندس باغ
بستان سڪي ويندا ۽ برسات جي پاڻيءَ تي آبادي ڪرڻ
لاءِ مجبور ٿيندو. اسان جي ڳالهه ڪي نه ليڊر ٿا اهميت
ڏين ۽ نه اخبار وارا. هر مان اهو چوڻ تي مجبور آهيان ته
”اٺ تڏهن ٿي رڙيا، جڏهن پورا ٿي سڀيا.“

ڏسجي ٿو ته ”اخباري دنيا“ اها آهي ته چورن ۽
پاڻاريدارن کي، پوليس ۽ ڪامورن کي، وڏيرن ۽ ليڊرن
کي بلڪ ميل ڪجي. ڪابه خبر پئسن وٺڻ کان سواءِ نه
ڏجي ۽ جڏهن به اخبار واري شهر ۾ وڃي ته ايڊيٽر کي

مردم جي زندگي ۾ ڪي به تبديليون نه ٿين
* * *

نتيجه

اصل ۾ ٿر ۾ بنيادي تبديليءَ جي ضرورت آهي، سماجي
۽ اقتصادي انقلاب جي ضرورت. موجوده سڌارو سڌارو
اجاگر ڪيا وڃن ۽ ٿر ۾ پيداوار جا ذريعا کڻا وڃن
۽ اهي ذريعا عوام جي ملڪيت ۾ ڏجن. اسان جا سڌارو
ساهتگار ٿين ڪي ڪجهه سڌارو ڏيارڻ چاهيندا آهن. سڌارو
هنن تي رحم آڻي ڪجهه ڪرڻ لاءِ تجويزون ڏيندا آهن.
ڪنهن قوم تي رحم ڪرڻ جو مطلب آهي ته هنن تي
خيراب ڏئي حالي ان کي ٺاهين ۽ انهن جو رستو
ڪرڻ ۽ نه هنن تي عمل ٿي ڏيارڻ، پاڻ ڪجهه ڪرڻ يا
پنهجي سرشتي ۾ بنيادي ڦيرو آڻڻ. رحم ڪرڻ سان رحم
ڪرڻ واري ئي پنهنجي نيڪي ڪرڻ جي احساس ڪري
آڌت ته ڏئي ٿو، پر ڏيڻ لاءِ مظلوم ماڻهن جي حساب ۾
ڪر بنيادي ڦيرو ڪونه ٿو اچي، ۽ هو پاڻ وڌيڪ ڳڻي
مافل ٿي وڃي. اهڙي طرح اها اخلاقي اڻڌاري ڪري،
پهرين لاءِ سڌارو ۽ اساسي بنيادي تبديلي ڪرڻ ٿي وڃي.
اهڙا بنيادي اڻڌارو نه آهن. اسان سڌارو ڏيڻ جو رستو
مادي ٿي وڃي. اهو سڌارو ٿي ڏنو وڃي، ته جو مصيبت
آهي ته ماڻهن جي ٿي ٿوري، هنن تي پنهنجي حالت تي
راضي رهڻ جو لاڙو ڏيڻ. رحم، مائتوب ۽ ٿي انقلاب ڏان
اوجاڻ ٿي ڪري. اهڙي طرح غريبن ۽ پورهيتن کي سڌارا

ڏيڻ به هُن جي پٺي ٺهرڻ، هُنن کي ٿڌو ڪرڻ ۽ هُنن کي اصل مقصد کان غافل ڪرڻ آهي ته جيئن هو مرستي جي بنيادي تبديلي ۽ انقلاب جو نه سوچين ۽ موجوده حالت ۾ ئي گتاهه رهن ۽ ان تي راضي گذارين ۽ اصل مرض جي پاڙ پٽڻ لاءِ اتي ڪٿا نه ٿين.

هارين، مزورن ۽ پورهيتن ۾ طبقاتي احساس پيدا ڪيو وڃي ۽ هُنن کي اهو محسوس ڪرايو وڃي ته پنهنجي پورهئي جا هو پاڻ ئي مالڪ آهن، پنهنجي ڌرتيءَ جا هو پاڻ ئي مالڪ آهن، پنهنجي زمين جي خزان جا هو پاڻ ئي مالڪ آهن.

* * *

سائين!

مون کي هڪڙي اخبار جي نمائندگيءَ جو ڪارڊ مليل آهي، جيئن مان باقاعدي خوشامد ڪري سگهان، ۽ اها خوشامد جي سنڌ آهي. مگر مون کي خوشامد ڪرڻ نه ٿي اچي. آءٌ صفا جاهل آهيان ۽ وقت، حالتن، ماحول ۽ معاشري جي رازن کان واقف نه آهيان، ته پوءِ هوءَ ۾ لڳيون هٿ نه ڪن ۽ اجايو تنقيد ڪرڻ نه ڪپي. تنقيد خود نهايت اهم ۽ نازڪ فن آهي. ان فن تي اهوئي ڄاڻو ۽ ساهتڪار قلم کڻي سگهي ٿو، جنهن کي سڀني عالمن جي مهارت هجي. باقي جيڪڏهن مون جهڙو اڌ پڙهيل ۽ قلم کڻي ويهي تنقيد ۽ تبصرو ڪرڻ شروع ڪري ڏيندو ته اصل ۾ اها تنقيد جي فن تي ٺٺولي آهي.

پوءِ هن دنيا تي ڏسڻ اخبار ۾ ڏاڍو ڏسڻ ملي ٿو.
 پر هڪڙي ڏي ۾ به ٻيو هڪڙو ڏسڻ ملي ٿو. ڏاڍو ڏسڻ ملي ٿو.
 سڄي دنيا تي ۽ هن ۽ سج لکڻ ۽ اخبارن ۾ خبرن جي
 رهن ۾ رڪنن ڏسڻ ۽ صحافت سال اسان جي ڏني هئي
 آهي. هن هڪ بيان ۾ چيو ته هن ماحول ۽ معاشي ۾ سج
 جا ساوا وڻ سڳي ويا آهن ۽ سج ڳالهه چوڻ عيب ۾ ٿو
 شمار ٿئي. سوسائٽي ۾ صحافت چئري وڏي پيسي سان
 ڳانڍاپي جي بنيادي گهرج آهي ته صحافي ۽ سماجي برتن
 هي پڙ پڙ پڙ ۽ جرئت ۽ بيباڪي ۽ جي وڻ جي آڀاري
 ڪري. پر هتي ڏاهپ جي ڌرين کي بچائڻ ۽ جون ڦرڪون
 ڏني گل ڪيو ٿو وڃي ۽ ڏاهپ جو ڏو روشن رکڻ سان
 ماڻهو معاشي ۾ پنهنجو جهاپو به فائز رکي نه ٿو سگهي.
 هن وڌيڪ چيو ته صحافت، صحافي ۽ اخبار جو ٻڌڻ ۾
 سهڪار هڻڻ کي اپارڻ ۽ ڏاڍا جا ڏوگر ڌارڻ آهي. پر هي
 صحافت کي ”پوليس پڌرنامو“ يا ”ڪامورا گريٽ“ بڻائي
 ڇڏڻ، صحافت تي ڪارو داغ آهي.

* * *

سائين!

مان نوهان سمجهو هجي ته مان طعاني ۽ جهمي
 اخبارن کان شڪست مڃي، ٿر جي واري ۽ جي ڪنهن ڀيڻ
 ۾ دٻجي ويو آهيان. مان به ٿور جو وڻ ٿڻ لاءِ هڪ ڀير
 هلائي رهيو آهيان. ٿور جو ٻوٽو، پاڻي ۽ بنا اسرندو ۽ نسرندو
 آهي ۽ ڪڏهن وارو ۽ ڏاڍو سڪهارو هوندو آهي. هتي اسان

پورا ڏهنه حد، هم خيال ۽ هم عمل، پر جيتوڻيڪ نوجوان،
 انهيءَ ڪم لاءِ هڪڙي جا ساٿي پنهنجي ويا آهيون، اسان
 هڪ عهدي سان هڪو اسان لاءِ مسين خريد ڪئي آهي. ان
 تي هر هفتي نوٽس ڪتب ٺهي جي ماپ جي چئن صديون جي
 هڪ اخبار ڪڍندا آهيون ۽ باقاعدي ڪڍندا آهيون، ۽
 انهن اخبارن جو گنج گهڻو هفتون هڪ ماڻهن کي پنهنجي
 ۽ وڪندا آهيون، ٿري هارين، پورهيتن، مزدورن ۽ عورتن
 تي وڌيڪ، پوليس، ڪمورن ۽ پهرين جا جرڙي ظلم ۽
 بي انصافيون ٿين ٿيون، تن جا سرزمين تي وڃي، جڏهن جو
 ڪري، ثبوت ڏسي ۽ تبصرون هڪ ڪري پنهنجي اخبار ۾
 پورو تفصيل ڏيندا آهيون. پنهنجي علائقي لاءِ تعميراتي ۽
 ترقياتي رٿون پيش ڪندا آهيون، ماڻهن ۾ طبائتي ۽ قومي
 شعور اڀاريندا آهيون، اسان بي گالهي به شروع ڪئي آهي:
 پنهنجي اڳواڻن جي سياسي، قومي ۽ سماجي نظريون جا
 ڪنست پري، ۽ پنهنجي شاعرن ۽ ڪهاڻيڪارن جي قومي
 ۽ انقلابي شعرن ۽ ڪهاڻين سان ڪئينن کي ملائين
 ڪري، اسان ڳوٺ ڳوٺ ۾ وڃي، ميٽر ۽ ڪچهريون ڪري
 ماروٽون ۽ سانگيون ڪري اهي پڌاڻيندا آهيون، هي به اهي
 ماڻهو هوندا آهن جن وٽ نه ڪا اخبار پهچي سگهي ۽ نه
 وري هو پڙهڻ ڄاڻن جو اخبار پڙهي سگهن... پنهنجي انهن
 ڪمن جي باري ۾ مان نوهان جو رايو ضرور ڄاڻڻ چاهيندس،
 پر حالي اسان ڪارڪن پاڻ پنهنجي انهن سرگرمين جي
 نتيجن کي پرکي رهيا آهيون ۽ هڪس ڪري رهيا آهيون...
 (۱۹ - نومبر ۱۹۸۴)

ڏاها ماڏهو ڏيهه جا

اڌ رات جو ننڊ ڦٽي پئي آهي.... سوچو؟... مان به به
ڏيو ڪچو آهيان. پر هيئنتر اهڙو ڇا ٿيو هو؟ پڇڻ به
ڪونه پٿيو آهي. تيز هوا هجڻ ڪري مچر ڪونه آهي.
ڪتن جو پڻڪڻ به ڪونه آهي. ڏيڏرن جي ”ٺٺ ٺٺ“
به ته ڪانه آهي. رات جو گهر جي گلن جي ڀريءَ ورو
نڪو کولي ڇڏيندو آهيان ۽ اتي جڏهن پائيءَ جو چڪو
چوڪو ڏٺو ڪنو ٿي ويندو آهي ته ڏيڏر اتي پهچي ويندو.
آهن ۽ موج ۾ ٽپوڪ هڻي، خوشيءَ جا نعرا هڻندا آهن...
ٻن ٻلين جي وڙهڻ جون به چيخون ڪونهن.... ڪنهن گم
جي هينگ به ناهي. پاڙي مان ڪنهن ٻار جي روڻ جو آواز
به ٻڌڻ به ڪونه ٿو اچي. پيو ڪو گوڙ شور به ڪري نٿو.
اندر ڪمرن ۾ ته ڪو ڪڙڪو ڪونه ٿو هجي. ڪنهن
خوفناڪ خواب ته ننڊ نه ڦٽائي آهي؟ هي ڇا دماغ ۾ ڦير
اهي رهي آهي. بلبل پر بشار به اهو ڪو به وڏو ٿم؟
اٿين به هجڻ نه ٿي. ڪالهه ساڄي ۽ چوٽاس ڪئي
هئم ته بلبل پر بشار اهو به رات بلبل پر بشار هي ٿڪي
ڪاٺي سٺو هوس.... ڪهڙي به ٿي ٿي ٿي وڌي وڌي وڌي وڌي
آهي، جيڪر ساري اڌن ۾ اوسي ڇڏيان. پر هي ڪهڙي
ڇا ٿي رهيو آهي؟ سڙي پوي پوي ڇو افسوس پوي ٿي.

ڇا هندستان جي ٻه مال شهر جي يونين ڪارپوريشن جي
ڪرڻ جي جهڙي ڪم ڪرڻ ۾ ڪي به ڪم ڪري رهيا آهن؟
اندر ۾ ڪم ڪري رهيا آهن جو ڪارخانن تي ڪم ڪري رهيا آهن.

مان هتي چڱي طرح ٿو محسوس ڪريان ته واپارين
۾ نهايت آگري قسم جي ٽپ آهي. ڇا ڪو گذر ٿو آهي؟
نه، هيءَ ته ان کان وڌيڪ سائينڊز بانس آهي. ڇا ڪو
ڀنگي، گونهم ڀريل گاڏيءَ سان رستي تان لنگهي رهيو آهي؟
نه، هيءَ بدو ۽ اهڙي به نه ٿي ڏسجي. ڇا ڪو ڀونڊ آهي؟
ٻڙي ۾ ڪو بند ڪوئيءَ ۾ مٽيا ماريو ته نه ويو آهي،
۽ ڪهڙن ڏينهن گذرڻ تي ڪيئن ٿي ٽپ ڪئي اٿس؟...

ٽپ وڌيڪ تيز ٿيندي ٿي وڃي ۽ ننڊ جو وري اچڻ
مشڪل پيو لڳي. اتي وڃي در جي ٻاهران واءُ سوائِ لھان
ٿو. ڇانڊوڪي نه آهي پر ٽپ جو ڪو ڪارڻ نظر نه ٿو
اچي ۽ ٽپ جي تيزاڻ ڪري نڪ بند ڪرڻو ٿو پوي. وري
اچي لپي پوان ٿو ۽ ڦٽڪندو رهان ٿو.

* * *

گج ڏينهن کان، هڪ لحاظ کان، شهر جهنگل بنجي
ويو آهي. گهٽين ۽ گلن ۾ رستن ۽ بزارين ۾، گهرن ۽
دڪانن جي سامهون جانور عام جام ڏسجي رهيا آهن: ڍڳا،
ٻڪرا، گهٽيا ۽ دنبه. شهر جا ڇوٽا، مال ٻڙيون بنجي
ويون آهن. جانورن جي هوداري ماڻهن جا ميڙ رهن ٿا.
جانورن لاءِ آندل گاهه ۽ انهن جي مٺ، چيئن ۽ ڦولھڙين
ڪري، شهر جي گندگي وڌي وئي آهي. ماڻهو ۽ خاص

ڪري سڌا ڀر ۾ خريد ۾ مل جانورن آهي، سڀ کان وڌيڪ
 ٻڙي ۾ سارو ڏينهن گهٽائيندا رهن ٿا. ان طرحي سان هه
 وڌيڪارن کي پنڌاڻن ڄاڻن ٿا ته هو وري ڪي به
 آهن. هنن انهن جانورن کي ڏاڍو سبڪدريو آهي. انهن جي
 گچن ۾ گبانا، هار ۽ گهنگهرو پنڌا اٿن. هنن جي جسمن
 تي رنگين رومال، چٽڪريون چادرون ۽ جهالرون اوڙهون
 اٿن. اچن جانورن تي رنگا رنگي چٽ ڪيا اٿن. ڏينهن جو
 اهي جانور گهر يا دڪان آڏو ٻڏي ٿا چڏين، جشن ٿيو ويو
 پيو ڏسي. ان ڪري گهٽين ۾ گاهه، چشمن ۽ ڦولپوڙن جو
 گند پريو پيو آهي. اخبارن ۾ ڦوٽا اچي رهيا آهن انهن جانورن
 جا، جي ڪروڙن تي ڪارخانيدارن، سبشن ۽ سرمائيدارن
 ويهه پنجويهه هزار رپيا ڏئي خريد ڪيا آهن.

* * *

عید کانپوءِ پيو ڏينهن آهي.

”يار اندر سڙي پيو، دل ڪامي پئي!“ علي بابا اچڻ

سان چوي ٿو.

”ڇو، ڇا ٿيو؟“ مان پڇان ٿو.

”قربانيءَ جي نالي ۾ جانورن سان ڇڪي ٿئي پيو،
 سو رستي تي ڏسندو پيو اهاڻ، يار، مان ڏاڍو حساس ماڻهو
 آهيان. اسان الائي ڪڏهن وحشيپڻي جي دور مان نڪرنداسين.
 اسان جي لکڻين جو ماڻهن تي اثر الائي ڪڏهن ظاهر ٿيندو.
 وڏي ڳالهه ته پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ پنهنجي قرباني ڏيڻ بدران
 ٻڪر ڪهي سمجهون ٿا ته اسان پنهنجو فرض پورو ڪري

چڏيو. اٿس اسان ۾ بي عملي ٻڌا ڏني ٿي ۽ به ۽ ٺاهيا نڪريا هئڻ بي سچو رور صرف ڪريون ٿا. ”علي بابا وري ٿو. ابي ۾ چار ٻيا ساهتڪار سنڪتي اچي پنهنجن ٿا. خدا ن حي ڏي وٽ اهو ئي رخ وٺي ٿي، جنهن بابت اسان اڳ ۾ ئي ڳالهائڻ شروع ڪيو هو. پوءِ ڳالهين ٻولھين ۽ بحث مباحثي جو ان ڪٿ سلسلو ٿيندو وڃي ٿو:

”آڳاٽن مذهبن ۾ ماڻهوءَ جو پليدان ڏنو ويندو هو. ديوتا جي مامھون يا ان جي نيت انسانن کي ان لاءِ ڪنو ويندو هو ته اهو ملڪ ۽ ان جا رهاڪو، ديوتا کي ان نموني راضي رکي سگھن ۽ ان جي ڪاوڙ ۽ ناراضگي ۽ ڏن بچن جيئن هو هنن کي بک، ڏڪار، وبائڻ ۽ ٻين آسن ڏن محفوظ رکي.“

”پوءِ اهڙو دور آيو جو انسان جو پليدان ڏيڻ بدران، جانورن جو پليدان ڏيڻ شروع ڪيو ويو. حقيقت ۾ پنهنجي وقت جو اهو ترقي پسند ۽ انقلابي قدم هو. ڪنهن انسان دوست پيشوا کي خيال آيو ته هن طرح انسان کي قتل ڪرڻ واري انڌي عقيدي ٽنڊي ۽ ٽي خم ڪيو وڃي. هن اعلان ڪيو ته آسماني هستين کي ڪنهن جانور جي قرباني ڏيڻ سان به راضي ڪري سگھجي ٿو. اهڙي نموني ڪيتريون انساني حياتيون پليدان جو بک ڏيڻ کان بچي ويون، ۽ ان خيال کان اهو ان زماني جو ترقي پسند ۽ انقلابي قدم هو. اها اسلام کان گهڻو اڳ جي ڳالهه آهي.“

”پر ان دور کي به ڪيئي صديون گذري ويون آهن ۽ انسان جو ذهن گهڻو گهڻو اڳتي وڌي ويو آهي ۽ سائنس جي ترقيءَ انهن آفتن ۽ وبائين ۽ انسان جي پس مسئلن ۽ مشڪلن جي ڪارڻن ۽ حل جي ڄاڻ ميسر ڪئي آهي ۽ خود خدا جي تصور ۾ انقلابي ڦيرو آيو آهي.“

”يار، هاڻي قربانيءَ جي نظريي ۽ قربانيءَ جي تصور ۾ به ڦيرو اچڻ کپي. هاڻي قرباني پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ ڪرڻ کپي. ان جو مطلب آهي قومي آزادي ۽ طبقاتي آزاديءَ لاءِ جان، مال ۽ ملڪيت جو پليدان. اها ئي قربانيءَ جي ارتقائي صورت هجڻ چڱائي.“

”مون کي اڄ هڪ ساهتڪار دوست، عزيز مگسيءَ جو عيد ڪارڊ پهتو آهي. هي ڪارڊ هن پنهنجي طرفان چڙايو آهي ۽ صفا نئين رنگ ڍنڪ جو آهي. اهو مان توهان کي پڙهي ٻڌايان ٿو. هي لکي ٿو: انسان سڄي طرح قربانيءَ جي مطلب کي پنهنجي سمجهه آهر محسوس ڪري ٿو. پر قربانيءَ کي ننڍڙي سوچ هيٺ به سڃاڻڻ لڳو ۽ جان مال قربان ڪرڻ، ڇڻي سگهجي ٿو. پوءِ قرباني قوم لاءِ، وطن لاءِ، ڌرتيءَ لاءِ هجي به بهتر آهي؛ ذاتي فائدي کان گڏيل فائدي ۾ هجي ته سٺي آهي؛ سچ خاطر هجي به بلند آهي.... عيد، خوشيءَ جي سڃاڻپ آهي. اها خوشي، اهڙي قربانيءَ سان ڳنڍيل هجڻ گهرجي. پوءِ اسان ڇو نه اهڙي آتم سوچ رکي، پنهنجي قوم لاءِ، ڌرتيءَ لاءِ، وطن لاءِ، غير طبقاتي سماج لاءِ ۽ پنهنجن لاءِ قرباني پيش ڪريون.“

جيڪڏهن اسان اهو سمجهي ورتو ته پوءِ اڄوڪي ڏينهن جي اهميت ۽ قربانيءَ جي فلسفي کان واقف ٿي وينداسين. قرباني انسانيت جي سربلندي آهي. اها سربلندي قوم، ڌرتي ۽ ڏيو جي آهي. اچو ته انسانيت ۽ قربانيءَ جي ان عظيم فلسفي تي عمل ڪريون ۽ عيد ملهائڻ لاءِ قربانيءَ جي هر اڌڪي تي چڙهون. اهڙي قرباني واري عيد جون اوهان کي انگريزات مبارڪون هجن.

”قربانيءَ جو هڪڙو ٻيو مقصد به ٻڌايو پيو وڃي ته قربانيءَ جو جانور وٽ بنجي، قرباني ڪندڙ کي پنهنجي ڏڏيءَ تي چاڙهي پلصراط ٻار ڪرائيندو. پلصراط اها ڀل آهي، جنهن نان لنگهي، انسان بهشت ۾ پهچندو. ڀل نان ڪريو ته هيت دوزخ ۾ وڃي ڪرندو. پلصراط واري ڀل وار کان سنهي ۽ تلوار کان ٺڪي آهي. سوال آهي اهڙي قسم جي ڀل ۽ ان سان چوٽائي جانور جي لنگهي سگهڻ جو؟“

”ان سوال تي هاڻي سوچڻو ناهي. اهي سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ کان اڳ جي دور جون ڳالهون آهن. ان وقت جانور ئي سواريءَ جا وٽ هئا. هاڻي هيليڪاپٽر تي اڏاسي، سولائي ۽ سلامتيءَ سان ڪهڙي به ڀل ٻار ڪري سگهجي ٿي، ان ڪري هاڻي هيليڪاپٽر جي قرباني ڪرڻ کپي!“

ٺهڪن جي گونجار.

گهڻو ڪري رشوتي ڪامورا، ويڻاج خور، سمگار،

ويندو.

”اسان ننڍا هوندا هئاسين ته ڪو حج تي ويندو هو ته هرڪو ماڻهو هن کي چوندو هو ته اتي پهچي ڪمي ۾ منهنجي حق ۾ دعا گهرجان. هاڻي حج تي ويندڙ کي ڪو چوي ٿو ته مون لاءِ واچ آڻجان، ڪو چوي ٿو مون لاءِ ريڊيو آڻجان، ڪو چوي ٿو ته ٽپ رڪارڊ آڻجان، ڪو چوي ٿو ته ٽي-وي آڻجان، ڪو چوي ٿو بوسڪي آڻجان يا ٻيون اهڙيون شيون. حاجي به انان موٽندي سون ۽ ٻيون اهڙيون وٿون آڻين ٿا، جن جي آڻڻ جي قانوني اجازت ڪانهي، ۽ چئنگي ۽ ڪان بچڻ لاءِ بي شمار بي ايمانن ڪن ٿا. پوءِ اهڙيون شيون هتي وڪڻي وڌا نفعا ڪمايا وڃن ٿا.“

”حاجين جا اهي حال ۽ افعال ڏسي، مان ته سوچيندو آهيان ته هي حاجي ناهن، سمگلر آهن. جيڪو هڪ حج ڪري ٿو سو ڪچو سمگلر آهي، جيڪو ٻي حج ڪري ٿو سو پڪو سمگلر آهي، جو ٽي يا ٽن کان وڌيڪ حج ڪري ٿو سو انٽرنيشنل سمگلر آهي.“

”حج جو مذهبي مقصد ته ڪيڙو به هجي، پر ان جو دنيوي مقصد چئون ته آهي. اها ئي ڳالهه آهي ته ڪجهه سالن کان ايران جي خميني ۽ ان ۾ سياست جو رنگ ڀرڻ شروع ڪيو آهي.“

”هي زمانو اقتصاديات جو آهي ان ڪري هر ماري جي اقتصادي لحاظ کان چنڊڇاڻ ڪرڻ لازمي ٿيو پوي. هن سال سنڌ مان ويهه هزار ماڻهو حج ڪرڻ ويا آهن. ان

جو مضام ڏر نه وڃين ٿا هيرار ڇاڇن جو جملي خراج مل
ڪروڙ رپيا ٿيندو.

”ورهين کان وٺي سرڪار طرفان سنڌ ۾ ٽيڪس
حج تي هر سال بندش جو اعلان ٿيندا اچون. اهو به سمجهيم
۾ نٿو اچي ته هڪ ئي اعلان مان ان حج کي سائين لاءِ
بند ڇو نه ٿو ڪيو وڃي ۽ هر سال اها تڪليف ڇا ٿي
ورجائي وڃي. بهرحال، جيڪڏهن واقعي ئي هتي ڪا اهڙي
شيءَ ٿيندڙ آهي ته ان سان مذهبي اختلاف ته ڪري سگهجي
ٿو، پر اقتصادي صور ۾ جي ڇڏڻ ڪرڻ ۾ اهم نظر نه
ٿو اچي. پڌرو آهي ته ان حالت ۾ هر ملڪ حاجي جو خرچ
سوين پتي مس ايندو، سو به ڏيئي ناهي ۽ اهو ڏاڍو به
سنڌ جو سنڌ ۾ رهندو.“

* * *

ڪچهري ختم ٿي ٿي ته مان ۽ سائين جويو، پنهنجي
دوست احمد جي دڪان ڏانهن روانا ٿيون ٿا. رستن ۽ گهٽين
۾ ڪن هنڌن تي ڪالھوڪن ڪٺل جانورن جي سڪل
رت جا ڪارا نشان آهن؛ ڇيڇڙن، هڏن، اوجھرين ۽ آڻڻ
جو ڪچرو آهي. ڪتا، اوجھرين کي ڀيري ڦڙي ٽائي رهيا
آهن ۽ ان طرح گند پيا پکيڙين. نڪ ساڙيندڙ ۽ مٽي کي
ڀنڙائي ڏيندڙ ڌپ آهي. راتوڪي منهنجي ننڍ ڦٽائيندڙ ڌپ
جو ڪارڻ به اهو ئي هو. صبح جو مون ڏٺو هو ته منهنجي
گهر جي در جي ٻاهران ڪالھ ڪنهن قربانيءَ جي ڪٺل
جانور جي اوجھري ۽ آڻا ڦٽا ڪيا هئا، جن مان اها ڌپ
اٿي هئي.

رسن بي انهيءَ ڪند مٿان مڪن جا ۽ ڪنهن ڪنهن
 دست، موري، مڍي جو بخار ۽ ٻين ٻين دوائن جي
 پڪوسرڙ بنسون آهن. انهيءَ ڪري ٻارن ۽ ڏاڏن جي
 مرض جا جهوڙا پيدا ٿيندا ۽ ماڻهن جي بدن بابت پنجه
 ڪن هنڌ جانور ڪسجي رهيا آهن ۽ گوشت کي ٽڪرا
 ٽڪرا ڪيو پيو وڃي. جانور جي ٽنگن ۽ ڪٽڙن سان
 پنجه ڇهه ڇٽا ان کي دسين ٿا ۽ ان جي سسي مروڙي،
 ڪاسائي ان کي سیر وجهي ٿو ۽ رت ڦهرا ڪري نڪري
 ٿو. مڙن کي هي سارو ڏيک ڏاڍو وحشي لڳي ٿو... گوشت
 کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري، ان جي چنڊچاڻ ڪئي پئي وڃي.
 پر پرو پٽ تي ڪي پينو، فقير ۽ غريبن وينا آهن ۽ بکين
 نظرن سان گوشت کي ٽڪي رهيا آهن. اڄوڪن ڪنهن
 جانورن ڪري ڳاڙهي رت جا داغ ۽ دٻا نظر اچن ٿا.
 ڪن جاين تي ڪي غريبن ڦٽي ڪيل آڏن ۽ اوجھرين
 کي ڪٽي، صاف ڪري رهيا آهن... مون کي ياد اچي ٿو
 ته اڳئين سال مون پاڪري عيد سکر ۾ ڪئي هئي. ان
 ڏينهن درياه جي ڪاري سان لنگهندي، بندر روڊ جي ڀرسان
 هڪ ڪڍيل ميدان ۾ رسن ۾ ٽنگيل اوجھري ۽ آڏن جي
 ٽڪرن جون ڪيئي قطارون ڏٺم. اتي ڍونڍ جي ڌپ هئي.
 معلوم ٿيم ته سنڌ جا هي ٻي گهر ۽ گهر مو غريبن هر سال
 هن موقعي تي لڏو لاهي وهندا آهن ۽ شهر ۾ اصحي ٿيل
 جانورن جو اوجھريون ۽ آڏا مڙي، سڪائي، کائي هليا
 ويندا آهن.

احمد جي دڪان تي ويٺا آهيون ته هڪ واهڪار
مولوي به اچي ڪري ٿو: هو سرهو نظر اچي رهيو آهي.

”ڏي! خوش ٻيا نظر اچو؟“ سائين جوڀو هن ئي چوي ٿو.

”هي ڏينهن خوش ٿيڻ جوڙو آهي. خدا جو سڪر آهي،
ماڻهو ابراهيمي سنت جي پيروي ڪري رهيا آهن ۽ ڪن
جي جذبي جي سلامتيءَ جو ثبوت ڏئي رهيا آهن.“ مولوي
ورائي ٿو.

مان سوچيان ٿو ته هن خوشيءَ جو سبب هن وٽ اڄ
گوشت جو چڪو چوڻو ذخرو ٿيل ته نه آهي....

”رستن تي جيڪي جانورن سان ٿئي پيو، ان ماڻ
اوهان ڇا ٿا محسوس ڪريو؟“ سائين جوڀو پنهنجي عدد
موجب مرڪندي هن کان پڇي ٿو.

”ڇو؟ ڪو گناهه جو ڪم ٿورو ئي آهي. حلال جو نور
آهن ۽ نيڪ مقصدن لاءِ ڪيڏا ٻيا وڃن.“ مولوي چري ٿو.
سائين جوڀو بحث ڪرڻ نه ٿو چاهي ۽ ماڻ ڪري
مرڪندو رهي ٿو.

پر مولوي وري چوي ٿو ”توهان جهڙن کي احساس
نه هوندو، پر هزارين ماڻهو اهڙا آهن، جن تي سال ۾ رڳو
هڪڙو ڏينهن انجيءَ جي ڪري گوشت کائڻ نصيب ٿئي
ٿو. غربت ڪري هو ڪڏهن به گوشت خريد ڪري ڪونه
سگهندا آهن. هنن لاءِ هي ڏينهن ڪيڏي نه وڏي نعمت
آهي!“

”سائين ڏيو جواب.“ احمد سون ڏي سهڙ ڪري ڇري ٿو.
 مون ڏٺو ته مولوي مرڪي رهيو هو، جنهن ۾ طنز هئي
 جڻ ته اسان جهڙن کي لا جواب ڪري ڇڏيو هئائين.
 ”اسان جهڙا ماڻهو اهڙو سرشتو آٿن ڇاهين ٿا، جنهن
 ۾ رڳو ڪي ماڻهو نه پر ملڪ جا مڙئي ماڻهو، سال جي
 ۳۶۵ ڏينهن مان هڪڙو ڏينهن نه پر پورا ۳۶۵ ڏينهن
 گريشت کائي سگهندا. ۽ اهو گوشت ڇيڇڙا، هڏا، اوجھريون،
 آندا ۽ ڪن لاءِ اڇلايل ماس نه سوندو، پر ران جو گوشت،
 ڪوڙي ۽ جي هٽي ۽ جر گوشت، جيرا، بڪرون، مغز ۽ ٻيو
 هنن جي پسند جو حصو هوندو. ان کان سواءِ اهو گوشت
 خيرات جو نه پر پنهنجي پورهئي جي مليل پورن پٽن مان
 ورتل هوندو. ڇو ته اهو سرشتي ۾ سڀڪو ڪم هڪندو ۽
 ڪوبه ٻين جي ڪمائي ڦٽائي نه سگهندو.“ مان جواب
 ڏيان ٿو.

مان ۽ مولوين وٽ پنهنجي سوچ، پنهنجو دليل ۽ سا
 سائنسي ڄاڻ ته هوندي ڪانه آهي. هو مذهبي ڪمان جي
 حوالن سان اڳتي ڪڍي ڇڏن ڪرائڻ يا مڃائڻ جي واٽ وٺن ٿا.
 آھن. هي مولوي به اهڙي طريقي سان ناهن ڪوشش
 ڪندو رهيو.

(۲۸- آگسٽ ۱۹۸۵)

جلبي جوت جهنگل ۾

ڊاڪٽر جي ڪري ئي، ماسٽر آدم ٿي هي ڳوٺ ڇڏيو
پيو هو. پنهنجو گهر به وڪڻائين ۽ رشوب ڏسي، اسان ٻئي
ضلعي جي اسڪول ۾ بدلي ڪرايائين. هو پڙهين ڏان اتي
جا رهائڪو هئا. ماسٽر جا ابا ڏاڏا غريب ڪمي ڪسي
هئا. اهو گهر ڪڪائين جهوٽڙي هو، جنهن جي اڱڻ جي
چوڌاري ڍڪهرن جو لوڙهو ڏنل هو. نه رڌڻو نه وهنجڻ جي
جاء. نه مينهن جي ست سهي سگهي ۽ نه تيز هوا جي.
آدم ڪنهن نموني پڙهي پيو. ان زماني ۾ نوڪري سن
ايترو مشڪل ڪانه هوندي هئي، خاص ڪري ماسٽريءَ
جي. هو ماسٽر بنجي ويو. ذهين، ڪفايتي ۽ محنتي ماڻهو
هو. هن پهرين گهر جو ڇاڙائڻ ڏانهن ڌيان ڏنو. آهستي آهستي
گهر جي صورت بدلائيندو ويو. گهر جو ڪم پهرين ڏن
۾ ڪڻ جو ڪارڻ اهو به هو ته هن کي شاديءَ جو ڏو
شوق هو. هن جو مائٽن ۾ مڱڻو ٿيل هو ۽ هو پنهنجي ماءُ
تي مست هو. هن پنهنجي زال کي اهڙي گهر ۾ رهندڙ نه
ٿي چاهيو جتي پورو پردو به ٿي نه سگهي.
گهر رهڻ لائق ٿيڻ ۽ شادي ڪرڻ ڏان پوءِ پڻ ماسٽر
ان جو واڌارو ۽ اڏاوت ڪندو رهيو هو. هن وقت مينهن ۽
طوفان، ان جو ڪجهه بگاڙي نه ٿي سگهيا. ڪن ڀتين ۽

پڪڻ پيڻ سان ورائبو هو، صبو هو ۽ ڪوئي هئي. رڌو به هو، دروازي سان وڃڻ جي جاءِ به هئي ۽ دروازي سان ڪڪوس به هو. لوڙهي بدران گهر جي چوڌياري اوچي ديوار هئي.

گهڻو وقت ٿيو هن جا وڏڙا لاڏاڻو ڪري ويا هئا. هاڻي ته هو پاڻ ڳوٺ جي بزرگن ۾ شمار ٿيڻ لڳو هو. هن جي عمر ۵۸ سال هئي. بهراڙي ۽ ماستر جي چڱي چوڪي عزت هوندي آهي. گهڻا ئي ماڻهو هن جا شاگرد رهي چڪا هئا ۽ ڪي چڱا وڏا آفيسر ٿي ويا هئا. هو عزت ڀري جيون بسر ڪري رهيو هو.

هاءِ اسڪول پوڻ، بجلي اچڻ ۽ پڪا رستا ٺهڻ ڪري هي ڳوٺ چڱيرڙي شهر جو ڏيکاءُ ڏيڻ لڳو هو. ماستر به پنهنجي گهر ۾ بجلي لڳرائي هئي. جيئن ته هن کي هتان تڪڙو لڏڻو پيو، ان ڪري هن جو گهر جيترو لهندو هو، ان کان گهڻو گهٽ پئسا قبول ٿا پيس.

ڊاڪٽر ڳوٺ جي خاص شخصيت هو. هو سپاءِ جو سدا ملوڪ ۽ سوچ ۾ ترقي پسند دانشور هو. ننڍي وڏي سان پائويءَ وارو رخ. بيماري سيماريءَ ۾ هڙتون وڙتون ڏئي ماڻهين جو ثبوت ڏيندو. سول سرجن هوندي به ڳوٺ ايندو ته ڏهاڙي پيشن جو ڳولائڻ سان والي بال ڪندو. سنڌي ادبي سنگت ۽ شاگرد سنگت جي ڪارڪن سان خوب ڪچهريون ۽ رهاڻيون ڪندو ۽ هنن سان ويچارن جي ڏي وٺ ڪري نئون نئون سوچون ڏيندو ۽ نئون سوچون پرائيندو.

نوڪريءَ جي سلسلي ۾ هن کي پري وڏن شورن ۾ رهڻو پوندو هو. گهٽ جا ماڻهو بيماري يا ٻين طبي مسئلن جي باري ۾ هن وٽ ويندا رهندا هئا، يا خط لکي ڏس پڇيندا هئا. هڪ دفعي ماسٽر آدم، ڊاڪٽر کي خط لکيو: ”مانوارا ڊاڪٽر صاحب! احوال ته ڪافي عرصي کان ملاقات ڪانه ٿي آهي. دل کي هر دم توهان سان ملڻ جي اڪير رهي ٿي. خير، حياتي آهي ته ملاقات ٿيندي رهندي. تازو احوال ته منهنجو هڪ دوست پرائمري استاد آهي. هن جي عمر سٺ سالن کي اچي پهتي آهي. سندس شاديءَ کي ۳۵ سال ڪن ٿي ويا آهن، پر اولاد ڪونه ٿيو اٿس. هو اولاد جو ڏاڍو تانگهي آهي. هينئر اولاد خاطر ٻي شادي هڪ پندرهن سالن جي نوجوان چرڪريءَ سان ڪري ٿو. عمر جي لحاظ کان سندس مرداني طاقت ڏاڍي گهٽجي وئي آهي. حڪمن ۽ ٽوڪلين وٽ گهڻي پنڌ ڪيا اٿين، پر ڪجهه ڪونه وريو اٿس. توهان پنهنجو وڙ ڪري ڪو نسخو تجويز ڪري موڪليندا، جيئن هن جي شادي ڪامياب ٿئي ۽ هن کي پهرين رات ئي شرمندو ٿيڻو نه پوي. دوائن جي وزن سان گڏ، انهن جي استعمال جي ترڪيب ۽ پرهيز پڻ ٻڌائيندا ته نوازش ٿيندي... توهان جو پراڻو نياز ميد: ماسٽر آدم.“

هن کي ڊاڪٽر جو هي جواب پهتو:

”سائي آدم خان! تون مون کان ڏس پڇيو آهي، سو مان توکي ٻڌايان ٿو. البت اهو توکي معلوم هجڻ گهرجي ته

سماجي بي انصافن جي ماري ۾ مان ڏاڍو حساس آهيان. پنهنجي هن خط منهنجي ذهن ۾ چرچا جوڻيون لڳائي ڇڏيون آهن. مون ڏانهن خط لکڻ ۽ مرداني طاقت جو ڏس ٻيڻ بدران پنهنجي ماستر سنگتيءَ کي تون سمجهائين ۽ سرمائين ها.... هو چوي ٿو ته هن جي شاديءَ کي ٽيهه پنجويهه سال ٿي ويا آهن، پر ٻار ڪونه ٿيو اٿس، ۽ هن کي ٻار جي ڏاڍي خواهش آهي. پهرين ڳالهه ته ڪي شيون انسان جي وس ۾ ڪونه هونديون آهن. مثال طور انسان جي خواهش هوندي آهي ته وڏو دولتمند بنجي. ان جو مطلب اهو نه آهي ته دولت حاصل ڪرڻ خاطر هو ڏاڙا هڻي ۽ همگنگ ڪري. ٻي ڳالهه ته ٻار نه پيدا ٿيڻ لاءِ هروڀرو زال کي ڇو ڏسيوار سمجهيو وڃي. ان لاءِ مرد ۾ به نقص ٿي سگهي ٿو. هن ماستر کي گهربو هو ته نه رڳو زال جي پر پنهنجي پڻ ڊاڪٽري ڇڪاس ڪرائي ها ته ٻار نه پيدا ٿيڻ جو ڪارڻ ڪنهن جي جسم اندر موجود آهي؟ پوءِ جي اهو نقص علاج ڪرائڻ جهڙو هجي ها ته علاج ڪرايو وڃي ها.

ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي ته ڪا عورت، جنهن کي ٻار نه ٿيندو آهي ۽ هن کي انديشو هوندو آهي ته سندس مڙس ٻي شادي نه ڪري ۽ هن جو اهو پڙڏن هوندو آهي ته مڙس ۾ نقص هجڻ ڪري به ٻار نه ٿيندو آهي، ڪڏهن هوءَ ڪو ٻار ڪندي آهي ۽ هن کي ٻار ٿي ويندو آهي، ۽ هن جو گهر ۽ هن جي حياتي ڦيرڻ ۽ رولي ۾ اچڻ کان بچي

ويندي آهي. اهڙي قسم جي مون هڪڙي ڪهاڻي ”وڏيري جو وارث“ لکي هئي.

تنهنجي لکڻ موجب ماسٽر جي عمر سٺ سالن جي ويجهو آهي ۽ مرداني قوت ڏاڍي گهٽجي وئي اٿس. پر ٻار جي پيائنتها خواهش ڪري، پهرين زال جي موجودگي ۽ ۾، هڪ نوجوان نينگريءَ سان نڪاح وڃي رهيو آهي. ان ڪري هو اهڙيون دوائون واپرائڻ چاهي ٿو جيئن مرداني قوت وڌي ۽ هن جي هيءَ شادي ڪامياب ٿئي. (ڇڻ ته دوائن سان جواني موٽي ايندي آهي!)

بنيادي ڳالهه هيءَ آهي ته هڪ ننڍي نيتي چوڪريءَ جي پوڙهي مرد سان شادي غير سٺاويڪ ۽ وڏي ظلم جي ڳالهه آهي. تنهن کان پوءِ ڪهڙي ڪارنتي آهي ته هن کي هن شاديءَ مان اولاد ٿيندو؟ اصل ۾ ڏسڻو آهي ته هن شاديءَ جي ڪري ڪيترين زندگين ۾ ڦيٽڙو پوندو؟ ماسٽر جي پهرين زال جي زندگي عذاب ٿي ويندي. هن جي ننڍي نيتي زال جون سڀ خوشيون برباد ٿي وينديون. هڪ پوڙهي ۽ نامرد شخص سان لائون لهڻ سان هن جا ڪهڙا امنڪ پورا ٿيندا! جي ٻار پيدا ٿيو ته هو اڃا پوري طرح وڏو ٿي ڪونه ٿيندو ته پوڙهو پيءُ مري ويندو يا ڪمائن کان ويهي ويندو. ان حالت ۾ هن جي تعليم ۽ تربيت رولي ۾ پئجي ويندي.

اصل ۾ ٻار هجڻ جو شوق ”ذاتي مالڪيت“ جي تصور سان ڳنڍيل آهي. مالڪيت وارو، پنهنجي مالڪيت جو وارث

ڇڏي وڃڻ چاهيندو آهي. پسر هن حالت ۾ خبر ناهي ماستر جي اڀڙي ملڪيت آدي يا نه، ۽ هن جو وارث ٻڌا ٿئي يا نه، پر پنهنجي هن ٻي شاديءَ ڪري هو ٻين کي لاوارث ڪري ويندو.... پرمار ۽ ڦرلٽ ڪندڙ طبقي جي ريس ۾ ٻيا انهن جي بڻايل رواجن جي چڪر ۾ اچي ٻيا انهن جو بهانو بنائي، اسان جا پورهيت پڻ پنهنجي پينگ ڪري وهندا آهن.

اهڙا ماڻهو پنهنجن پُٽن ڪمن لاءِ مذهب جي آڙ وٺندا آهن. پر هي دور انهن ماڻهن جي اصليت کي وائڻو ڪرڻ جو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ منهنجيون ڪهاڻيون: ”مڊي خارج“ ۽ ”اڄ پڻ آڻڙين....“ پڙهڻ ڪپن.

هاڻي ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته هيءَ شادي ٿيڻ نه ڏني وڃي. پنهنجي ڳوٺ ۾ ساهتڪارن ۽ شاگردن جون ترقي پسند قوتون موجود آهن. سنڌي ادبي سنگت وارن کي چئو ته هن ٿيندڙ سنگ خلاف ٺهراءُ پاس ڪن. پنهنجي ڳوٺ جي هاءِ اسڪول جي شاگردن جي پارٽين کي به حقيقتون ٻڌايو ۽ هنن کي تحرڪ ۾ آڻيو. هو ماستر جي منصوبي جي خلاف احتجاج ڪن ۽ ضرورت پئي ته هن کي چٽا ٽپن نه ڳوٺ ۾ هن جي پٽ وائڻي ڪئي ويندي ۽ هن جي نامرديءَ جو پڙهو گهاٻو ويندو. توکي باد هوندو ته مون اهڙي قسم جي ڪهاڻي ”ڇيڳري“ لکي هڻي.

تو مون کان ڏس گهريو آهي ۽ مان ڏس ٿي موڪلي رهيو آهيان. ان روپي ۽ کي منهنجو هي خط پڙهائجان، ۽

ان ۾ جن پنهنجين ڪيائين جا حوالا ڏنا اٿم، ۽ جي منهنجي
جدا جدا ڪتابن ۾ ڇپيل آهن، سي پڻ هن کي پڙهڻ ڪن....

* * *

ڊاڪٽر جو هي خط پڙهي، آدم جا هٿ ٻير ٿري ويا.
هن جا طاق لڳي ويا. هن جو دماغ سُن ٿي ويو. هن تي
ڊاڪٽر وٽان چرچي چرچي ۾ به ايتري جواب جي اسيد
ڪانه هئي. ڊاڪٽر سدائين معاملي فهمي ۽ همدرديءَ جو
ورتاءُ ڪيو هو. مسر آدم، ڊاڪٽر جي همدرديءَ جي
ورتاءُ جا به خاص ارسودا ڪڏهن به نه وساريا هئا:

هڪ ڀري هو هڪ وڏي شهر ۾ پهريون گهمرو ويو
هو. اتي جا ٺٽ ڏنڪر، نسون، ۽ بزارين ۾ ٺاهوڪيون
فشنبيل ۽ اڌ اگهاڙيون چوڪريون ڏسي، هن جا جذبا
ٽهڪندڙ پاڻيءَ وانگر اپامڻ لڳا. زال سؤ ميل پري هئي.
هن سوچيو ته هيڏي شهر ۾ ڪير ٿو ڪنهن کي سڃاڻي، ۽
ڇڪلي ۾ ڪهڙو منهنجو سڃاڻو هوندو جو ڳوٺ وڃي
منهنجي بدنامي ڪندو. هو چڪلي ۾ پهچي ويو. هن کي
ايترو مسزو آيو جو جيڪي ٽي راتيون هو شهر ۾ هو، اتي
ويندو رهيو. ڳوٺ واپس اچڻ جي چوٿن پنجين ڏينهن هن کي
پرميل جو مرض ٿي پيو. هو گهٻرائجي ويو. پنهنجي منهن
کي ستون ٽڪيون ڪيائين ۽ پٺل سڌل کي ٽڪيون
۽ ڪئپسول به واپرايائين. ڪٿان ٻڌو هئائين ته پئسلبن جي
سئي ان مرض لاءِ هڪ ٽڪ علاج آهي. اها سئي وٺي ڪنهن
ابهائو ڪان وڃي لڪ ڇپ ۾ هڻايائين. اها پاڻ نه پيس

۽ اهڙو خطرناڪ Reaction ٿيس جو سرندي سرندي بچيو. ڪنهن دلي دوست کي به ان بيماريءَ جي باري ۾ نه ٿي بتايائين، ۽ نه ڪنهن ويجهي ڊاڪٽر وٽ ٿي ويو. بدناميءَ جو ڊپ ٿي ٿيس. پيشي جي لحاظ کان هن ٿي شريف بنجڻو هو ۽ هن جي شرافت جي شهرت به هئي. انهن ٽوڪن مان ٿورو گهڻو فائدو ته ٿيس ٿي، پر ٻن ٽن ڏينهن ۾ بيماري وري اٽلي ٿي پئي. نيٺ اها بيماري شدت اختيار ڪري وئي ۽ ڏاڍي تڪليف ٿيڻ لڳس. هاڻي ته خوف خطرا ۽ انديشا ٿيڻ لڳس. ٻڌو هئائين ته ان روگ ڪري پيشاب بند ٿي ويندو آهي، مٿهو نامزد بنجي ويندو آهي، دماغ خراب ٿي پوندو آهي، سنڌن جو دائمي سور پوندو آهي، ماڻهو انسڌو ٿي پوندو آهي... هن کي هاڻي شرم کي پاسي تي رکڻو پوندو.

هو پنهنجي گهٽ واري ڊاڪٽر سول سرجن وٽ شهر ۾ پهچي ويو. هو هپڪي هپڪي، ڊاڪٽر کي پنهنجي بيماريءَ جو احوال ٻڌائڻ لڳو. ڳالهائيندي ڳالهائيندي شرم ۽ گهٻراهت کان هن کي پگهر اچي ويو. ڊاڪٽر سان اڪيون ملائي نه سگهيو. هڪ ڀيرو جو ڊاڪٽر جي منهن ڏي نهار يائين ته هن کي اتي ڪاوڙ، نفرت، ملامت، ٺٽولي يا بيزاري نظر ڪانه آيس. اتي به پنهنجائپ جا اڇاڻ هئا، ڊاڪٽر ۽ گهٽ واري جي پنهنجائپ جا اڇاڻ. نه غصي جي ڳاڙهاڻ هئي ۽ نه نفرت جا گهنج. پاڻ هن جي هپڪ ۽ گهٻراهت محسوس ڪري، ڊاڪٽر کيس دلداري ڏسي

۽ بيماريءَ جي حقيقت ٻڌائڻ لاءِ همت وڌائي، جيئن ٺڪ ۽ پورو علاج ٿي سگهي. ماسٽر آدم محسوس ڪيو ته هن کي ته پنهنجو ضمير کائي رهيو آهي ورنه ڊاڪٽر ته هن سان هن بيماريءَ جي باري ۾ ائين ورتاءُ ڪري رهيو آهي جيئن نپ، کنگهه يا ٻين رواجي بيمارين جي باري ۾ ڪندو آهي ۽ هن جي بيماريءَ جي ڪارڻ کي به ٻين بيمارين جي ڪارڻن وانگر رواجي اهميت ڏئي ٿو. نه وعظ نصيحت ڪيائين، نه گناهه جو احساس پيدا ڪيائين ۽ نه اخلاق تي ليڪچر ڏنائين. البت جيئن ڪنهن به ٻي بيماريءَ کان آئيندي بچڻ لاءِ ڊاڪٽر اپاءَ ٻڌائيندو آهي، تيئن هن کي به چيائين ته اها بيماري، بيمار عورتن مان لڳندي آهي، ان ڪري خبرداري ڪرڻ کپي.... ڊاڪٽر هن جو پوري ڌيان ۽ همدرديءَ سان علاج ڪيو ۽ هو چئن پنجن ڏينهن ۾ صفا نوبنو ٿي ويو ۽ وري اها بيماري نه اٿلي.

آدم جو ان کان به اهم آزمودو پيو هو. جهانگي هن جو ننڍو ڀاءُ هو. هورگو پنج درجا پڙهي سگهيو هو ۽ ريزڪيءَ جو دڪان هوس. ڳوٺ جي هڪ چوڪري گلان سان هن جو نينهن جو ناتو ٿي ويو. نتيجي ۾ گلان کي پيٽ ٿي پيو. جهانگيءَ ۽ ٻهراڙيءَ ۾ لڪ ڇپ ۾ جڪي وس هلي سگهن ٿا سي ڪيا، پر ٻار نه ڪريو. هاڻي جهانگي توڙي گلان جي گهر وارن کي عزت جو خطرو هو. جهانگي ۽ گلان کي ته حياتيءَ جو خطرو هو. هنن کي ڪاروڪاري ڪري نه ماريو وڃي. گلان لاءِ اڌڪان هو ته خبر پوڻ

تي هن جا مائٽ هن کي گهڻو ڏٺي نه ماري ڇڏين. گلان
 ته پڻ کي مارڻ جو به سوچڻ لڳي هئي.
 مجبور ٿي مدد لاءِ جهانگيءَ کي پنهنجي وڏي ڀاءُ آدم
 کي حقيقت ٻڌائي پئي؛ ۽ گلان پنهنجي ماءُ سان سڄي
 ڪئي. ماءُ پهرين ته گلان سان ڏاڍي جڻ ڪئي ۽ ٻه چار
 چنبا وهائي ڪڍيائينس، ۽ پاڻ کي ۽ ڌيءَ کي پٽيندي رهي.
 پر وري به ماءُ هئي ۽ چوريءَ جي ڪرتوتن کي لڪائڻ
 لاءِ هٿ پير هلائڻ لڳي. پر ٻئي ڪنهن سان ڪيئن ڳالھ
 ڪري؟ هي ته ڳوٺ آهي، يڪدم بدنامي ٿي ويندي. کيس
 جيڪي ٽونڪا سجهيا ٿي سي يڪدم آزمائائين. پر ڪجهه
 ڪونه وريو. اتي ئي مهينا اچي ٿيا هئا ۽ گلان جو پيٽ
 ٽوڪڻ لڳو هو.

اهڙن مسئلن ۽ مشڪلن ۾ ڳوٺ وارن جو خيال پنهنجي
 ڊاڪٽر ڏانهن ويندو هو. ماستر آدم جي ذهن ۾ پڻ اها
 سوچ پيدا ٿي. پر هي سنگين ۽ بدڪاريءَ جو مسئلو هو،
 سو ڊاڪٽر جهڙي ڀلي ماڻهوءَ ڏانهن ڪهڙي منهن سان
 وڃجي. پر ٻيو چارو به ڪهڙو هو. وڃي ٿو هن جي آڏو
 هلندڙ ڦهلايان، وڃي ٿو بيحيائي ۽ بيشرميءَ جي ڪارنهن
 سان پنهنجو منهن ڪارو ڪريان!

شهر ۾ پهچي، ڊاڪٽر وٽ وڃي، آدم سج ٻچ هن جي
 پيرن تي ڪري پيو. ڊاڪٽر ششدر ٿي ويو ۽ اهرج پڻ
 لڳس ته ماستر جهڙو سنجيدو ۽ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو هي ڇا
 ڪري رهيو آهي ۽ ڇو ڪري رهيو آهي؟

”ماسٽر صاحب، هيءَ ڪيڙي مسخري آهي؟ مرڻ تي
ڇر ٿيندو ڪري رهيو آهي؟“

”سائين، منهنجي لاءِ ته ٻڌڻ جيئري ٿي آهي.“
”منهنجي سڀاءَ مان واقف ڪونه آهين، سائين سنڌي طرح
ڇو نه ٿو ٻڌائين؟“

”سائين، توهان دنيا جو ان ڏسو ويٺا آهيو، من ٻيڪو
ڪونه ٿو ڪريان. رڳو منهنجي ٻانهن ٻنهي مون تي ڪوڙ
نه ڪجو. مان مڃان ٿو ته اسين وڏا ذليل آهيون.“
پوءِ ڊاڪٽر کي پراڻي ڳالهه ٻڌايائين.
ڊاڪٽر ماڻ ٿي ويو، سوچ واري ماڻ.

”ماسٽر صاحب! تو پنهنجن لاءِ ته سوچيو آهي، پر انهن
احساسن به ائين ته ان ڪم ۾ هٿ وجهڻ ڪري منهنجي
عزت، منهنجي نوڪري، منهنجي عهدي ۽ منهنجي ناموس
کي به خطرو ٿي سگهي ٿو، جيل جي هوا به کائي سگهين
ٿو، ۽ انهن ماڻهن ۾ عورت جو اتلڻي موت به ٿي سگهي
ٿو ۽ ان حالت ۾ هن منهنجي ڳچيءَ ۾ پوندو.“

”سائين، مان ٻار ڪونه آهيان، مون کي پورو احساس
آهي ته توهان اهو سڀ ڪجهه برابر چئي رهيا آهيو. اسين ئي
نامراد آهيون، اسان جي ئي منهن تي دانگي گهميل آهي.
توهان لاءِ اسين ته رڳو دعا ئي گهري سگهون ٿا ته ڏني
توهان کي پناهه ۾ رکندو. هونءَ توهان سان مڙسائو انجام
آهي ته ڪجهه به ٿيو ته توهان تي حرف اچڻ نه ڏينداسين.
اسان ۾ هزارين عيب آهن. توهان پنهنجو وڙ ڪريو. ڏنيءَ

تريهان آڏي نراڙيو آهي، تريهان جا هٿ ڊگها آهن، تريهان جو مٿاڻ ٿي ويندو، اسين مسڪين مارجي وينداسين.“

”ها مسڪين ٿي ته اهي جيڪا مسئلا ٿي سگهيا ڪري، ورنه هتي شهرن ۾ دولتمندن جا ته اهي روزمره جا ٿڌا آهن. پئرس ته اهو ذريعا مارجند ٿي ويا آهن، جن جي استعمال سان گرب ٿڌ جو امتحان ٿي ختم ٿيو وڃي. جي انفاق سان گرب ٿي وڃي ته جي مسڪين ماڻهو به سؤ رپيا خرچ ڪري به سگهندو اهي هي دولتمند ويهه ٽيهه هزار اڃا لڏي ڏين ۽ اڌ چپ ۾ ٻار ڪرائڻ جو بندوبست ٿيو وڃي. اهي ته هوندي به جي ڪا ٿي ساڳي بهجي وڃي ته وري به اسين ها واپ سون پوڄن سان بند ٿيو وڃن، پوءِ اها پوليس بهجي يا ڪير عام جو ماڻهو. اهڙين شهري ڇوڪرين جي نه عزت خراب ٿيندي آهي، ۽ نه زندگي تباه ٿيندي آهي، ۽ نه آتم هتيا ڪنديون آهن، ۽ نه اڌون دولتمندن جو قانون ڪجهه بگاڙي سگهندو آهي، ۽ نه جيل وڃڻ پوندو آهي، ۽ نه خون جا ڏوهاري بنبا آهن.

ڊاڪٽر، ماسٽر کي ڪجهه گوريون ۽ سون ڏنڊون ۽ ڇو ته جي هفتي اندر انهن مان ڪجهه نه ٿئي ته ڇوڪريءَ کي ڪنهن نموني هن شهر ۾ وٺي اچيو. هنن کي اهو تاڪيد ڪيائين ته ڇوڪريءَ کي هتي سرڪاري اسپتال ۾ هن وٽ نه آڻين، پر شهر ۾ ڪٿي اهي رهن ۽ هو هڪ تجربڪار نرس هنن سان گڏي ڏيڻو، جا هنن جو ڪم ڪندي.

گورس ۽ مٿين اثر ڪونه ڏيکاريو.

گلان جو پيءُ هن مامري کان بيخبر هو. گلان جي ماءُ کي انديشو هو ته جي سندس مڙس کي اها ڪڙڪاءُ جي ويٺي نه ڪهڙيون ئي به هڻندو. اهو ڊگهو قصو آهي ته ڪيئن پيءُ کي ڏوڪي ۾ رکي، ماءُ جي ذريعي گلان کي شهر پهچايو ويو ۽ هڪڙي گهر ۾ رهايو ويو. ڊاڪٽر هنن سان نرس گڏي ڏني، جنهن اچي گهر بل ڪارروائي ڪئي ۽ سڀني واسطيدارن جي جان ۾ جان آئي.

ماسٽر آدم سوچيندو رهيو ته هي ڊاڪٽر ڪٿو نه ڀلو ماڻهو آهي، جو بنا لالچ اسان جي ايڏي ۽ اهڙي قسم جي مدد ڪيائين. پيو ته اسان کي محسوس ٿئي ٿي ته ڏانهن ته اسين گنهگار، ڏوهاري يا بدڪار آهون. شايد هن جو اصول آهي ته هو ڊاڪٽر آهي ۽ نه پوليس وارو، ملو مولري يا سماج جو ٺيڪيدار. شايد اها ئي هن جي ڀلڻ آهي.

* * *

انهن آزمودن جي روشنيءَ ۾، ڊاڪٽر جو جواب پڙهي، ماسٽر جا ٽي ٽڙڻ سڀاويڪ ڳالهه هئي. هن کي عجب لڳو ته ڊاڪٽر، جنهن اسان جي گناهه، ڏوهه ۽ بدڪاريءَ جهڙن ناجائز ڪمن تي اسان کي نه شرمايو ۽ نه اسان تي ڏسريو ۽ نه منهن ۾ گهنج وڌو، سو جائز ڪم تي باهم ٿي ويو آهي. هي شادي ڪرڻ يا پاڻ کان ننڍي عمر واري چوڪريءَ سان پرڻجڻ ڪو جرم ته نه آهي، ڪو گناهه نه آهي، ڪو ناجائز ڪم ته نه آهي!... يا ائين ته نه آهي

تم ڏاڪٽر منهنجو ڪوڙ ڀانڀي ويو آهي. اها منهنجي نڌي هئي. مون کي سئون سڌو لکڻ ڏيندو هو ته مان ئي نڌي چوڪريءَ سان شادي ڪري رهيو آهيان ۽ منهنجي ئي مرداني طاقت منهنجو ساٿ نه ڏئي رهي آهي. مون کي خوبي دوسرو جو ڏک وڌڻ نه ڪپندو هو. ڊاڪٽر صاحب مون سان ايترو مٿو هلير آهي، جو مون کي اها منافقت نه ڪرڻ گهرجي ها. ڊاڪٽر تجربيدڪار آهي ۽ سمجهي ويو ته انهن معامن ۾ ماڻهو ٻين جي نالي ۾ نسخا پڇندا آهن. يا ته ڳوٺ جي ڪنهن رهاڪوءَ وٽان اول ئي هن کي منهنجي هن سنگ جي خبر پئجي وئي آهي ۽ منهنجي ڪوڙ تي ڪاوڙجي هي خط لکيو اٿس.

ڊاڪٽر ڏي وري خط لکيائين:

”مانوارا ڊاڪٽر صاحب! عرض ته مون وڏي ناداني ۽ پوکپاڻي ڪئي، جو توهان جهڙي مهربان انسان سان غلط ٻڌائي ڪيم. ان لاءِ معافي گهران ٿو. اصل ۾ مان پڻ ئي هي شادي ڪري رهيو آهيان، نوجوان چوڪريءَ سان، ۽ مون کي ئي مردانگيءَ جي نسخي جي ضرورت آهي، ان ڪري وڙ ڪري نسخو جاري لکي، موڪليندا، جو شاديءَ جي تمڱ ٻڌجڻ واري آهي. آخر ۾ مان پنهنجي غلطيءَ جي وري به معافي ٿو وٺان.... توهان جو ٻراڻو تيار منهنجي ماستر آدم خان.“

ڊاڪٽر جي خندا، ماسٽر آدم جي اسر ۾ ٻي آرامي سرور
 پيدا ڪئي هئي. هسن کي پنهنجي ضمير جي چوڌاري ته
 اڳ ۾ ئي ڇيڻ لڳي هئي، پر هيئر اٿا سورس کڻي ته سان
 ڇيڻ لڳي، جن هو اهو حرص کان ڪم ڪيو هئو، جن
 هو باپ جو ڪم ڪيو هئي. پر شعوري طرح هو پاڻ کي
 آڏت ڏيندو رهيو ته مان ڪو غير شرعي يا غير قانوني ڪم
 نه ڪونه ڪري رهيو آهيان.

ڊاڪٽر، ماسٽر جي هن ٻئي خندا جو جواب ڪونه ڏنو.

* * *

هڪ ڏينهن سانجھي ۽ جو ڊاڪٽر پنهنجي گهر ۾
 نڪتو. هو گهر ۾ ترقيءَ جا ڪم ڏسي ڏيو سرهو ٿيندو
 هو. پڪو رستو، بجلي ۽ هاءِ اسڪول اڏيون طرفون هيون
 جن سان پهراڙيءَ وارن جي ساجهه وڌي ٿي، ذهني سجاڳي
 پيدا ٿي ٿي، سياسي شعور اڀري ٿو، قومي احساس چڻو
 ٿي ٿو ۽ نظريات سمجهه اچي ٿي... رستو پڪو ٿيڻ ڪري
 لاريون اچڻ لڳيون هيون. ڊاڪٽر ڏٺو ته اتي رويني لڳي
 پئي هئي. بس اسٽاپ وٽ ڪوڙ بگيون بيٺيون هيون، جي
 لاريءَ ۾ ايندڙ پهراڙيءَ جي ننڍن گهڙن جي مسافرن کي
 ڪچن رستن تان هلي پهچائينديون هيون. رستي جي ٻنهي
 پاسي دڪانن جون فطرون هيون، جن مان هوٽلن جي
 گهٽائي هئي. انهن مان ڪن ۾ رڪارڊ وڃي رهيا هئا ۽
 ڪن ۾ ٽي-وي هئي رهي هئي. هوٽلن ۾ ويٺلن ۾ آسپاس
 جي گهرن جا ماڻهو به هئا. انهن مان ڪي ڪپڙو وڪڻ

آيا هئا ۽ ٽير خلاص ڪري خالي ڇڏي ڏن ۽ ڏون سميت
واندا ٿي اچي ويٺا دٻا. ڪي سوڌو سلف ۽ سنڌو سمن
خريو ڪرڻ آيا هئا ۽ اهو ڪم لاهي، ٽپرن جون گڏيلون
بڌي بهجي ويا هئا. هنن پنهنجا خالي ٿانو ۽ گڏيلون مڃڻ
تي سا ڪرسن جي پاسي ۾ ڪري رکيون هيون ۽ ڇڏي
ڇڏڻ چسڪون ڀريندي ۽ پيڙين جا سوٽا هڻندي، انهن جا
قلا ڇڏيندي، ڪچهريون ڪري رهيا هئا، راڳ ٻڌي رهيا
هئا يا ئي. ويءَ تي نگاهون هڻن. هيٺ سنڌي پروگرام جو
وقت هو، ان ڪري انهن هوٽلن تي گراهڪن جي گهاٽت
هئي، جن ۾ ئي-وي هئي. رستي جي پاسي ۾ والي بال راند
ٿي رهي هئي. هو موٽر بيهاري لتو ۽ سڀني موجود گهوٽاين
سان پاڪر پائي مليو.

رات جي مانيءَ کان پوءِ هو پنهنجي اوطاق ۾ اچي
ويٺو. يار، دوست، گهوٽائي، ساهتڪار، شاگرد ۽ پيسر
ايندا رهيا. ڪچهريون ۽ خبرون چارون ٿينديون رهيون.
ماسٽر آدم جي ٿيندڙ نئين مائٽيءَ جي باري ۾ به گچ گچ
ٻولهي ۽ ٽپڪ ٽپڪ ٿي. هونءَ تہ هن محفل ۾ ماسٽر سي
به پنهنجي دستور موجب اڀڻ ڪپندو هو، پر هو نه آيو هو.
شايد هن ٻئي ڏينهن نوڪلائيءَ ۾ ڊاڪٽر سان ملڻ ٿي
چاهيو جيئن پنهنجي منهن تفصيل سان حال احوال ڏئي،
نسخو پڇي. ڳالهين مان ڊاڪٽر کي معلوم ٿيو تہ ماسٽر
آدم ٻڌي جي شادي ڪري رهيو هو. هن جو ننڍو ڀاءُ
ڪجهه سال اڳ گذاري ويو هو. هن جي بيم ڌيءُ کي

هر ڏينهن ۱۰ ڇڪا ڪري ۽ جي عمر ۱۴ سال هئي ۽ اچي ويئي
 طرح سان ئي به ڪانه هئي. هو اها پائڻي ڪا ٻڌي جي
 پٽ لڏنگ کي ڏئي رهيو هو. بدلي ۾ ڪا نڊيرو پيهجي
 ڏيئي جنهن جي عمر ۱۵ سال هئي، سا ماستر سان پرائي
 رهيو هو. ڪا نڊيري جي مجبوري اها هئي ته هن جي مائٽ
 ۾ سنگ ڪونه هو ۽ هن وٽ ايترا ٽڪا ڪونه هئا جو
 ڏهن پندرهن هزار ڏئي پٽ کي پرڻائي. هو هاري هو. هن
 جو پٽ لڏنگ ۲۵ سالن جو ٿي ويو هو، ۽ نه ٻي جي
 شادي عيب هو ۽ نه پوڙهي سان نوجوان نينگريءَ جو
 وهانءُ ڪا نئين ڳالهه. ڪا نڊيري جي ڏيئي ته صفا اهو جنم
 هئي. ڏهن سالن جي عمر کان پوءِ گهر جي لوڙهي کان
 ٻاهر پير ڪونه پاتو هئائين. نه اسڪول جو منهن ڏنو هئائين
 ۽ نه زماني جي ڪا خبر چار هئس. سو اهڙي گگدام جي
 اعتراض يا احتجاج ڪرڻ جو سوال ئي ڪونه هو. ڪچهري
 ۾ ويٺلن ڪن ڪراڙن ۽ پراڻن خيالن جي ماڻهن کانسواءِ،
 ٻين کي ماستر جي هيءَ هلت ڪانه ٿي وئي. شاگردن ۽
 ساهتڪارن ته ان تي پڌري پٽ غصي جي پٽڙائي ڪئي.
 ڪن چيو ته ماستر فقط حرص کان هيءَ شادي ڪري رهيو
 آهي ۽ اولاد جو رڳو بهانو بنايو اٿس.

ڪچهريءَ ۾ ڪنهن سوال اٿاريو ته هڪ مسڪين
 ماستر وڏي جمار ۾ ننڍي نينگريءَ سان پرڻو ٿو ڪري ته
 ان تي احتجاج جا آواز اٿي رهيا آهن، پر جڏهن ڪو سيٺ
 يا وڏيرو ائين ڪندو آهي ته اڄ تائين ڪنهن پڙڪ به نه

ٻولي آهي؟.... ان جو جواب اهو ڏنو ويو ته هڪ ته وڌيري يا سيٺ لاءِ اهو معاشي مسئلو ڪونه هوندو آهي. هو ڪيئي قانون ۽ انهن جي ٻارن جا ڏڻ پالي سگهن ٿا. پر غريب ماڻهو هڪ زال به مشڪل سان پالي سگهي ٿو. ان کانسواءِ هي جاگيردار ٻيو پنڳ آهي. هن سماج لاءِ جاگيردار پنهنجي مطلب ۽ سهوليت خاطر قانون ٺاهيندا آهن ۽ رواج شروع ڪندا آهن. غريب ماڻهو، دولتمندن سان ريس ڪري، انهن قانونن ۽ رواجن تي هلڻ سان پاڻ کي ڏکيو ڪندا ۽ پنهنجي تباهي آڻيندا آهن. وڏي ڳالهه ته ماستر جو هي رشتو نه رڳو اخلاقي، انساني، پنهي ۽ معاشي لحاظن کان اڻ جوڳو آهي، پر ماستر جسماني طرح به جڏو آهي.... ٻي ڳالهه هيءَ به آهي ته جي عوام هن سڳ تي احتجاج ڪيو ته وڌيرا ۽ سيڻيون به آئيندي اهڙي شادي ڪرڻ کان ڪڍيندا. جي نه مڙيا ته هنن جي اهڙي شاديءَ کي به عوامي احتجاج ذريعي روڪائبو.

* * *

ٻئي ڏينهن صبح جو ٺٽي ڊاڪٽر، ماستر آدم جي گهر پهچي ويو. ماستر حيران ۽ هڪو ٻڪو ٺٽي ويسو ۽ ٻانين مان پاڻ توهان وٽ اچڻ وارو هوس. هالي احوالي ٿيا. ماستر جي ٿيندڙ رشتي تي ڪنگو ٿي. ڊاڪٽر صاف لفظن ۾ هن کي سمجهائڻ ۽ اها شادي ڪرڻ کان باز رهڻ لاءِ چيو. ماستر ان تي عجب جو اظهار ڪيو ته مان ڪو ناجائز ڪم نه ڪري رهيو آهيان. ڊاڪٽر

هن نِي اڏڙي رشتي جي جي اڳي سڄي جا سڄا ڏاڏا ۽
 نبوت ڏنا ته اهو صفا ان ٺهڪندڙ ڳوٺيلو آهي ۽ هڪ
 نوجوان معصوم چوڪريءَ تي سراسر ظلم. ماسر ڪر ڏس
 پڌڻ لاءِ بيار نه هوءَ نه پاڻ ڪو دليل ڏئي ٿي سگهيو.
 هن جي اها ئي هڪ رات هئي ته مان ناچار ڪم ته ته
 ڪري رهيو آهيان. پڇڙيءَ ۾ اهوئي چيائين ته مان توهان
 جي هر ڳالهه ۾ چڻ لاءِ بيار آهيان، پر هن ماري ۾ موڪلي
 ڪجهه نه چئو. ڊاڪٽر به ڇس ته پوءِ مون جي ڇت
 ۾ لکيو هو ان تي عمل ٿئي ته بيار نه ڏجان.

ڊاڪٽر، هاري ڪانڊيري سان به مليو. هن کي دلين ۽ ثبوتن سان سمجهايا تين تـم دو پنهنجي نياڻي ۽ جي پري هٿ سان ٻوڙي رهيو آهي. ڪانڊيري چيو منهنجي لاءِ ڪا ٻي واھم ٿي ڪانهي، منهنجي پٽ جي عمر وڌندي ٿي وڃي ۽ ٻئي هنڌان مائٽي ڪانم ملي، ان ڪري مجبور ٿي ٻي سنگ گنڊڻ جي هام پري اٿم. ڊاڪٽر هن کي چيو ته اسين گيرٽ وارا تنهنجي مدد ڪنداسين ۽ تنهنجو اهو مسئلو حل ڪنداسين. پر ڪانڊيري رڳو جواب ڏنو ته مان زالن ڏٺي چڪر آهيان ۽ ڪار ڪاٺي چڪو آهيان، هاڻي ڪجهه نه ٿيندو.

❖ ❖ ❖

شهر واپس وڃڻ کان اڳ، ڊاڪٽر شاگردن، ساهتڪارن ۽ ٻين ڳوٺاين سان مليو ۽ هنن سان ماسٽر آدم جي شاديءَ جي ارادي جي باري ۾ خيالن جي ڏي وٺ ڪئي. گهڻا هن

جي و بچارن سان سهمت هئا.

ڊاڪٽر جي وڃڻ جي پٺي ڏسڻ تي ٺٽا ڪرد سڪاءُ
انڊسني سنگت جون جدا جدا ڊسڪون ڏرون ۽ ڏسڻ ڏيکارڻ
تي سڀي منظمين جو گڏيل اجلاس ٿيو. هنن مدرن ۾ ظاهر
ڪيو ويو ته هن قسم جا احتجاج فقط عارضي علاج واسطي
آهن، اصل علاج غير طبعاڻي سماج آهي، جنهن لاءِ ٻڌڻ جا ٿورڙ
جاري رهندي. پوءِ ٿهراءُ پاس ڪيو ويو ته ماسٽر آدم حڪ،
شادي ڪري رهيو آهي، اها نه صرف سماجي طرح غلط آهي،
پر هو پاڻ به ڊاڪٽري لحاظ کان ان لائق نه آهي. ان ڪري
هن کي صلاح ڏني وڃي ته هو اهڙي ارادي تان هٽ ڪري
وڃي، هي حالت ۾ جي هن ساديءَ جي تڻ تاربخ ٻڌي نه
ڳوٺ ۾ وڏو جلوس ڪڍي، نعرا هڻي ان سنگ خلاف
احتجاج ڪيو ويندو.

ننڍي وڏي تائين اهي خبرون پهچي ويون.
ماسٽر ڪنڌ مٿي کڻڻ جهڙو نه رهيو هو.

(۷- آڪٽوبر ۱۹۸۵)

منهنجي ڌرتيءَ جي روشني

اڃا به ڪلاڪ اڳ ئي آفيس مان موٽيو هو ته آسمان صاف ڏٺو هئائين. هينئر اوچتو گجگوڙ جو آواز پهتائين. پهرين ته هن ڌيان ڪونه ڏنو. گجگوڙ وري ئي ۽ وڌيڪ زور سان ۽ ڪجهه لاڳيتي ٿي. هن ٻاهر نڪري اڪاس ڏي نٿاريو. ان جو گج حصو ڪڪرن سان ڍڪجي ويو هو ۽ اتر پاسي کان ڪارو انڌوڪار هو، جو وڏي رعبو هو. گجگوڙ ۾ واڌارو اچي رهيو هو ۽ ڪنڊن سان گڏ وڏا وڏا ٺڪڙ نڪري رهيا هئا. هو واپس ڪوئيءَ ۾ ويو. ويرم ٿي ڪا به گذري ته گهر جا در ۽ دريون زور زور سان ڪڙڪڙ ڪرڻ لڳيون ۽ هوا جي سوست سان گڏ، بارش جي ٻوڏ جا آواز اچڻ لڳا. هن وري اچي ٻاهر ڏٺو. وڏڙو وڏي رعبو هو ۽ تيز طوفان شروع ٿي ويو هو. چوڌاري انڌوڪار ٿي ويو هو. نيسارا اهڙي چوهم سان وهڻ لڳا جئن پهڙ جي اتاهينءَ تان وهندڙ آبشار، ائين ئي ڳسڙا ٻوڏ شروع ٿيا، چڏن جيڏا ڳڙا. ڇت تان اهڙا آواز اچڻ لڳا جن چوڌاري ڪلاشنڪوف رائيلون چوڙيون پون وڃن. سڄو مبدان ڳڙن سان ڍڪي اچي ٿي ويو ۽ درين جا ڪي شيشا ٻڄي پيا.

پورو مکاڻڪ اٺان ۽ ڪٺا، هاڃا ۽ ٻاڻا ڪا رهندا.
گھڻن ۽ ندر روڊ جهڙن رستن تي سڀ جهڙا چٽا ۽ ٻي
ٻيهي ويو هو ۽ اهو پاڻي اندر ڪارو ۽ لڏو هو جهڙو
سڄو.

هو ورندي جي در وٽ ڪرسي رکي، خالي نظارن سان
 سولار ۾ گيوريندو رهيو. هن کي پدمي سان ملهائيل
 پڇاڙڪي ڏياري ياد اچي وئي. گهڻا گهڻا ورهيه ٿيا جڏهن
 اڃا هندستان جو ورهاڱو ڪونه ٿيو هو. هي ساڳو ئي
 ڪراچيءَ جو شهر هو. ان ڏينهن به ساڳي طرح اوچتو
 سخت بارش پئي هئي. پارس اول ئي ڪاري در مان آسو حلوائِيءَ
 کان حلري جو پٽو وٺي پاڻ وٽ رکيو هو. بارش جو زور
 گهٽيو ۽ هلڪيون هلڪيون بوندون پئجي رهيون هيون ته
 ڪپڙي ۾ اڏو پٽو ويڙهي، پنهنجي هاسٽل مان نڪتو.
 پدمي پنهنجي پيءُ سان بندر روڊ جي ڇيڙي تي بنگلي ۾
 رهندي هئي ۽ جو اتان پنجن ميلن تي هو. هن کي ڏين ڀري
 سهل پدميءَ وٽ پهچڻو هو. ان زماني ۾ ڪراچيءَ ۾
 گندگي ڪانه هوندي هئي. هي شهر پوري ايشيا ۾ صاف ۽
 صاف هوندو هو ۽ سنڌين لاءِ سڄي دنيا ۾ سٺي ۽ سهڻو شهر.
 هلڪي مينهن ۾ پارس اڪهاڙا پير ڪري، مزي سان
 هلندو هليو. پاڻيءَ جي نيڪال جو سٺو بندوبست هو، ان
 ڪري رستي تي ڪٿي به پاڻي ڪونه پيو هو. منهن ٻوندي
 به پير پوڙ جيترو وهندڙ پاڻي هو. پارس ان پاڻيءَ مان
 جهڳيندي يا ڊوڙندي مڙو محسوس ڪرڻ لڳو. پاڻيءَ ڪو به

جي سٽي ۽ جهڙو صاف شفاف هو. گند ۽ ميراڻ جو ذرو به نه هو. ان زماني ۾ رستن تي ايتريون موٽرون ۽ گاڏيون به ڪونه هونديون هيون. ڪيترا ئي ٻار، چوڪرا ۽ چوڪريون رستن تي نڪري آيا هئا، ۽ پاڻي هڪٻئي تي اڇلائي ۽ ڊوڙون پائي، راند روڊ ۽ تفريح ڪري رهيا هئا.

پدمشي ۽ جي پي ۽ ماءُ ۽ پٽن ۽ ٻين دستور موجب ڀارس کي پنهنجائي وارو قرب ڏيکاريو. هن جا ڪپڙا هرست ۾ پڇي ويا هئا، ان ڪري هن کي پائڻ لاءِ ٻيو وڳو ڏنائون. پوءِ ڀارس ۽ پدمشي ۽ گڏجي نڪر جا سوين ڏيا ڀاري، بنڪي جي چوڌاري ڪارنس تي قطارن ۾ ڪري رکيا. ڀارس پٽن سان گڏ مٺايون کائيون. ڀارس ۽ پدمشي پاڻ ۾ دير دير تائين پنهنجي گهٽ جون گالهليون ڪندا رهيا. رات جو ڀارس کي اتي ئي ٺڪايو ويو...

ڀارس ۽ پدمشي، سکر ضلعي جي هڪ ئي گهٽ ۾ هئا. ٿيا ۽ پليا هئا. هنن جا گهر گڏوگڏ هئا. پدمشي ۽ جي پي ۽ دولت مند واپاري هو ۽ ڪراچي ۾ ڪارو بار ڪندو هو. هنن جي جاءِ پڪي گاڙهي ماڙي هئي ۽ سامان سڌن ڀريل. ڀارس جو پي ۽ ڪپڙ خان پڪ منشي هو. هنن جي جڳهه ڪڇن سرن واري هئي ۽ گهر ۾ ضرورت واريون سڀون به ساديون سوديون ۽ پگڊل ٺسل هيون. ڀارس ۽ پدمشي هڪجهڙا هئا، ننڍڻ ٿان ئي کڏ رانديون ۽ رعائتون ڪيون هئائون. هنن پنهنجي گهرن وارا ٻار ۽ ضاعفون، پنهنجائي ۽ سان هڪٻئي جي گهر ايندا ويندا هئا. گهٽ وارا عيبد، ڏياري توري ٻيا

ڏٺو گڏجي ملهائيندا هئا. ڏياريءَ تي مسلمان به ڏيا ٻاريندا هئا ۽ مذهبيون خريد ڪري پاڻ به کائيندا هئا ۽ هندو پڙيسرين کي به ڏيندا هئا. هندو، مسلمان پاڙيسرين ڏي مڙين جا ٿلهن جا ٿالهه موڪليندا هئا. گهر گهر مان، گيٽي گهٽيءَ مان ڦٽاڪن چٽن جو شور ايندو هو.

ڏياري رات ڪپڙخان جن به هوند آهر مڙئي خريد ڪندا هئا. پدمڻيءَ جو پيءُ ديولومل جن ڏي ۽ ٻين هندو پاڙيسرين ڏي موڪليندا هئا. پارس ماءُ پٽ کي به ڏيا ٻاري ڏيندي هئي ته وڃي پاڙي جي مسيت ۾ رکي اچ. پدمڻي پنهنجي گهران ٻن ٺڪرن جي ڏين ۾ سرنهم جو تيل ۽ ڪپهه جي وٽ وڃهي، وٽ کي تيليءَ سان ٻاري، پارس جي گهر کڻي ايندي هئي ۽ هنن جي ورائڊي جي ٻن چارن ۾ اهي ٻريل ڏيا رکندي هئي. سڄو گهوٽ ڏين جي ڪري روشن ٿي ويندو هو. انهن ڏينهن ۾ بجلي ڪانه هوندي هئي ۽ پوري سال ۾ ڏينهن جي عيد کان سواءِ، اها ئي هڪڙي ڏياريءَ جي رات هوندي هئي جو ڏين جي ڪري سڄو گهوٽ روشنيءَ جي جهرمر سان ٻهڪڻ لڳندو هو. گهرن، دڪانن، اوطاقن، مسينن ۽ ٺڪاڻن جي چٽين، اکڻن جي ديوارن ۽ درن تي ڏين جون قطارون ٺهڪڻ ۽ ٻهڪڻ لڳنديون هيون. انهن جي جهرمر، آسمان ۾ تارن جي بي ترتيبيءَ کي ڏسندو ڪري ڇڏيندي هئي.

پارس ۽ پدمڻي، توڙي ٻيا بهار ۽ وڏا گهوٽ جي گهٽين ۽ بزارين جو روشن ڏيک ڏسڻ ۽ رانديون ڪرڻ لاءِ نڪري

پوندا هئا. پارس ٿي اڄ به ياد ايندو آهي ته پنهنجي ڏيڍي معصوميت مان چوڻدي هئي: ”توڏي خبر آهي ته ڏياريءَ جي ڏينهن ۾ هتي هئا ڇو ٿي بند ٿي وڃي؟“ ۽ وري پاڻ ٿي جواب ڏيندي هئي ته ”هوا ان ڪري ٿي بند ٿي ته اسان جا ڏيا نه وسان ۽ سوجھرو رهي!“

پنهنجي ۽ پارس پئي ڳوٺ جي اسڪول ۾ گڏ پڙهندا هئا. اتي فقط چار درجا سنڌي هئا. سيٽ ڊولومل ڪي ڏيئي ڪي وڌيڪ پڙهائڻ جو شوق هو. پاڻ واپار سان ڪراچيءَ ۾ رهندو هو. پنهنجي ڪي به اتي وٺي وڃي هاءِ اسڪول ۾ داخل ڪرايائين. ڏيئي جي ڪري ماءُ ڪي به هاڻي ڪراچيءَ ۾ رهڻو پيو، پر هنن جا ٻيا مائٽ ڳوٺ ۾ ئي هئا. پارس ٿي اسڪالر شپ ملي وئي، ان ڪري هو سکر هاءِ اسڪول ۾ داخلا وٺي سگهيو.

غريبيءَ جي ڪري پارس مئٽرڪ پاس ڪرڻ کانپوءِ ڪاليج ۾ داخلا وٺي نه ٿي سگهيو ۽ انهن ڏينهن ۾ ڪاليج فقط حيدرآباد يا ڪراچيءَ ۾ هئا. پر سيٽ ڊولومل هن ڪي مالي مدد ڪري، ڪراچيءَ جي ڪاليج ۾ داخل ڪرايو. هو اتي هاسٽل ۾ رهڻ لڳو. ڪاليج جو ٻيو سال اچڻ شروع ٿيو ته ماڻڪ جو ورهاڱو ٿي ويو ۽ ڊولومل وارن ڪي سنڌ ڇڏي پئي. پارس تعليم جاري رکي نه سگهيو. هن ڪاليج ڇڏي، ڪراچيءَ ۾ ئي ميونسپل ڪارپوريشن ۾ ڪلارڪيءَ جي نوڪري ورتي، جتي ۳۹ سالن کان پوءِ اڄ هو آفيس سپرنٽينڊنٽ هو ۽ رٽائر ڪرڻ کي ويجهو هو.

منڊ کان ٿي ڪپڙ خان ۽ سيڪ ڊولومل جو هڪٻئي
 ڏي خط جو سلسلو جاري ٿي ويو. پوءِ پارس ۽ پدمڻي پڻ
 هڪٻئي کي باقاعدي حال احوال لکڻ لڳا. هنن ۾ هڪ
 نئين هڪجهڙائي وجود ۾ اچي وئي. پدمڻي هندستان ۾
 سنڌيءَ جي برڪ ناول نويس بنجي وئي ۽ پارس سنڌ ۾
 سنڌيءَ جو چاتل سچاتل ڪهاڻيڪار ٿي اڀريو.

جڏهن ته پارس ۽ پدمڻي ٻئي ترقي پسند ۽ انقلابي
 ساهتڪار هئا، ان ڪري مذهبي حڪومت هنن کي پاسپورٽ
 ۽ ويزا ڏيڻ لاءِ تيار نه هئي. ان ڪري نه پارس هندستان
 وڃي سگهيو ۽ نه پدمڻي سنڌ ۾ اچي سگهي هئي.

* * *

برسات بند ٿي وئي هئي. آسمان صاف ٿيڻ لڳو هو.
 هوا هلڪي ٿي وئي هئي. آس وڌيڪ تيزاڻ سان واپس اچي
 وئي هئي. پارس پدمڻيءَ جو تازو آيل خط ڪڍي، وري
 پڙهڻ لڳو:

.... توکي ته چڱيءَ طرح ڪاٺو آهي ته سنڌ ڏانهن
 اچڻ تي منهنجي دل ڪيڏو نه چاهي ٿي، مون کي پنهنجي
 ڌرتي ڏسڻ جي ڪيتري نه تڙپ آهي! پر ڏسجي ٿو ته
 جيستائين جاگيرداري ۽ سرمائيداري سرشتا موجود آهن،
 ائين ئي مهال آهي. ان لاءِ اسان کي اهڙي سرشتي آڻڻ لاءِ
 ڇاڪوڙ تيز ڪرڻ لڳي، جنهن ۾ طبقاتي سماج ختم ٿي
 وڃي ۽ سماراجيت جو وجود نه رهجي.

موسيٰ وڇڙيلن جي وري ملڻ جو مزو وار وائعو ٿي
 ٻڌايان: سنڌ مان ٿي مسلمان سنڌي، هندستان گهمڻ...
 هنن جي مان ۾ هن شهر ۾ راڳ جي محفل مچائي وئي.
 آسا کيمچنداڻي مشهور ڳائڻي آهي. آل انڊيا ريڊيو جي سنڌي
 پروگرام ۾ تو هن جا ڳانا ٻڌا هوندا. ان محفل ۾ هن کي
 ٻه ڳائڻ لاءِ گهرايو ويو هو. مان به ان ميڙ ۾ شريڪ
 هئس. سنڌ مان آيل مهمانن مان هڪ سٺ سالن جو مڙس
 عمر جو همراهم هو. هن جا وار اڇا هئا بدن جو منوڙو پر
 کڙتڙو هو. طبيعت جو شرميلو ۽ ٿور ڳالهائو ٿي ڏٺو.
 محفل ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڪونه ٿي نهاريائين ۽ هن جون
 نظرون ڪنهن سان نه ٿي مليون ۽ زياده تر زمين ۾ ڪٽل ٿي
 رهيون. توهان کي اهو ٻڌائڻ وسري ويو ته آسا کيمچنداڻي ۽
 جو اهو نالو فنڪار جي حيثيت ۾ هو. هن جو اصل نالو
 پيو هو.

مان شرميلي مهمان جي ويجهو ويئي هئس ۽ الائي چو
 هن کي غور سان ڄاڻي رهي هئس. جيئن ئي صفحي ۾ آسا
 جو آواز ڳوڻجيو ته مون ڏٺو ته شرميلي مهمان جون اکيون
 نئين جوت سان هوشيار ٿي ويون ۽ آسا ۾ کٻي وٺي. هن
 جي چاهي ۾ ڇوڪر ٻڌا ٿي ۽ ڇهري جو رنگ ڳڙهو ٿي
 ويو، شايد هن جي ڇن ۾ ٽڙڪڻي پڻ هئي. ائين هو اوچتو
 اٿي سڌو ٿي پيو. اکيون اهي ئي آسا ۾ ڪيل. هو هڪ
 کن بيهي وري ويهي رهيو. ماڻهو راڳ ٻڌڻ ۾ مڱن هئا،
 ان ڪري گهڻن جو هن ڏانهن ڌيان ڪونه ڇڪيو. پوءِ

هر ۽ پر ۾ وٺڻ به جي هندستان جي سنڌي ميزبان سان
 ڳالهيون ٿي. مان پانهان ئي به هو هن آشا جي باري ۾
 ڪا معلومات حاصل ڪري رهيو هو. وري به هو آشا تي
 ڏسڻو رهيو. هو پهرين قطار ۾ ويٺل هو. اوچتو هو اٿس
 ۽ اسٽيج جي ڀرسان وڃي بيٺو ۽ آشا ڏي نھاري، ٻئي هٿ
 ٻڌي، نمسڪار ڪرڻ وانگر جهلي بيٺو. هن ٻي به حرڪت
 ڪئي. جڏهن آشا جون هن تي نظرون پيون ته شرميلي مهمان
 سرڪي پنهنجو هيٺيون ڇپ ٿورو ٻاهر ڪڍيو. مون ڏٺو ته
 حيرت سان آشا جون اکيون ڦٽي ويون. پوءِ هن به مرڪندي
 پنهنجو هيٺيون ڇپ ٿورو ٻاهر ڪڍيو، جيٽوئيڪ پنهنجي
 ڳڻڻ ۾ فرق اچڻ نه ڏٺائين. شايد اهو هنن جي ننڍپڻ جو
 ڪو قرب جو اشارو هو. ان تي شرميلي مهمان تي چڻ
 چريائپ جو دورو پئجي ويو. پرانگهون ڀري هو اسٽيج تي
 چڙهي ويو، ۽ سارن ۽ گيت جي سُر ۽ لڻ تي بي اختيار ٿي
 نچڻ لڳو. سڄو هال ماڻهن سان ڪچاڪچ ڀريل هو. سڀني
 خوشي ۽ مافي وٺي تازيون وڄايون. هنن سمجهيو ته هي زنده
 دل ماڻهو آهي ۽ راڳ ۽ فن جو متوالو آهي، ۽ هي راڳ
 ٻڌي موج ۾ اچي ويو آهي، وجد ۾ اچي ويو آهي، مستي ۽
 ۾ اچي ويو آهي. مون کي پوءِ خبر پئي ته هي همراهه اڀري
 قدر لڄارو هو جو سڄي عمر ۾ ماڻهن جي سامهون ته ڇا پر
 پنهنجي منهن اڪيلائي ۽ به ڪڏهن ڪونه نچيو هو. آشا
 جي ڳائڻ ۾ ٻن ٽن جان ۽ نئون مٺاج پيدا ٿي ويو.
 ڳڻيندي ڳائيندي هوءَ به اٿي بيٺي ۽ ڳائڻ سان گڏ نچڻ

لڳي ۽ سرميالي مهمان سان واکون ملائي نچڻ لڳي. سڄي
 به موج ۽ مستي ۾ اچي ويا ۽ ڏڙين سان به ڪريين ڇڏن
 ٻانهون وڃائي، نچڻ وارن سان لاءِ ملائڻ لڳا. خبر ٿي
 حقيقت ڇا هئي؟ حقيقت اها هئي ته هي ٻئي بريمي، ورهائي
 ڪري، ۳۹ سالن کان پوءِ اڄ مليا هئا. مون وانگر آه جو
 به اڌ مٿو اڇو ٿي ويو آهي.

مون سوچيو هون ته جيستائين تون نه ملندي، مان ڏياري
 نه ملهائينديس! پر چار مهينا کن ٿيا ته پنهنجي (تنهنجي ۽
 منهنجي) گهر وارو ڪوڪر جيتا منڊاس، ايڏانهن سنڌ ۾
 ٿي آيو. مون کي هڪڙو خيال اچي ويو. مون هنن کي
 ڇو ته اسان جي گهر مان مون واسطي ٺڪر جا ڏين،
 سرنهن جو تيل، ڪپهه ۽ ماچيس آڻجان.

تو کي ته خبر هوندي ته پنهنجي گهر وارو ڇاڇو ڏرتو
 ڪنهن اڃا جيئرو آهي. ڪاڪي وڃي هن کي چيو. ڇڏي
 ڏئي منهنجي پسند جا هڪ سؤ ڏيا، جهڙا مون کي منهنجي
 ننڍپڻ ۾ ٺاهي ڏيندو هو، تهڙا ٺاهي بچائي مون ڏي سوکڙي
 طور موڪلي ڏنا. ڪاڪي مون لاءِ سرنهن جي تيل جا
 چار شيشا به آندا ۽ ڪپهه به آندائين ۽ ماچيس جو هڪ
 بندل پڻ. هن سال جو ڏياري آئي ته ۳۹ سالن کان پوءِ
 مون ڏياري ملهائي. سنڌ جي مٽي ۽ مان ٺهيل ڏين ۾ سنڌ
 ڌرتيءَ جو اڀايل تيل وڌو، سنڌ جي ڪپهه مان وڌيون ٺاهي
 ڏين ۾ وڌو، ۽ سنڌ ۾ ٺهيل تيلين سان اهي ڏيا ٻار ۾.
 اهي ڏيا پنهنجي گهر جي ڇت ۽ ڀتين تي ائين ٽٽارون ڪري

رئيس جئن بنهجي ڪرڻ ۾ ڪا به ٺاهه ناهي.
هتي هاڻي ڏياريءَ تي بهاجي ۽ جا بلب پلڙڻ جو ۰ واه
آهي. ريل ڏين جون فطارون بيمشي ۽ جهڙي شهر لاءِ فتن
ڳالهه هئي. هزارين ماڻهو ڏسڻ آيا، منهنجي سنڌ جي روشني،
منهنجي ڌرتيءَ جي روشني!

(۱۰ - مئي ۱۹۸۶)

اسان جي اداري جا ڇپيل ڪتاب

- ۱- علامه آءِ. آءِ. قاضي فائزي فيض محمد (جلد ۱)
” ” ” ” ” ”
- ۲- ڏکيون جان نم مڙن ناز سنائي
- ۳- ڪڇان تان ڪافر ” ” ” ” ” ”
- ۴- ماءُ ڪاهوڙي هليا ” ” ” ” ” ”
- ۵- رهي جي ريتا ٿيا ” ” ” ” ” ”
- ۶- هاري ڪميٽي ۽ ناضي فيض محمد (اختصار ۾)
الائي تحريڪ
- ۷- ڏونگر جن ڏوريا ناز سنائي
- ۸- چانڊوڪي ۽ زهر موهن ڪلپنا
- ۹- زندان جي جهروڪي ڪامريڊ غلام محمد
مان لغاري
- ۱۰- زندگي موهن ڪلپنا
- ۱۱- منهنجي آکاڻي ڪامريڊ غلام محمد
لغاري
- ۱۲- حفيظ شيخ ناز سنائي
- ۱۳- قيد جي ڪهاڻي ناز سنائي
- ۱۴- دادر پل جا پار ڪرڻ چندر /
ناز سنائي
- ۱۵- سون ورنِي ڌرتي ڊاڪٽر سليمان شيخ
- ۱۶- وشواس موهن ڪلپنا

۱۹۹

- ۱۷- ايورسٽ تي چڙهائي عبدالنادر جوڻيجو ۱۵-۰۰
۹۸- انٽرويو طارق اشرف ۳۰-۰۰
۱۹- تصوف جي چرچاڙ نجم عباسي ۲۰-۰۰
۲۰- سنڌي ذات هنجن رسول بخش پليجو ۲۵-۰۰
۲۱- ڏڻم اڻ ڏنل نجم عباسي ۲۰-۰۰
۲۲- مائوٽ جي ملڪ ۾ عبدالجبار جوڻيجو ۲۰-۰۰
۲۳- مٿي سنڌ سڪار نجم عباسي ۲۰-۰۰

آن ڪانسواءِ

’ڪينجهر‘ پبليڪيشن

جا ۾ پرچا، ڊيمي سائيز تي، هر هڪ پرچو ۾ سؤ صفحا،
هر هڪ پرچي ۾ سنڌ جي پنجاهه کان وڌيڪ ناميارن
۽ نون لکندڙن جون لکڻيون شامل، هر هڪ پرچي جي
قيمت پنجويھ روپيا.

گهرائڻ لاءِ لکو:

پوسٽ باڪس نمبر ۱۹

جنرل پوسٽ آفيس، حيدرآباد

سنڌي ساهت گهر طرفان

نجم عباسيءَ جا ڪتاب

ڇپيل

(۱) تصوف جي چيرڦاڙ

(۲) ڏنم ان ڏنل

(۳) مٽي سنڌ سڪار

ايندڙ ڪتاب

(۱) گهاڙهو لالين

(۲) ناچڻي

[illegible]

صفت جمال

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488